

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

168.677

MAJTÉNYI BALÁZS – MAJTÉNYI GYÖRGY
**CIGÁNYKÉRDÉS
MAGYARORSZÁGON
1945–2010**

Libri

MAJTÉNYI BALÁZS – MAJTÉNYI GYÖRGY

CIGÁNYKÉRDÉS
MAGYARORSZÁGON
1945–2010

MAJTÉNYI BALÁZS – MAJTÉNYI GYÖRGY

CIGÁNYKÉRDÉS
MAGYARORSZÁGON
1945–2010

Libri Kiadó
Budapest

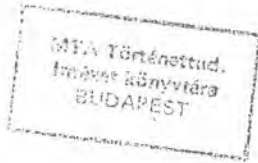
168.677

© Majtényi Balázs, Majtényi György, 2012

A kötet megjelenését az NKA és a Jedlik Ányos Program támogatta

A fényképek válogatásában közreműködött
Szuhay Péter

www.libri-kiado.hu
www.nyugatiter.hu

Felelős kiadó a Libri Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő Dávid Anna
Olvasószerkesztő Macskássy Zsuzsanna
Borítóterv Café Design
Műszaki vezető Kovács Balázs Sándor
Nyomdai előkészítés Kebok
Készült 2012-ben a Kinizsi Nyomdában
Felelős vezető Bördős János
ISBN 978-963-310-120-9

586 110 / 2012

Kárpáti Magdolnának

„A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dől a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.” Michel Foucault (1998: 51.)

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ HELYETT: A KÖNYVRŐL	11
MEGNYITÁS: A MÁTRIX	13
A cigány/roma történelem forrásairól	13
Ki/mi (volt) a cigány/roma?	19
„ELVTÁRSÁK, HA VAN SZÍVÜK ...”	
A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1945–1961	33
A politika és a cigányok	33
A modernizáció kérdései és a cigány közösségek	38
Fegyelmező hatalom	47
Az önszerveződés lehetetlensége	53
Kisebbségi kérdés	55
Társadalompolitika és az egyenlőség diskurzusai	56
„AZ ÉLET VISZI A DOLGOT...”	
A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1961–1989	59
A pártállam és az asszimiláció	59
Társadalompolitika és a cigányok	62
<i>Bérmunka</i>	63
<i>Lakhatás</i>	66
<i>Szociális rendszer</i>	70
<i>Oktatás</i>	74

Tudományos közelítések	75
Cigányképek	78
A diskurzusok átváltozása	82
Fegyelmező hatalom, fegyelmező társadalom	88
<i>Rendőrök, ügynökök</i>	88
<i>Egészségőrök</i>	91
Nemzetiségi kérdés	92
Nemzeti mozgalom	96
A történelem „etnikus értelmezése”	102
„ÜVEGGYÖNGYHATÁS”	
A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1989–2010	107
Romapolitika a rendszerváltás után	107
Kisebbségi kérdés	113
A multikulturalizmus esélyei	116
Kisebbségi (ön)kormányzatiság?	119
Az önszerveződés lehetősége és lehetetlensége	123
Civil mozgalom	128
Nemzetiségi – nemzeti kultúra	130
Az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség kérdései	135
<i>Antidiszkrimináció</i>	135
<i>Esélyegyenlőség</i>	139
Roma programok	140
<i>Oktatás</i>	140
<i>Foglalkoztatás</i>	143
Szociálpolitika és a romák	145
<i>Segélyek</i>	147
<i>Szegregáció</i>	150
Fegyelmező társadalom	154

A diskurzusok átalakulása	158
Tudományos közelítések	160
MENTÉS MÁSKÉNT: PANOPTICON	165
A TÖRTÉNET VÉGE	171
JEGYZETEK	181
IRODALOM	203
KÉPJEGYZÉK	220

ELŐSZÓ HELYETT: A KÖNYVRŐL

Ki a legnagyobb, a legkedvesebb hős és a legbátrabb magyar vitéz az *Egri csillagok*ban? Erről beszélgettünk most már mintegy harminc éve a hatvani családi ház teraszán. Dobó István, Bornemissza Gergely, netán Cecey Éva, vagy ki tudja, inkább mégis Sárközi, a cigány. Mondtuk, előbb viccesen, majd félig, végül egészen komolyan.¹ A hős antihős: Sárközi, aki a többiek között kissé mindig kívülálló marad. Sárközi szerepe valós, ám évszázadok óta torzán látjuk, ahogyan az író akkor, és a „többség” azóta is, adomáiban megengedően és némi lenézéssel a cigányokról beszél(t).

Rengetegszer éreztük magunkat később Sárközinek, amikor nagy szavakkal kértek vagy ígértek valamit, amikor rendszerellenes tüntetésen a tömeg egységes morajlással felelt a szónoknak, amikor körülöttünk a sokaság harsányan, egy emberként énekelte a *Himnusz*t; amikor tudományos konferenciákon az előadó megfellebbezhetetlen igazságokat közölt vagy a feltett kérdésre élesen válaszolt; és amikor régi barátok egy sör után elkezdtek cigányokról így-úgy beszélni. Lehet-e más hang is ilyen közegben, lehet-e kívülállónak maradni, lehet-e másképpen szólni? Mi nem vagyunk cigánykutatók, s e könyv megírásakor és utána is szerettünk volna, szeretnénk megmaradni Sárközinek. Nekünk általában is figyelemre méltó szerep a kívülállók magatartása: nemcsak személyes történeteinkben és a történetírásban (a tudományban), hanem a történelemben is. Némely helyzetekben, olyik korszakokban a függetlenség, a szabadság metaforája lehet.

Akár, mint akkor az *Egri csillagokról* készített olvasónaplóban, most is kijegyzeteltünk és összefoglaltunk szövegeket, hátha felfedhetünk bennük rejtett mozzanatokot, kevésbé ismert, a fősodorba nem illeszkedő történeteket. Azzal

a szilárd hittel írtuk a könyvet, hogy vannak hétköznapi, kisszerűnek látszó hősök, és elképzelhető a magyar történelem más megvilágításban is, és egyúttal abban a biztos tudatban, hogy ettől még e szöveg sem lesz más vagy több, mint a többi. Tudjuk jól, hogy e szemlélet szintűgy torzít, (de)heroizál, (de)mitizál stb. Köszönjük is mindazoknak, akik elolvasták a könyvet, hogy a fénytörésekre aggódóan, barátian felhívták a figyelmünket, vagy más észrevételekkel segítették a munkánkat: Bana Józsefnek, Császár Ivettnek, Dupcsik Csabának, Hajnáczy Tamásnak, J. Győri Lászlónak, Krasztev Péternek, Majtényi Beának, Majtényi Judit Annának, Majtényi Lászlónak, Vidra Zsuzsának. Hálával tartozunk továbbá Horváth Dávidnak, Horváth M. Juditnak, Márfi Attilának, Nyári Gyulának, Schiffer Katának, Szuhay Péternek, Tamási Miklósnak és Virág Tündének, hogy önzetlenül fényképekkel vagy képek válogatásával (is) segítették a munkánkat. Végül, de nem utolsósorban köszönjük Dávid Annának az áldozatos szerkesztői munkát, a kitartó figyelmet és a szelíd szigort, valamint Kovács Balázs Keboknak a baráti biztatást és a kézirat könyvformába öntését.

Budapest, 2012. március 15.

A szerzők

MEGNYITÁS: A MÁTRIX

A cigány/roma történelem forrásairól

„Ne kérdezzétek, ki vagyok; és ne mondják nekem, hogy maradjak ugyanaz” – a francia filozófus, kultúrtörténész Michel Foucault így vélekedett arról, hogy milyen viszonyt alakíthatunk ki az általunk, rólunk alkotott képhez.² Az ötvenes években egy cigány szegkovács mesélt arról keserűen, hogy Magyarországon általában mit gondolnak a cigányokról: „Azt se tudják a gádzsók, hogy a romák dolgoznak nekijük, hogy sukár házuk lehessen. Mert az ácskapcsot ki csinálja? A roma. Ki a rabitz-szeget? A roma. Ki a szárnyasszeget? Az iszkábát? A sarokszöget? A roma. És ki tudja, hogy roma csinálja mindezeket? A roma. Nem tudja senki, csak hogy tetvesek meg lopnak.”³ E két idézet jól szemlélteti a társadalomtudós elméleti és a kisebbségi létben élő polgár valódi relativizmusa közötti különbséget. Amit mi mondunk, és amit rólunk mondanak, egyformán viszonylagos, ám az a legkevésbé sem közömbös, hogy van-e valós befolyásunk a rólunk való beszédre, a szövegekre: a diskurzusra.

A történészek ma már szinte axiómaként kezelik azt az állítást, hogy a múlt a különféle szövegekben, értelmezésekben él tovább. A diskurzusok (életre kelt szövegek) működését elemző írások jórészt hatalom és tudás viszonyát jellemzik. A mindenkori hatalom az intézmények révén ellenőrzi és sajátítja ki a diskurzusokat; a történelemben egyének, csoportok vezíthetik el így a megszólalás lehetőségét.⁴

A Báthory János – Pomogyi László szerzőpáros mondta ki először – 1993-ban megjelent írásában –, hogy „(a) magyar történettudomány mindeddig nem foglalkozott érdemben a cigányokkal”.⁵ Azóta számos munka megjelent,⁶ néhány közülük a teljesség igénye nélkül: Nagy Pál a rendi társadalom korában,⁷

Pomogyi László a polgárinak nevezett Magyarország évtizedeiben vizsgálta a cigányok történetét,⁸ sőt Dupcsik Csaba külön monográfiát szentelt a magyarországi cigányság – társadalomtudományos kutatása – történetének.⁹ A magyar történelemről szóló összefoglalások azonban továbbra sem vagy csak alig említik Magyarország legnagyobb lélekszámú kisebbségét. A fent említett szerzők magyarázata szerint a cigányok mindig valamiféle társadalmi peremhelyzetben, a magyar (többségi) történelem fősodrán kívül éltek. Ennek ellenére azt gondolják, hogy az ő sorsukat elhallgató történészek mégis mulasztást követnek el, hiszen – „ha a történettudományt a történelmi valóságnak a modelljeként fogjuk fel, dokumentumainak tanúsága szerint Magyarországon nem éltek cigányok.”¹⁰ (Természetesen más kisebbségi csoportok történelme kapcsán is megfogalmazhatók hasonló állítások.) Mégis, hogyan lehet kutatni, megírni a cigányok történelmét? Mi lehet az oka annak, hogy a cigánykutatás eredményei e jogos kritika ellenére azóta sem vagy csak alig tudtak a történetírás főáramát képviselő tankönyvekbe, összefoglaló és képes történelmekbe bekerülni? És hogyan lehet a magyar történelemben szintetizálni az újabb kutatások eredményeit?

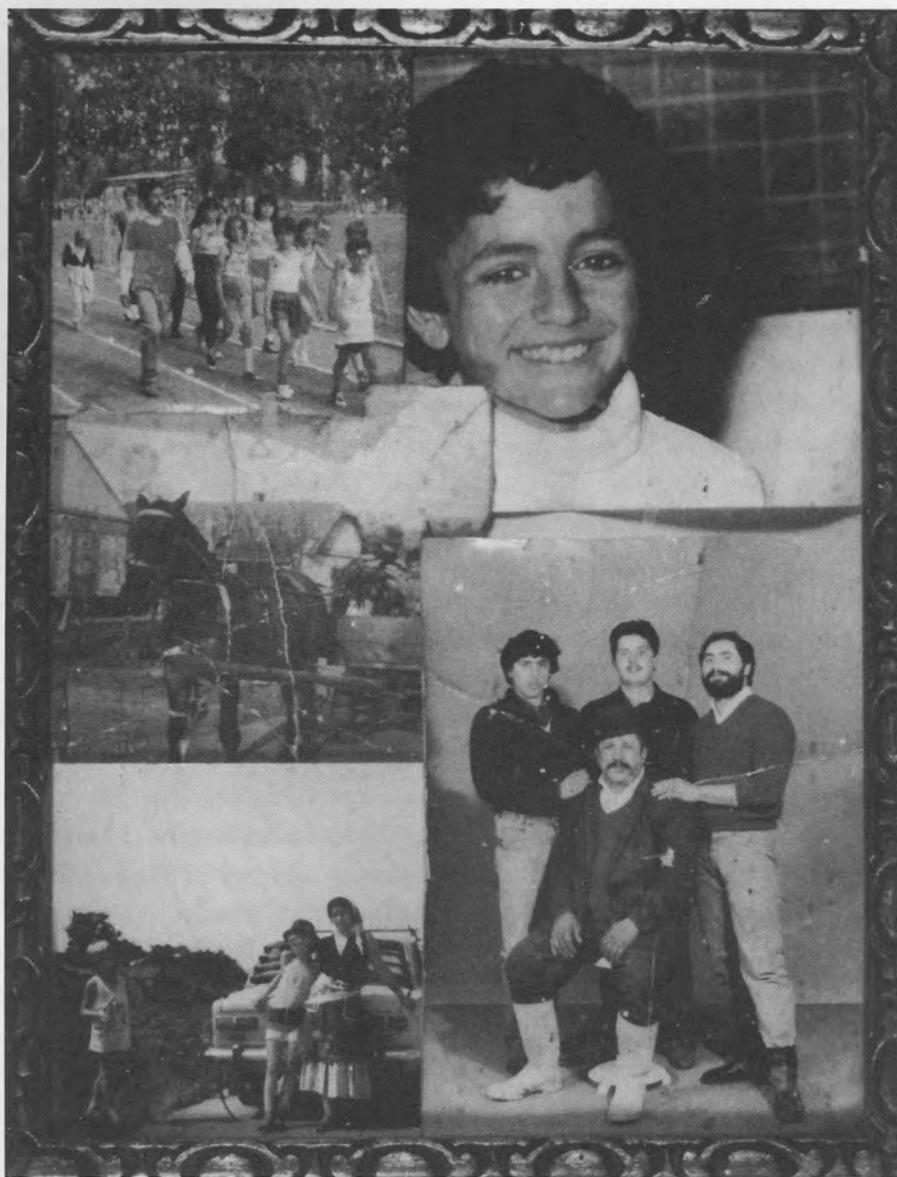
E könyv lapjain a cigányokról/romákról szóló szövegeket elemzünk. A korabeli hivatalokban keletkezett dokumentumok szinte kizárólag a hatalmon lévők, a bürokrácia szempontjait jelenítik meg. Történelemkönyveinkben többnyire politikusok, államférfiak kiemelkedő jelentőségüknek vélt cselekedeteivel találkozhatunk, és a történelem többi szereplőjének törekvéseiről, tapasztalatairól vajmi keveset tudunk. Az új történetírói irányzatok – az egymáshoz sok ponton kapcsolódó mikrotörténet, történeti antropológia, mindennapok történelme, új kultúrtörténet¹¹ – egyaránt a múlt más dimenzióinak vizsgálatát, ismeretlen jelentéstartományainak feltárását célozzák. Az új témák felvetése, így például a társadalmi nemek, a hétköznapi élet vagy az etnikai kisebbségek kutatása a korábbi monolitikus valóságkép megingatását szolgálta a historiográfiában.¹² A Foucault nyomán „ellentörténelemnek”¹³ is nevezett megközelítések a hagyományos történetírói elbeszélések kritikájaként jelentkeztek. Alapvető céljuk volt, hogy feltárják az elnyomott, kirekesztett csoportok emlékezetét, és bírálják a mindenkori államhatalmat. (E kritikai álláspont érvényesítése a legtöbb szerzőnél erkölcsi reflexióra ad lehetőséget az ember társadalmi létének múlt és jelenbeli kérdéseit illetően.)¹⁴ E „valóságok” feltárása nemcsak másfajta források – naplók, levelek, visszaemlékezések, oral history interjúk, művészeti

alkotások – elemzését eredményezte, hanem a történetírás „hagyományos” leíró módszereivel már feltárt források újraolvasását is. A történeti forrás ugyanis abban az értelemben szintén kordokumentumnak tekinthető, hogy az adott kor hivatalos diskurzusainak szemantikai és nyelvi szabályrendszerét jellemzi.

A levéltári forrásokat, a korabeli hivatalokban keletkezett iratokat olvasva nyilvánvaló, hogy a cigányok/romák előnytelen helyzetekben, tehát egy segítségre, iránymutatásra szoruló, hátrányos, marginális helyzetű társadalmi csoport tagjaként jelennek meg bennük. Esetenként „konfliktushelyzetekben”, rendőrségi jelentések szereplőiként vagy büntetőpercek alanyaiként találkozhatunk velük. E dokumentumok az őket közvetlenül érintő államhatalmi, közigazgatási, bírói intézkedéseket is az állam, a többség szempontjából mutatják be, és elsősorban az államhatalom működését, a többségi társadalom normáit jellemzik.

A romák/cigányok egész magyarországi történelme leírható az elnyomás, a kirekesztés metaforáival. Egységes történelem ez, történetek nélkül, amelyet sokáig kizárólag az államhatalom, a többség szempontjából láttunk. Az újabb kutatások ebbe az egységes szerkezetű, egyoldalú elbeszélésbe emelték be a cigányok/romák szempontjait, midőn rámutattak az egyénnel, a csoportokkal, a kisebbséggel szemben elkövetett bűnökre, a történelmi igazságtalanságokra. Személyes visszaemlékezésekkel, egyéni történetekkel egészítették ki a korábbi elnagyolt képet.¹⁵ (Megjegyzendő, hogy Magyarországon nemcsak a formálódó ellentörténelem, hanem a domináns történelemszemlélet is hajlamos a sérelmi diskurzusok átvételére és megerősítésére.) Kérdéses azonban, hogy a nagy elbeszélések képesek-e fenntartani az egyének és a csoportok emlékezetét, vagy csak feloldják emlékeiket, szempontjaikat a nemzeti történelemben. Foucault közismert metaforája szerint a diskurzusokban „az ember úgy eltűnik, akár a tengerparti fövénybe rajzolt arc”.¹⁶ Általánosságban is megfogalmazható a kérdés, hogy ábrázolhatók-e a diskurzuson kívüli valóságok, megjeleníthetők-e másoknak is a szempontjai, vagy mindig csak azoké, akik a hatalomhoz közelebb álltak?¹⁷

A cigány történelem legismertebb értelmezési kerete „az együttélési modellek változásának” paradigmája. Eszerint a különböző, egymástól sokszor független cigány közösségek életében hasonló események és változások játszódhatnak le. Az átalakulások, mozgások a társadalmi és gazdasági folyamatok belső törvényszerűségeiből következnek. A külső hatások – e teória szerint – alapvetően és egységesen rendezik át időről időre a cigányoknak a „többségi”

Faragó Gizella családi fotómontázsa, Kétegyháza, 1990-es évek

társadalomhoz, államhoz való viszonyát. A nagy gazdasági, társadalmi változások, az egymást követő modernizációs időszakok új kihívásokat jelentenek a közösségek életében, és ennek hatására alakulnak át az együttélés modelljei.¹⁸ E logika szerint a történelemnek létezik olyan fősodra, ahol megtapasztalható egy egyenes vonalú fejlődés, amelyhez a történelem minden szereplőjének, valamennyi egyének és az összes csoportnak alkalmazkodnia kell. A történelem azonban nemcsak lineáris folyamatként képzelhető el, mint ahogy a kisebbségek múltja sem csupán e viszonyrendszer részeként ábrázolható.

A következő fejezetekben abban a reményben villantunk fel más képeket, eseményeket, viszonyítási pontokat, hogy azok árnyalhatják, átalakíthatják a társadalom és a történelem fősodrában megfogalmazott megállapításokat. A történetírás az újabb értelmezések szerint, mint utaltunk rá, nem csupán rekonstrukció, hanem konstrukció, fikciós elemekben bővelkedő alkotófolyamat, és emellett – nem mellesleg – közösségformáló és -erősítő gyakorlat. A cigányokról író történésznek ma az lehet az elsődleges feladata, hogy kilépjen a korábbi nacionalista diskurzus keretei közül, és a hatalom vagy a „többség” szemléletmódjától különböző szempontokat kínáljon a közös történelem újragondolásához. (Nacionalista megközelítésen itt azt a történetírói gyakorlatot értjük, amely szerint létezik egy kulturálisan, politikailag és gazdaságilag is egységes nemzeti történelem, mellyel a magyar állam minden polgárának azonosulnia kell vagy lehet.)

Ebben a kötetben egy történelmi fordulóponttól 1945-től, a második világháború végétől 2010-ig, a legutóbbi kormányváltásig követjük nyomon a történeteket. Azt gondoljuk, hogy az egymást váltó politikai rendszerek, történelmi korszakok cigánypolitikáiban, diskurzusaiban nemcsak a változás, hanem a folytonosság, a hagyományok továbbélése is megmutatható. A diskurzusok elemzésekor a cigány, illetve a roma kifejezést a rendszerváltás előtti, illetve utáni állami politika megjelölésére alkalmazzuk. Amikor nem a cigány-, illetve a romapolitikáról beszélünk, akkor általában aszerint változtatjuk a két megjelölést, hogy az egyes szervezetek hogyan definiálták magukat, illetve a kutatók az általuk vizsgált csoportot, vagy éppen a cigányok/romák miképp nevezték magukat, ha lehetőségük volt a megszólalásra, arra, hogy beleszóljanak a diskurzusba.¹⁹ A kötetben egységesen törekedtünk arra, hogy az általános gyakorlat szerint egybeírt szavakat különírjuk (cigány iskola, cigány szervezet stb.), annak mintájára, mintha cigány helyett magyar szerepelne a szókapcsolatban.

Ettől csak akkor térünk el, ha az általánosan használt szóösszetétel jelentése mást takar, például cigányvizsgálat (a cigányok, még pontosabban a cigánynak tartott népeség vizsgálata), vagy cigányzene (a cigányzenekarok által kialakított műzene, szemben a cigány zenével, amely a cigány népzene²⁰). Még a magyar helyesírási szabályok is sokszor diszkriminatívak a cigányokkal szemben. Az 1972-es *Magyar értelmező kéziszótárban* például a cigányasszony, cigányleány, cigánylegény összetett szóként szerepelt, sőt a cigányasszony még az 1988-as *Helyesírási kéziszótárban* is. Ellenben a magyar helyesírás magyarlegényt vagy svábasszonyt nem ismert.²¹

A magát objektívnek és tárgyilagosnak hirdető történetírás mellett létezik egy olyan történetírói szerepfelfogás is – és nekünk ez a rokonszenvesebb –, amely a historikust története aktív szereplőjének mutatja, aki történeteket alkot, és üzeneteket fogalmaz meg.²² Minden írás egyéni teljesítmény, nincs független elbeszélő, így célszerű, ha a szerző rögvest a szöveg elején rögzíti a kutatás szempontjait, szándékát. Ennek az írásnak az a célja, hogy megmutassa a magyarországi cigányokról szóló diskurzus eredetét és viszonylagosságát.

Minden elbeszélést – legalább részben – fikcióteremtés, „cselekményesítés”, vagyis különböző alakzatok és cselekményszerkezetek alkalmazása jellemez, és írásainkat folyamatosan alakítják az intertextuális kapcsolatok (a megismert szövegek). Léteznek olyan archetipikus sémák,²³ amelyek a cselekményesítés alapmintázatait jelentik.²⁴ A történész munkája – egyes vélekedések szerint – éppannyira poétikai alkotás, mint amennyire tudományos tevékenység. Hayden White – Northrop Frye tézisét átvéve – négyféle sémát különböztetett meg: a romantikust, a komikust, a tragikust és a szatirikust.²⁵ A tragikus narratíva iskolapéldája lehet a cigány/roma történelem elbeszélése akkor, ha a jelenbeli konfliktusok felől közelítünk a tárgyhoz. A történész így szólhat összefoglalóan „többség” és kisebbség viszonyának megromlásáról.²⁶ Romantikus mítoszt alkothatunk, ha a reménytelen helyzetükkel küzdő és rendre elbukó cigány/roma hősök küzdelmeit követjük nyomon. Ám ha megváltoztatjuk a nézőpontot, és a magyar állam és társadalom (képviselőinek) önreprezentációját, illetve tényleges cselekedeteit nézzük, a történeteknek természetesen lehetséges egy komikus vagy szatirikus elbeszélésmódja is.

A következőkben nem törekszünk a száraz fogalmazásra, a szenttelenségével tárgyilagosnak, tudományosnak ható stílusra. Nem gondoljuk, hogy érzéketlennek kell vagy lehet maradni abban a konfliktusban, ahol az egyik oldalon a

valamiféle „többség” nevében cselekvő állam, a másik oldalon pedig a valóban kirekesztett kisebbség áll. Tisztában vagyunk azzal, hogy a magyar államnak nincs önálló tulajdonságokkal bíró személyisége, és nem ruházható fel egységes tulajdonságokkal sem. Most mégis egyes szám harmadik személyben, önálló cselekvőként írunk róla, olyannak látjuk, képzeljük, mint Mr. Smith, a *Mátrix* jellegzetesen szürke alakját, aki bár nincs, mégis küzdeni kell vele, ellene, mert lényé és tettei mások életében nagyon is valóságosak.

A *Mátrix* című film filozófiai előzménye Hilary Putnam *Agyak a tartályban* című tanulmánya²⁷ volt. Putnam ebben az írásban feltételezi, hogy valaki (egy gonosz tudós, egy felsőbb hatalom képviselője) behelyez egy agyat egy tartályba, és a megfelelő helyeken elektródákat csatol rá, és azokat egy számítógéphez köti. A gép elhitheti az aggyal, hogy valóságos személy egy létező, teljes világban: érzel, mozog, akar, cselekszik. Majd a filozófus felteszi a kérdést, elképzelhető-e, hogy csak ilyen agyak léteznek, és működésüket egy számítógép hangolja össze. A válasza az, hogy ez nem lehetséges; az a feltevés, hogy „agyak vagyunk egy tartályban”, valójában nem lehet igaz. A jelek nem saját erejükből felelnek meg a jelenségeknek, hanem egy közösség fogalmi sémáján keresztül, és ezt a közösséget egyéni interakciók teremtik meg. Mindez megfordítva nem működik, a jelentés nem függhet rajtunk kívül álló dolgoktól. A közösség kollektív cselekedeteiben vagy az állam tevékenységében is mindig egyéni akaratok, cselekedetek mutatkoznak meg. S ezt mindenképpen szem előtt kell tartanunk, ha viszonyítási pontokat keresünk ellebegő szövegek, elvont megfogalmazások, mások állításainak az értelmezéséhez. Nincs biztos, közös pont: a történelem maga a *Mátrix*.

Ki/mi (volt) a cigány/roma?

„320 000 cigány él ma Magyarországon [...] Ez igazán nagy szám az arányokat tekintve is (minden harmincadik magyar ember cigány!) és egyre növekvő szám is (minden tizenötödik magyar újszülött cigány, tizenöt év múlva minden huszonkettedik magyar ember cigány lesz), de az arányokat nézve is óriási tömeg: ha kézenfogva láncba állnának, Mátészalkától Sopronig érne a lánc!” – idézte 1975-ben *Kilenc cigány* című könyve utószavában Csalog Zsolt egyik barátja levelét, majd így felelt neki: „A cigányok sokfélék. Ha össze lehet foglalni egy

könyv mondandóját egyetlen mondatban, így foglalom össze: a cigányok sokfélék. Leírtam őket *ilyenek*, és ellenkezőleg, *olyannak* is, mindenféleképpen, hogy rámutassak erre a fontos tényre: *sokfélék*.²⁸ (Csalog maga e sokféleséget oly tárgyan értelmezte, hogy a kilenc cigány megszólaltatott közé egy „székely-magyar” asszony is bekerült, akinek a férje és a környezete volt cigány.²⁹)

Ki a cigány/roma? Különböző hangsúlyokkal, de többen utalnak ma azokra a külső ismertetőjegyekre, amelyek a cigány/roma lakosságot a magyar társadalmon belül megkülönböztethetővé teszik. A cigányok/romák részéről ennek alapja lehet a különbözőség és a megkülönböztettség érzete; a többségi lakosság körében pedig régóta makacsul tartja magát az az álláspont, miszerint a cigányokat látható „rasszjegyeik” is felismerhetővé teszik. Az akadémiai társadalomtudományt ezzel szemben a „színvakság” jellemzi, tehát a kutatók elutasítják azt, hogy a romák „látható kisebbséget” alkotnak (eltekintve a diszkriminációs esetek bemutatásától), pontosabban hogy erről a kérdésről lehet(ne) értelmes vitát folytatni. Megjegyzendő, hogy például Kanadában a különböző álláspontokat ütköztető vita zajlik arról, hogy egyes kisebbségi csoportok mennyire tekinthetők látható kisebbségnek.³⁰ A vélt származás ugyanakkor nem feltétlenül egyezik a valós identitással. A történész számára nagyobb kihívást jelent az identitáspolitikai küzdelmek és a hétköznapi identitások feltérképezése, mint az etnikai kategorizáció mindennapi vagy tudományos gyakorlatának dokumentálása.

A cigány/roma nemzetiség/nemzet születésének több történelmi magyarázata van. A legáltalánosabb értelmezés a cigányokat történelmi diaszpóráként mutatja be. Közösségeiket eszerint a történelmi gyökerek, valamint a vándorlás és az életforma közös mintázatai kötik össze. E felfogással élesen szembe helyezkednek a konstruktivista felfogás hívei, akik szerint a „cigány népet” a kormányzati, bírósági és egyházi intézmények elkülönítő intézkedései, valamint a többségi társadalom viszonyrendszereiből kirekesztett csoportok társadalmát és kultúráját leíró, és közöttük valamiféle virtuális egységet teremtő ciganológusok munkássága teremtette meg. A harmadik markánsan elkülöníthető álláspont képviselői a közelmúlt identitáspolitikai küzdelmeire fókuszálnak. A roma elnevezést konstruált kategóriának tekintik, amelyhez nem kapcsolható valósan, vagyis történetileg létező entitás, közös hagyomány, saját történelem. A roma identitást e szerzők nem a közös származáson, életstíluson vagy más csoportjellemzőkön keresztül értelmezik, hanem annak a klasszifikációs küzdelemnek

a termékeként, amelyet a „nem romák” és a „romák” vívtak és vívnak egymással évtizedek, sőt évszázadok óta.³¹

A hatalmi viszonyok általában is meghatározzák a tudás, a tudományos ismeretek konstitutív feltételeit, és ezek elemzése nélkül nem beszélhető el a társadalmi csoportok és konfliktusok története sem. (Az episztemológiai felfogás szerint a kritika tárgyát elsősorban nem a dokumentált tények vagy a korábbi tudományos eredmények képezik, hanem a keletkezésüket, létüket, hatásukat meghatározó hatalmi szférák működése és kölcsönhatása.³²) E megközelítés szerint a cigánypolitika – cigánykérdés – cigányság (fogalmi) léte ebben a logikai sorban írható le. Azzal, hogy a láncolat központi elemét emeltük a kötet címébe, jelezni kívántuk, hogy mi a „kérdés” fordított tárgyalását ugyanilyen jogosnak tekintjük. A közelítés irányát általánosságban is a szemléletmód és/vagy a megismert szövegek, a források magyarázzák.

Többen rámutattak arra, hogy a klasszifikálók és a klasszifikáltak (értsd: a többségi intézmények és a kirekesztettek) közötti küzdelemben teremtődtek meg korábban a cigány népnevek is, és jelentek meg az azokhoz kapcsolható negatív vagy pozitív konnotációk, valamint a romantikus eredetmítoszok. A roma népnév megteremtése és használata ezzel szemben megfogalmazott kísérletként fogható fel a társadalmi stigmák eltüntetésére, egy pozitív vagy semleges kép megalkotására. A roma identitás megfogalmazása és felvállalása a romák politikai aktivizálódásához kapcsolódik, vagyis egy politikai mozgalom eredménye.³³ E mozgalom, a roma nacionalizmus létjogosultságát megkérdőjelező álláspontokkal szemben mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a közös múltat, eredetet relativizáló állítások más – nemcsak diaszpórában élő – népek, nemzetek történelme, így a magyar nemzeti múlt kapcsán is megfogalmazhatók. A roma történelemnek egy olyan konstruktivista felfogását tartjuk elfogadhatónak, amely tekintettel van a kisebbségnek a „többségi” államhatalommal vívott identitáspolitikai küzdelmére, és külső, „tudományos” szempontok alapján nem vitatja el annak létjogosultságát.

Mai tudásunkat a cigányokról, romákról vagy állami megbízatást teljesítő, vagy a hivatalos politikával hadakozó, de ahhoz és annak szempontjaihoz valami módon mégiscsak alkalmazkodó társadalomtudósok alkották meg. Egészen a legutóbbi évtizedekig szinte kivétel nélkül az állam, illetve a „többség” szempontjából hasznos(ítható)nak vélt ismereteket kívánták összegezni, amikor a cigányokról/romákról írtak. Teljességre, reprezentativitásra és alapvető

igazságok megfogalmazására törekedtek. A társadalomtudományos kutatásoknak minden esetben tisztázniuk kellett azt a kérdést, hogy a vizsgálat során kit tekintenek cigánynak/romának. Ennélfogva minden kutatás kiindulópontja ez a klasszifikációs probléma volt. Jóllehet a mögöttes sztereotípiákat elutasítják, Magyarországon mégis, hagyományosan a hétköznapi kategorizációt veszi alapul a kutatók többsége.

A honi cigány lakosság sokáig nem foglalkoztatta az állami megbízást teljesítő statisztikusokat, társadalomkutatókat. Csak a 19. század közepétől maradtak ránk becslések arra vonatkozóan, hogy hányan élhettek az akkori országterületen.³⁴ 1873-ban a Belügyminisztérium összeíratta a cigány lakosságot, és 214 ezerre³⁵ becsülte, húsz évvel később az első „cigányösszeírás” során a statisztikusok pontosan 272 776 főre tették a létszámukat³⁶ (e felmérés 1893-ban a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal égisze alatt született).³⁷ A társadalomkutatók a vizsgálattal voltaképpen egy társadalmi probléma gyökerét keresték, a vándorló életmódot élő cigányok beilleszkedésének nehézségeit próbálták megérteni. A definíció alapját számukra a többségi társadalom álláspontja jelentette, amely véleményük szerint a népesség antropológiai jellegének meghatározó jegyein is alapult: „A közvélemény, a nép tudata rendszeren igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismerve az antropológiai jelleg.”³⁸

A 20. század első feléből jobbra csak a népszámlálások adatai maradtak ránk, amelyek jórészt az anyanyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó adatok alapján becsülték meg a cigányok lélekszámát, így az összlakosságon belüli arányukat nem mutatták jelentősnek. A két világháború közötti időszakban is születtek olyan becslések, amelyek a cigány lakosság számát százezer körülire tették, ám ezek nem kaptak szélesebb nyilvánosságot.³⁹ Az 1950-es évektől kezdődően a magyar állam hivatalnokai és a társadalomkutatók ismét megkísérelték meghatározni a cigányok létszámát és összegezni a velük kapcsolatos ismereteket. Az ő becsléseik – mivel egyaránt a „többség” meghatározását vették alapul –, mindvégig nagyon közel jártak egymáshoz. Egy idő után ezeket az adatokat már társadalmi tényként kezelték a hivatalnokok, sőt előre is jelezték a cigány népesség várható demográfiai folyamatait. A megyei tanácsok becslésein alapuló pártállami felmérések szerint 1961-ben 200 ezer, 1970-ben 220-250 ezer, 1978-ban 325 ezer, 1983-ban 350-360 ezer cigány élt Magyarországon. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1979. évi határozata a „népességi tendenciák” alapján

azt valószínűsítette, hogy a cigány lakosság száma 1990-re 400-450 ezer fő lesz. 1980-81-ben kutatók már azt vélelmezték, hogy a lélekszámuk a 2000. évben elérheti a 600-700 ezret.⁴⁰

A szociológiai kutatás az 1960-as évektől kezdődően tehetett kísérletet arra, hogy megbecsülje a cigányság számarányát, és leírja szociológiai jellemzőit. A KSH 1963. évi jövedelem- és rétegződésvizsgálata során a statisztikusok a cigányok létszámát – a telepi lakások száma alapján – 222 ezer főre becsülték. A reprezentatív szociológiai felmérés 1971-ben 320 ezer főt valószínűsített.⁴¹ A Kemény István vezette vizsgálat – közel egy évszázaddal az első cigányösszeírás után – ugyancsak a többségi társadalom véleményét vette alapul; tehát azt tekintette „cigánynak”, akit „nem cigány” környezete annak tartott.⁴² Mivel a cigány származás a közvélemény szemében mindig is bélyegnek számított, a számba jöhető definíciók közül ez volt az egyetlen meghatározás, amely alapján „országos reprezentatív vizsgálatot” lehetett végezni. E definíció azonban azt sugallta, hogy a cigányoknak a többségi társadalomhoz való viszonyát, „különállását” nem a kultúra, a cigányság nemzeti/nemzetisége léte vagy az identitásválasztás, hanem a „többségi” társadalom tagjainak kirekesztő magatartása határozza meg.⁴³ (A kutatók szociális munkásokat, falusi tanítókat, tanácssi dolgozókat, rendőröket, sőt esetenként a szomszédokat kérdezték meg arról, hogy az adott településen kit gondolnak cigánynak.)

Kemény István és munkatársai a rendszerváltást követően az 1993-as és a 2003-as reprezentatív cigánykutatások során is az 1971-es felméréshez hasonló módszereket alkalmaztak. Megközelítésmódjukat így magyarázták: „azt a kutatási célt tűztük magunk elé, hogy megvizsgáljuk a környezetük által cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét abban a – mindannyiunk által jól ismert – társadalmi közegben, amelyben a magukat nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek.”⁴⁴ Az 1993-ban végzett reprezentatív szociológiai vizsgálat és az iskolastatisztikák alapján a nem roma környezet által romának minősített népesség lélekszáma Magyarországon az 1990-es évek elején 455 ezer fő körül lehetett.⁴⁵ A szociológiai vizsgálatok tíz évvel később, 2003-ban 550-570 ezer főre becsülték a létszámukat.⁴⁶

Az 1990-es években élénk vita bontakozott ki a szociológiai kutatások részenként kényszerűségből alkalmazott roma/cigány fogalmáról. (A felvetett kérdés az volt, hogy a megkérdezett emberek körét az önbevallás, a külső többségi

Schiffer Pál terepen, 1970 körül

meghatározás, a közvetlen környezet, a kérdezőbiztos véleménye alapján, vagy esetleg e szempontok együttes alkalmazásával határozzák-e meg.) A vita elsősorban nem arról szólt, hogy kik a cigányok, hanem a társadalomtudományi kategorizáció természetéről és nehézségeiről. A szociológiai megközelítések azon a felismerésen alapulnak, hogy Magyarországon a többségi kategorizáció „társadalmi ténynek” tekinthető, mivel társadalmi cselekvések és attitűdök tömegére gyakorol meghatározó hatást.⁴⁷ A Kemény István vezetésével végzett kutatások e jelenségre reflektáltak.

A társadalomtudósok a megismerés szándékával határolnak el egymástól élesen csoportokat, vagy teremtenek meg entitásokat. Ám feltehető az a kérdés is, hogy miképp hat később az ily módon megalkotott ismeretanyag? Csalog Zsolt az 1971-es cigányvizsgálatra visszatekintve így fogalmazott: „mindvégig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, hiszen nem tudhatom, hogy mire fogja felhasználni (...) az okozta az ijedelmet, hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a

dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy pedig hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzásegítik a hóhért a tökéletesebb munkához.”⁴⁸ A kutatók ma is sok esetben utalnak arra, hogy a tudás nem független a hatalomtól, és a hatalom sem mindig közömbös a tudományos ismeretek iránt. Míg a szociológusok tanulmányaikban rendre utalnak a meghatározás nehézségeire, valamint arra, hogy a cigányok/romák csoportja nem határolható el élesen a többségi közösségektől és nem is egységes, addig e felismerés elvész akkor, amikor munkáik eredményeit hasznosítják. A többségi meghatározáson alapuló szociológiai kategorizálás alapján mért és csoportosított adatokat ma is szinte minden területen figyelembe veszik.⁴⁹ Mindaz, amit ma a cigányokról/romákról tudunk, jelentős mértékben e kutatások megközelítés- és szemléletmódjából következik.

A 20. század második felében fogalmazódott meg, és tudatosult a „többségi” hatalom, tudomány és lakosság körében, hogy a cigányok jelentékeny „csoportját” alkotják a magyar társadalomnak, és számuk gyors ütemben növekszik. Annak, hogy a cigányság több százezres tömegként jelenik meg az egyik magyarzata lehet – a demográfiai vagy eseménytörténeti (bevándorlás stb.) okok mellett –, hogy az állam képviselői országos szinten is meglátták és megmutatták a különbséget „többség” és kisebbség, magyarok és cigányok között, és ezzel mindenki számára jól láthatóan meghúzták a két csoport közötti határvonalat. A helyi szinten korábban is létező különbségek, ellentétek így osztársadalmi szinten is megjelentek és új dimenziót kaptak. E konstruált közösséget, az egységes cigány/roma népességet a kutatók és az állami hivatalnokok különféle társadalmi jelenségekkel is kapcsolatba hozták,

Felvétel a *Faluszéli házak* című film forgatásán, 1972

úgy mint a szegénységgel, az alacsony iskolázottsággal vagy a munkanélküliséggel. Ennek a folyamatnak a társadalom- és politikatörténeti eseményeit eleveníti fel ez a könyv.

Elvileg minden olyan esetben, amikor arra keressük a választ, hogy ki tekinthető valamely nemzetiségi, etnikai csoport tagjának, akkor elsődleges szempontként az egyén szabad választásából kell kiindulni, tehát hogy az illető az adott kisebbséghez tartozónak vallja-e magát. Magyarországon azonban a roma identitás vállalása az előítéletes környezet, a diszkrimináció miatt mindig is nehézségekbe ütközött. Emiatt többen vélik úgy, hogy amikor romákról beszélünk, általánosságban is a szociológiai felmérések adatait kell alapul venni. E kutatások eredményeinek átvétele azonban nem jelentheti a szociológia klasszifikációs módszereinek kritika nélküli alkalmazását. Itt csak utalunk rá, hogy más kisebbségi csoportok esetében korántsem általános az ilyesfajta kategorizálás. Széles körű tiltakozást váltana ki, ha a magyarországi zsidóság vagy a német nemzetiségűek lélekszámának vagy az őket előnyben részesítő politikák meghatározásánál azokat tekintenék a kisebbségekhez tartozóknak, akiket a többség például lakóhely vagy külső ismertetőjegyek alapján annak tart.

E kiindulópontnak az általánosítása igazolhatja a megkülönböztetés hétköznapi gyakorlatát, és felerősíthet jó néhány, a „többségi” lakosság körében élő, romákról alkotott sztereotípiát. Lehetetlenné teszi a szabad identitásválasztást, és eltorlaszolhatja az asszimiláció útjait. Egyetértünk Neményi Mária véleményével, aki így fogalmaz: „el tudom fogadni a Kemény István – Kertesi Gábor – Havas Gábor nevével fémjelzett országos reprezentatív cigánykutatás olyan kemény adatait, amelyek az iskolázási, munkavállalási esélyekről, a lakóhelyi és lakásviszonyokról, szociális ellátottságról szólnak, mert felhívják a figyelmet arra, hogy a *testével megjelölt* emberek csoportja szisztematikus hátrányt szenved az élet minden olyan területén, ahol a többségi társadalom intézményeivel szembesül. De nem tudom elfogadni, hogy ez a kutatás a *cigányokról* szól...”⁵⁰

Alapvető kérdés, hogy ők maguk, a romának/cigánynak mondott emberek hogyan látják saját közösségüket, kultúrájukat, illetve azt a társadalmat és annak kultúráját, amellyel szemben különállásukat megfogalmazhatják. E különállás, álláspontunk szerint, csak az érintett csoportok, tehát a romák és a többségi társadalom viszonyának változásán keresztül definiálható, így időben és az eseti példák kapcsán is változó jelentéseket hordoz. Nem állítható az sem, hogy a

romák azonosság tudata független volna a többségi társadalom vagy az állam magatartásától. (Ugyanez az állítás megfordítva is igaz: a „többséghez” tartozók önmeghatározásában is fontos szerepet tölthet be, hogy megkülönböztetik magukat a kisebbségtől.) A „ki nem vagyok” kérdése akár meg is előzheti a „ki vagyok” kérdését. Az etnikai azonosság nemcsak az azonosság(ok) vállalásának kérdése, hanem azon is múlik, hogy a kívülállók az egyént mely csoporthoz sorolják.

Azok a kutatók, akik elutasítják a többség véleményalkotásán alapuló definíciókat, „belső szempontokat” (nyelvhasználat, kultúra, identitás stb.) keresnek a kisebbség meghatározásához. Sokszor ők is „objektív” ismérvekre hivatkoznak. Azzal az állásponttal szemben, amely szerint a voltaképpeni cigánykérdést a cigány nyelveket beszélők problémái jelentik, megállapítható, hogy a cigány anyanyelvűek aránya lényegesen alacsonyabb, mint a tényleges roma népességé, ha roma népességen a cigány/roma identitásukat értjük.

A magyarországi népszámlálások a nemzetiségi hovatartozást hagyományosan az anyanyelv alapján becsülték meg. Az 1893. évi cigányösszeírás szerint a cigányoknak azonban csak valamivel kevesebb mint harminc százaléka volt cigány anyanyelvű.⁵¹ A Trianon utáni országterületen a népszámlálási statisztikák szerint a „cigány anyanyelvűek” és a „cigányul is beszélők” száma 1930-ig egyaránt tízezer fő alatt volt, 1941-re 18 640, illetve 9587 főre emelkedett. (A később beásnak minősített cigányokat 1893-ban még nagy valószínűséggel román anyanyelvű cigányokként tartották számon. A 20. század nagyobbik részében viszont a „cigány anyanyelvűek” közé reflektálatlanul beleértették a beás nyelvűeket is.) A második világháború utáni népszámlálások szintén rögzítették a cigány anyanyelvűek és a cigány nyelveket is beszélők lélekszámát. Előbbiek száma 1949 és 1980 között húsz-harmincezer körül, utóbbiaké tíz-húszezer fő körül mozgott.⁵²

A cigánynak tartott lakosságon belül a cigány nyelveket beszélők aránya az első cigányösszeírás adataihoz képest nem változott jelentősen. 1971-ben is meglepő eredménynek számított, hogy az országban élő cigányok hetvenegy százaléka magyar anyanyelvű volt. (1971 és 1993 között megfigyelhető volt a beások és az oláh-cigányok gyors nyelvi asszimilációja, az oláh-cigányoknál ezt követően megfordult a folyamat.⁵³) A 2003. évi szociológiai vizsgálat adatai szerint a roma népességen belül nyolcvanhét százalék volt a magyar anyanyelvűek aránya, nyolc a cigány, és öt százalék a román (beás) anyanyelvűeké.⁵⁴

Az 1941. évi népszámlálás során kérdeztek rá először a nemzetiségi hovatartozásra: ekkor 27 033 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek (ami hozzávetőleg megegyezett a cigány nyelveket beszélők összlétszámával). A nemzetiségre vonatkozó adatok szerint 1949-ben 37 598, 1960-ban 56 121, 1980-ban 6404 fő mondta magát cigánynak. (Utóbbi adatot az magyarázza, hogy az 1980. évi népszámlálás alkalmával a cigány nemzetiséget csak az „egyéb” kategórián belül lehetett megjelölni.)⁵⁵ Az 1990-es népszámlálás adatai szerint is csak 143 ezer roma élt Magyarországon. A 2001. évi népszámlálás alkalmával 190 ezer ember vállalta roma/cigány identitását (is).⁵⁶ A Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálások során a cigányság létszámát több adat figyelembevételével becsülte meg. Cigányként vették számba mindazokat, akik a nemzetiségre vonatkozó, nem kötelezően megválaszolendő négy kérdés közül legalább az egyiknél jelezték a cigánysághoz való kötődésüket. (Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát? Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik? Melyik nyelv az anyanyelve? Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?) Azaz romának tekintettek mindenkit, aki bármilyen cigány származásra utaló információt adott (az egyes kérdéseknél ráadásul több kötődést is meg lehetett jelölni). A cigánynak tartott embereknek még e számítási mód szerint is csak alig több mint harminc százaléka vallotta magát romának. (A 2011. évi népszámlálással változott az adatfelvétel módszere. Immár csak a nemzetiségre, anyanyelvre illetve a családi, baráti közösségben használt nyelvre kérdeztek rá, és mindhárom kérdésre adandó válasznál kettős kötődést is meg lehetett jelölni.)⁵⁷

A 2003. évi szociológiai felmérés szerint a romának tartott megkérdezettek önbesorolása nem találkozott a többségi társadalom véleményével: 37,8 százalékuk vallotta magát magyar, 29,8 százalékuk magyar cigány, 26,8 százalékuk cigány, 4,5 százalékuk beás és egy százalékuk egyéb nemzetiségűnek.⁵⁸

Bár a „többség” képviselői hagyományosan egységes csoportként tekintenek a honi cigányságra, még a magukat cigánynak vallók csoportja is erősen tagolt. Három nagy nyelvi csoportot különböztetnek meg általában a kutatók „a magyarul beszélő magyar cigányok, romungrók (magukat magyar cigánynak, zenész cigánynak vagy muzsikus cigánynak tartják), a két nyelven, magyarul és cigányul beszélő oláh-cigányok (magukat romának, romnak nevezik) és a két nyelven, magyarul és románul beszélő román cigányok (magukat beásnak mondják)” közösségeit.⁵⁹ Ám még ezek a csoportok is – részben

legalábbis – kutatói konstrukciók, amelyek többnyire kisebb közösségek nyelvénél, identitásának, önmegnevezésének külső csoportosításán, tudományos elemzésén alapulnak. Erdős Kamill néprajzkutató az 1950-es évek végén alkotta meg és publikálta azt a tipológiát, amely a cigány közösségek nyelvi-etnikai csoportosítását – és közvetve az öndefiníciókat, cigány/roma identitásokat – azóta is meghatározza (említésre érdemes, hogy ő az oláh cigányokon belül nem kevesebb, mint tizenegy csoportot, „törzset” különített el).⁶⁰ Az egységesen beásnak nevezett cigány csoportok ma is legalább három dialektust beszélnek: az árgyelánok, a muncsánok és a ticsánok, ki-ki saját nyelvét, nyelvjárását.⁶¹

Jellemző ugyanakkor, hogy az e csoportok közötti kulturális, nyelvi különbség sokszor alig érzékelhető. Fleck Gábor és Virág Tünde esettanulmányában a következőkről számol be: „A két nyelvjárás szókinccse közel azonos, a muncsánok és az árgyelánok a gyakorlatban tökéletesen megértik egymást, mégis, ha rákérdezőnk, azt állítják, hogy az egy teljesen más nyelv, amit ők nem beszélnek. Ezt jól illusztrálja a következő történet: terepmunkánk során a faluba látogatott egy német pap, aki korábban muncsánokkal foglalkozott, a muncsán nyelvet beszélte. A helybeliek minket kértek meg, hogy tolmácsoljunk angolul, hiszen ők nem beszélnek muncsánul, csak árgyelánul. Biztattuk őket, hogy próbáljanak csak beszélni a pappal (...) Beszélgetésbe elegyedtek és boldogan újságolták, hogy ők ezek szerint muncsánul is tudnak.”⁶² Bari Károly egy interjúban a következő történelmi párhuzamra hivatkozott: „a számtalan dialektusban beszélt magyar nyelvet a reformkorban tették alkalmassá a kor megkövetelte kommunikációra. Ma a cigány nyelvet kell egységesíteni, modernizálni.”⁶³ Hasonló nyelvi egység megteremtése tehát elképzelhető a közeljövőben a beások körében is.

A cigánynak/romának tartott lakosság legnagyobb hányada kizárólag magyarul beszél, és a néprajzi, antropológiai vizsgálatok többsége szerint nem követi a „többségi” kultúrától megkülönböztethető szokásrendszereket. Helyi szinten sokszor több hasonlóság mutatható meg az egymás közvetlen közelségében élő kisebbségi és „többségi” közösségek hagyományaiban, mint az egymással nem vagy csak alig érintkező kisebbségi (vagy „többségi”) közösségek között. Vannak, akik mégis a történelmi gyökerekben, a hagyományban, a közös életformában vélnek megtalálni a cigány kultúra, identitás lényegét. E megközelítés ma kevésbé hangsúlyosan van jelen a tudományosságban – talán amiatt, mert sokáig szinte kizárólag olyan kutatók képviselték, akik a „cigány életformát” negatív

Lakodalom, Szolnok környéke, 1983

jelenségnek tekintették.⁶⁴ (Látszólag e közösségek szokásairól, összetartozásáról írtak, valójában a „többség” szempontjából normaszegőként, kívülállóként jellemezték őket.) Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a roma/cigány népesség különböző csoportjainak összetartozása a néprajz vagy a kulturális antropológia számára megmagyarázhatatlan volna. A roma/cigány identitás értelmezhető az egyes közösségek kultúráján, életmódján, mindennapi szokásain keresztül is.⁶⁵ A néprajzi kutatások megmutatták e sokszínű népi kultúrának a sajátosságait, amely – ahogy Szuhay Péter fogalmaz – döntően még a szóbeliségen alapul, és „a kulturális egyesülést megelőző állapotban van”.⁶⁶

Többen a közös múlt, a hagyomány bizonyos elemeivel hozzák összefüggésbe a romák identitását, vagyis a hagyományos cigánymesterségek gyakorlásával,

illetve a vándorló életformával. A régi szokások azonban a modernitás korában jól láthatóan veszítettek összetartó erejükből. Ahogy a tézis egyik képviselője, Jean-Pierre Liégeois fogalmaz a roma közösségek háború utáni sorsát vizsgálva: „dinamizmusát veszítve a hagyomány ekkor ritussá, az azonosság hordozójából, az életvitelben megmerevedett identitássá, utolsó menedékké válik”.⁶⁷ A roma közösségek életében a feledés homályába vesző hagyományok, az eltűnő életformák és a szóbeliségen alapuló közösségi kultúrák helyét veheti át a közösen megalkotott írott történelem, a nemzeti múlt.

Az utóbbi évtizedekben több olyan roma történelemtudomány is született, amely egyetlen egységes narratíva keretében beszél el a roma közösségek történelméről az etnogenézistől a jelenig. A romák – ma tényként kezelt – indiai eredetét a 18. század közepén alkotta meg a többségi tudomány. Ian Hancock egy magyar teológushallgatóhoz köti a felfedezést, aki 1760-ban a leideni egyetem társalgójában három indiai diáktársával a szanszkrit nyelvről beszélgetett. A szanszkrit szavakat hasonlatosnak találta a birtokukon dolgozó cigány napszámosok beszédéhez. Felismerése közvetítőkön keresztül eljutott Pray Györgyhöz, aki tizenhat évvel később megírta ezt a *Wiener Gazette* hasábjain.⁶⁸ Az eredetmítoszt, amelyet feltehetően hasonló kritikával kell kezelnünk, mint más népek, nemzetek egységteremtő származástörténeteit (s amelynek megformálásai leginkább a diaszpórában élő zsidóság történelméhez hasonlatosak), később a különböző országok roma közösségei is felfedezték maguknak. 1971-ben az egységesítő törekvések jegyében szervezték meg különböző roma közösségek, kiségyházak – India kormányának a közreműködésével – az I. Roma Világkongresszust, ahol a küldöttek kinyilvánították, hogy a különböző cigány népcsoportok ugyanazon roma nemzetnek a tagjai, és ekkor fogadták el a nemzeti összetartozás jelképeit, a zászlót és a himnuszt is.⁶⁹

A különböző megközelítések jól mutatják a tudomány cigány/romaképének sokféleségét. Természetesen minden alkalommal szükségszerű megnevezni azt a csoportot, amelyikről beszélünk, ám a különböző csoportelnevezések általában sem feleltethetőek meg határozott, pontos leírásoknak, és sokszor nem vonatkoznak konkrét személyekre vagy közösségekre sem. Folytonosan és minden szövegben változik a jelentésük, és így elveszítethet valódi referenciájukat. A roma/cigány megnevezés használata során is minduntalan alakítjuk, újból és újból megteremtjük a kategóriát. Semmiképpen sem lehet a tudományos kutatás feladata, hogy megfellebbezhetetlen, a hétköznapiakra is érvényes

kategorizációt teremtsen, ellenben mindig törekednie kell a fogalmak kritikus, (ön)reflexív használatára.

Újabban a történetírás is szívesen látja a társadalmi csoportokat minduntalan változó, képlékeny, fogalmilag megfoghatatlan alakzatoknak.⁷⁰ Az egyének a társadalomról szőtt képzeteket a maguk számára teremtik meg, amikor jelentésekkel ruházzák fel saját világukat és az azon kívüli, túli jelenségeket.⁷¹ Ezeknek a csoportképeknek a külsődleges referenciáját az egyéni képzetek találkozása ad(hat)ja. Minden más (külső) csoportosítás arra tesz kísérletet, hogy az egyének felett álló szempontok – hatalmi érdekek, tudományos célok szerint – alakítsa át a csoportok létének egyéni (mikroszintű) konstrukcióját (és hangsúlyozottan nem a tapasztalatát). A következőkben e felfogásnak megfelelően nem törekszünk az önmagukban nem létező csoportok – szintűgy nem létező – határainak a megrajzolására. Tényként kezeljük a kisebbség(ek) létét, és ellebegő képnak tekintjük a modernség és a modern állam konstrukcióját, a homogén „többség” és az egységes nemzeti történelem képzetét.

„ELVTÁRSAK, HA VAN SZÍVÜK ...” A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1945–1961

A politika és a cigányok

„Mennyi veszett oda, máig sem ismeretes, ahogy magyar lapot sem találtam, mely a köztünk élő nép pusztulását említeni érdemesnek ítélte volna – jelezve, hogy évszázados dunavölgyi gyűlölködésünkből az emberi szolidaritás e minimumáig sem ébredtünk még fel” – a háború után egyedül Faludy György szólította fel a magyar társadalmat, nézzen szembe a cigányokkal szemben elkövetett bűneivel.⁷²

A második világháborút követő években, a náci haláltáborok borzalma után a cigányság nem kapott sem jóvátételt, sem bocsánatkérést a genocídiumért.⁷³ A cigányokat alig érintették az 1945 utáni átalakulás vívmányai, jórészt kimaradtak a földosztásból is.⁷⁴ A demokratikus pártok nem vetettek számot a helyzetükkel, és nem versengtek a szavazataikért.⁷⁵ Ennek egyik oka kétségkívül az volt, hogy a magyar állam alig rendelkezett ismeretekkel a cigányságról. A népszámlálások, amelyek a cigány anyanyelvűeket írták össze, nem mutatták túl jelentősnek a társadalom peremére szorított cigány népességet.⁷⁶

Az új politikai elit teljes érzéketlenséget mutatott irányukban, sőt a járványveszély körüli hangulatkeltéssel még fokozta is az előítéleteket.⁷⁷ A párt társadalomtudományi folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében* Kálmán András tollából azonban 1946-ban megjelent egy, a cigányok jogaiért síkraszálló írás. A szerző – Nyugatról hazatérő kommunista emigráns⁷⁸ – a Szovjetunió nemzeti politikájára hivatkozott, és rámutatott, hogy a „nem asszimilált” cigányok

Holokauszt túlélők családi fényképpel, 2000 körül

problémája nemzetiségi kérdés. Az 1930-as népszámláláson alig nyolcezren mondták magukat cigány anyanyelvűnek, ezzel szemben Kálmán András nyolcvan–százhuszezer főre becsülte a cigány lakosság létszámát. Úgy vélte, hogy a cigányok alkotják – a szlovákok mellett – Magyarország legnagyobb nemzetiségi csoportját. Újfajta állami politikát sürgetett; elképzelésének alapja a cigányok munkába állítása volt, bevonásuk a nagyiparba. Azt gondolta, hogy csak így lehet integrálni őket a magyar társadalomba.⁷⁹

A fordulat évei után a cigányokról alig esett szó a korabeli nyilvánosság fórumain. A szocialista rendszernek sokáig nem volt cigánypolitikája, a kérdés így csak egyes igazgatási kérdések kapcsán került a megyei és járási tanácsok, pártbizottságok asztalára. Az állampárt a „szocialista társadalom” egységét hirdette, minden lehetséges eszközzel akadályozta az önszerveződést, és nem támogatta a kisebbségi szervezetek megalakítását sem. 1957-ig nem mutatott semmiféle hajlandóságot arra, hogy a cigányságot nemzetiségként ismerje el. A cigányok helyzetével foglalkozó jelentések, javaslatok elfeküdtek a minisztériumi osztályvezetők, helyi tanácselnökök, párttitkárok asztalán heverő iratcsomók között. Ha a funkcionáriusok megunták a tornyosuló irathalmokat vagy elégedettek

voltak a „belügyi” és „népjóléti” intézkedésekkel, irattárba, az elintézett akták közé fektették őket. A helyi hatalmasságok szűk cigarettafüstös világából az ügyek csak lassan gyűrűztek tovább. Arról, hogy e falakon kívül, a hétköznapi világában valójában mi történt, vajmi keveset tudunk.⁸⁰

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezető testületei – a pártközpontban a szélesebb íróasztalok mögött ülő, nagy hatalmú döntéshozók – 1956-ban vették végül napirendre a cigánykérdést, miután mind a Népművelési Minisztériumtól, mind az Országos Rendőrkapitányságtól előterjesztés érkezett hozzájuk. A párt illetékes osztálya a javaslatokból egységes határozattervezetet – hivatalosnak tekinthető álláspontot – szerkesztett, amelyben mint a korabeli dokumentumokban általában, egyszerre jelent meg a „cigánybűnözés” kategóriája, a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák, a széttelépítés gondolata, valamint ezek mellett a cigányság „felemelését” célzó felvetések is.⁸¹ Jellemző, hogy e dokumentum a cigányok helyzetét általánosságban így jellemezte: „A cigányság nagy része a társadalom periferiáján él, illetve gyakran élőködik.” A Politikai Bizottság azonban végül nem fogadott el határozatot; jelentősebbnek vélt témák kerültek ugyanis terítékre.

1957-ben a Munkügyi Minisztérium munkatársai készítettek felmérést a cigányok helyzetéről, amely a kirekesztés számos formájára rámutatott. A Terv és Mérleg Osztály munkatársai mérték fel „a magyarországi cigányság létszám- és foglalkoztatottsági helyzetét”; munkájuk során a tanácsok becsült adatait használták fel, illetve más, az államigazgatásban dolgozó hivatalnokok véleményét is kikérték. A Külügyminisztériumon keresztül tájékoztatást kértek arról is, hogy a cigányság helyzete hogyan alakult a többi szocialista országban.⁸² Az elkészült tanulmány a cigány lakosság életkörülményeinek jobbítására fogalmazott meg javaslatokat, egyúttal leszögezte, hogy a cigányság nem nemzetiség.⁸³

Pogány György és Bán Géza úgy vélte, hogy a cigányság „népcsoport”,⁸⁴ „nem kell őket mesterségesen nemzetizálni/nemzetiséggé fejleszteni”, és „nem szabad akadályokat gördíteni az asszimilációjuk elé”.⁸⁵ A tanulmány szerzői állami megbízást teljesítő hivatalnokok voltak, akiknek a szöveg megírásával közvetlen feladatuk, céljuk volt. Mai perspektívából szemlélődve, írásukat szükségszerűen másképp látjuk, mint ha saját kontextusában elemeznénk. Jellemző, hogy még Erdős Kamill néprajzkutató is, aki írásaiban vállaltan rokonszenvezett a cigányokkal, hasonlóképpen gondolkodott jövőjükéről. 1960-ban például egyik írásában így fogalmazott: „A cigánykérdés lényege az: hogy nincs cigánykérdés.”⁸⁶ A cigány

Bukovits Rudolf a Sió-csatorna építésén, 1947

nemzetiségi/nemzeti identitás a mostani formájában nyilvánvalóan nem létezett akkor, és nem feltételezhető – még László Mária későbbiekben elemzett, elszánt fellépésének ismeretében sem –, hogy a cigány csoportok vagy akár a cigány értelmiségiek egységesen kisebbségi jogokat és önrendelkezést követeltek volna az 1950-es években. Igaz, erre a diktatúrában lehetőségük sem volt.

Az osztály vezetője, Pogány és Bán felette, végül azt javasolta a Bér- és Munkaerőgazdálkodási Főosztálynak, hogy a feladatokat meg kell osztani a különböző „társadalmi szervezetek” és minisztériumok között, valamint hogy a problémák megoldására alakítsanak különbizottságot. Kezdeményezte, hogy ezt követően a Művelődésügyi Minisztérium közös előterjesztést készítsen a kormány számára, amely a feladatokat hatáskörök szerint megosztja az állami szervezetek között.⁸⁷

A szociális intézkedéstervet a párt korifeusai azonban átmenetileg félretették, és a szovjet példa nyomán nemzetiségnek nyilvánították a cigányságot is. A Művelődésügyi Minisztériumban 1957 nyarán alakult meg a Nemzetiségi Osztály, amely felügyelte a nemzetiségi (szlovák, román, német és délszláv)

szövetségeket. Októberben a minisztérium vezetői – a többi nemzetiségi szervezet mintájára – létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.⁸⁸ A szövetség az első időszakban László Mária irányításával működött, céljai között szerepelt a cigány irodalom és zene támogatása és a cigány nyelvek ápolása. Emellett a szervezet mind többet foglalkozott egyéni panaszos ügyekkel. László Mária, aki mindig büszkén vállalta cigányságát, a háború előtt újságíróként dolgozott. 1937-ben tiltakozó megmozdulást szervezett a pándi cigányok körében, ezt követően izgatás címén letartóztatták. 1945 után a Szociáldemokrata Párt tagja lett. Az 1950-es évek első felében többször is feliratban kérte a minisztériumoktól, a minisztertanácstól, hogy önálló cigány szervezetet alakíthasson. Utóbb a szövetség főtítkáráként sokszor próbált fellépni a cigányok, cigány közösségek érdekében az állami hatóságokkal szemben. Amikor László Mária tudomást szerzett a Munkaügyi Minisztériumban készülő tervetről, 1957 végén levélben kereste meg a minisztérium titkárságát, hogy jelöljenek ki egy munkatársat, akivel felveheti a kapcsolatot.⁸⁹ A cigánykérdéssel kapcsolatos feladatokat a hatalom látszólag a szövetségre bízta, ám eközben a különböző minisztériumok is sorra javaslatokat készítettek a cigánykérdés „megoldására”.

A szövetség működésének kezdeti időszakában hatékonyan törekedett arra, hogy valódi érdekvédő szerepkört alakítson ki, és orvosolja az egyéni panaszokat, sérelmeket. Ám sokszor csupán szélmalomharcot vívott a hivatalokkal, és működése a kor viszonyai között nem kaphatott megfelelő nyilvánosságot. Lehetőségei meglehetősen korlátozottak voltak, de a hatalomnak még így is kényelmetlenné vált a szervezet érdekvédő tevékenysége és a főtitkár aktivitása. 1959-ben László Máriát eltávolították a szövetség éléről.⁹⁰ Ennek közvetlen oka az lehetett – mint Sággy Erna tanulmányában rámutat –, hogy a forradalmat követő megtorlások idején a cigány politikus fellépett a cigányok internálása ellen. A Belügyminisztériumnál és a Főügyészségnél tiltakozott: „Az a felvetésünk, hogy a jelenleg folyó internálással kapcsolatosan hibák is csúsznak be”. A levelet ráadásul László Mária 1958. június 16-án – a megtorlások gyászos mélypontján, Nagy Imre és mártírtársainak kivégzése napján – keltezte.⁹¹ A pártállam vezetői előbb megbízhatónak gondolt hivatalnokokat állítottak a szövetség élére,⁹² majd 1961-ben formálisan is megszüntették a szervezetet.

Az államszocialista rendszerek hol nyíltabb, hol rejtettebb módon, de sajátos nemzetépítő politikát valósítottak meg: a vulgármarxista ideológia leple alatt

Családi fénykép, Ozora, 1960 körül

tudatosan törekedtek a társadalom nyelvi-kulturális homogenizációjára. Az egységes nemzetállam eszméje Magyarországon sem tűnt el. Hivatkozási alapként ugyan már nem létezett, ám mint rendezési elv, társadalomszervező erő a párt stratégiai érdekeinek szolgálatában továbbra is érvényesülhetett.⁹³

A modernizáció kérdései és a cigány közösségek

A nemzetépítésnek nevezett jelenség, vagyis a modern állam létrejötte és a nacionalizmus közötti kapcsolat elemzése megmutatja, hogy a nemzetek nem állandó, a kezdetektől fogva létező szereplői a történelemnek. A modernizáció korszakában a nacionalizmus egyfelől az uralkodó elitnek a legitimitását szolgálta, másfelől – ettől nem függetlenül – az állam területi, adminisztratív és gazdasági hatalmának megerősítését.⁹⁴ A modernitás, a modernizáció olyan szervezőelvként is felfogható, melynek révén a hatalom alapvetően változtatta meg az egyének és a társadalom közötti viszonyt. Mindazok, akik a társadalom újjászervezéséből, „nemzetiesítéséből” kimaradtak, úgynevezett „belső

Cigánytelep, 1950 körül

kívülállók” (*internal outsiders*) lettek. A kizárt és marginalizálódott csoportok tagjai megőrizték saját idejüket és tereiket, s ezzel megteremtették maguknak a társadalmon belül a „túlélés” tereit.⁹⁵

A nyugati történelem értelmezési paradigmája a modernizációelmélet, ám a történészek egy része felülről vezérelt modernizációs kísérletként írja le a szocialista államok társadalomalakító elképzeléseit is. A szocialista hatalomnak ugyancsak érdeke volt, hogy politikájának, nagyszabású terveinek társadalmi bázist teremtsen. E rendszerek propagandájához kétségkívül hozzátartozott annak hirdetése, hogy a szocializmus gazdasági, társadalmi fejlődést, jólétet valósít meg a kelet-közép-európai országokban. A cigány lakosság helyzetében a szocializmusban bekövetkező változások is értelmezhetők a modernizációs paradigmán belül – ha elfogadjuk annak érvényességét.

A nacionalizmus megszületésének, majd állami ideológiává válásának egyik oka, velejárója volt, hogy a politikai vezetők nemzeti szempontból egyneművé kívánták tenni a társadalmat, sőt még az egységesítési törekvéseknek ellenszegülők is nemzeti alapon szervezték meg közösségeiket. A nacionalizmus egyik célja az volt, hogy egységet teremtsen, a másik, hogy megkülönböztessen: az ily módon megteremtett azonosság a nemzet, a másság az etnikum képében jelentkezett.⁹⁶ A 19. század második fele óta minden többségi vagy kisebbségi társadalom nemzeti alapon határozta meg önmagát.⁹⁷ A szakirodalom a nacionalista mozgalmak két különböző és gyakran egymással szembehelyezkedő válfaja közt tesz különbséget: „Egyfelől az államok »nemzetépítési« politikát alkalmaztak, amelynek célja a közös nyelv, identitás és kultúra biztosítása az állampolgárok számára; másfelől egy terjedelmesebb állam etnokulturális kisebbségei léptek fel saját állam létrehozása érdekében.” Az előbbit „többségi”, az utóbbit „kisebbségi nacionalizmusnak” nevezik.⁹⁸ A különböző politikai rendszerek az államhatalom megszilárdítása, legitimációja érdekében elsősorban az előbbit támogatták.

A szovjet hatóságok valójában nem voltak internacionalisták, hanem társadalmi kategóriának tekintették az etnicitást, és – ahogy Roger Brubaker megállapítja – ez lett az alapja később a posztszovjet nacionalizmusoknak.⁹⁹ Magyarországon a cigányság volt az egyetlen olyan kisebbségi csoport, amelynek az államhatalom bizonyíthatóan külön – a szocialista társadalmon kívüli – státust alkotott.

A pártállam vezetői – amellet, hogy gyors és erőszakos megoldásokat kerestek a társadalmi problémákra – az extenzív iparosítás, a gyorsan fejlődő nagyipar munkaerő-tartalékeként tekintettek a cigány népességre. Az állami propaganda hosszú évtizedeken át azt hangoztatta, és a hivatalos fórumokon a többségi társadalom előítéleteit is azzal magyarázták, hogy a cigányok társadalmi integrációja azért nem valósulhatott meg, mert vándoroltak az országon belül és hagyományosan „koldulásból” éltek. Ez az érvelés elsősorban annak a ténynek az elfedését szolgálta, hogy a mindenkori magyar állam képviselői fájdalmasan keveset tettek a cigányok szociális helyzetének javításáért, társadalmi integrációjáért.

Valójában már az „első cigányösszeírás” alkalmával, 1893-ban 13 ezer cigány kovácsot írtak össze – ami a családtagokkal együtt (hozzávetőleg 60 ezer fő) az akkori cigány lakosságnak több mint ötödét jelentette –; a felmérés adatai

szerint a kovácsok huszonhárom százaléka volt akkoriban cigány.¹⁰⁰ (Bár a városokban több helyütt pereskedtek velük a céhbeli kovácsok, falun azonban, ahol nem volt konkurencia, pótolhatatlannak számított a munkájuk.) A hagyományos cigány mesterségeknek (kovácsmesterség, teknővájás, kanálfaragás, kosárfonás, vályogvetés) azonban nem kedvezett a nagyiparnak már a század elejétől tapasztalható térnyerése, mint ahogy később az extenzív iparosítás és az államosítás sem.

1948 és 1952 között az államosítások tetőzték be a már korábban megkezdődött folyamatot; az állam szinte teljesen felszámolta a helyi ipart és kereskedelmet. Ennek során számos cigányt fosztottak meg hagyományos megélhetéséről. Bár mindvégig cél volt, hogy az államosítások fokozatosan történjenek, ezt az elvet azonban a cigány kereskedők és iparosok esetében nem kellett érvényesíteni. A hatalom képviselői deklarálták, hogy cigányok egyáltalán nem kaphatnak iparendélyt, és a hagyományos cigány foglalkozások kriminalizálásával igyekeztek „megoldani” a cigánykérdést: véghezvinni a cigányság erőszakos asszimilációját. A pártvezetés a „rendőri szerveket” még 1956-ban is felszólította, hogy „az illetékes tanács- és gazdasági szervekkel vizsgálják felül a vándoriparokat, megfelelő állandó munka biztosításával gondoskodjanak arról, hogy a nemkívánatos kóborlást elősegítő vándoripar-engedélyt cigányok ne kaphassanak (...) Meg kell szüntetni a cigány lókupeczek működését, meg kell szüntetni a tolvajlások fedőfoglalkozását jelentő városokban elterjedt cigány-cserekereskedelmet, szőnyeg-abroszárusítást.”¹⁰¹

A mindenkori magyar állam képviselői a cigányokban olyan csoportot láttak, amely kívül áll a modernség világán. Társadalmon kívüli helyzetüket hagyományos foglalkozásaikkal magyarázták. A falusi cigány iparosok munkája, megélhetése évszázadokon át a falusi népesség szükségleteinek függvényében változott. A hagyományos mesterségeket (kovácsmesterség, üstkészítés, üstfoltozás, vályogvetés, teknővájás stb.) a társadalomtudomány többségi nézőpontból „átengedett foglalkozásnak” tartja.

E munkákat a helyi közösségek eszerint mintegy „átengedték” volna a tőlük függő helyzetben lévő cigányoknak. Ám más szempontból, a helyi cigány közösségek nézőpontjából ezek sokkal inkább *megszerzett mesterségek* voltak, amelyek a napszamos munkánál a szabadság egy magasabb fokát biztosították a helyi közösségeken belül a cigányoknak. Ezt mutatja az is, hogy amint a cigány mesterek termékei iránti kereslet megcsappant, a mezőgazdasági napszamos munkáért

Kasornyát kötő cigányasszony, Rozsály, 1957

folytatott küzdelemben a falusi nincstelenek rendre megelőzték őket, és a helyi társadalmakon belül közvetlenül is kiszolgáltatott helyzetbe kerültek. Később az iparosítás idején hasonló körülmények közé kerültek a gyárakban, a munkásszállásokon, és így kellett fenntartaniuk közösségeiket.¹⁰² E munkalehetőségek kezdetben egyértelműen „átengedett” foglalkozások voltak, ám idővel változhatott a jelentésük. A cigány közösségeknek egy megváltozott világban kellett ismét megtapasztalniuk az őket a társadalom többi csoportjától elválasztó távolságot, újraszervezniük életüket és megszerezniük a szabadságot.

Az egyének és a csoportok helyzetét alapvetően nem megélhetési stratégiáik határozták meg, hanem a lokális világban és általában a társadalomban elfoglalt helyük. Társadalmi helyzetüket az egyének, a kisebbségi és a „többségi” csoportok tagjai számtalan módon megélhették. Bár láthatjuk és

Cigánytelep, 1950-es évek vége

megmutathatjuk a cigány közösségeket akár szolgasorban, állandó elnyomásban, akár a szabadság megtestesítőiként, a korabeli valóság(ok)hoz legközelebb mégis a magatartások, az alkalmazkodások és az ellenállások sokféleségének megismerése vihet. E sokféleséget azonban inkább csak érzékeltetni, semmint ábrázolni lehet. A modern állam homogenizáló (többségteremtő) törekvéseivel szemben – e könyv lapjain a szerzői dikcióból és szemléletmódból következően – a cigányok, cigány közösségek jobbára egy túlerővel küzdő, de mégsem reménytelen szabadságharc magukra hagyott hőseiként jelennek meg, mint akik az átlaggal szemben a kivételt, a mindent elfedő, elsöprő azonossággal szemben a másságot, a hatalommal szemben a szabadságo(ka)t képviselték és őrizték meg.

A szocializmusban az erőszakos kényszerítő intézkedések egyik célja nyilvánvalóan az volt, hogy a társadalom valamennyi csoportját az állam fennhatósága, felügyelete alá vonják. Az állami beavatkozásnak azonban voltak korlátai, „társadalmi határai”. A kisipar és kiskereskedelem államosításakor az állam a kieső kapacitások miatt engedményekre kényszerült. A falusi lakosság egyre nehezebb ellátása miatt a helyi kereskedelem és a háziipar bizonyos formáit eltűrték,

bizonyos formáit sohasem tudták felszámolni. A szegkovácsok például egyedi termékeket készítettek, amelyeket a nagyipar egyáltalán nem, vagy csak jóval nagyobb költségek mellett gyártott. A cigány kovácsok munkaeszközeit hiába is államosították volna, hiszen ők hagyományos módszerekkel, üllőn kalapáccsal formálták meg a felhevített fémet, és munkájukhoz bármilyen hulladékvasat fel tudtak használni. Több helyen annak érdekében, hogy a cigányokat az államosított gazdaság kötelékébe vonják, szegkovács kistermelő szövetkezeteket alakítottak. Természetesen a korabeli sajtóhíradások ennek kapcsán is az állami segítséget hangsúlyozták.¹⁰³ A szövetkezetek létrejöttét ma inkább a hatalommal szembeni sikeres ellenállás, az érdekérvényesítés jeleként értelmezhetjük.

A 20. században több modernizációs hullám csapott át a helyi társadalmak világa felett. A modernizációs elméletek logikája szerint e változások mindenhol hasonlóan és egy irányban hatottak. Túlfentelt azonban az a kép, amelyet a történetírás az iparosítás korszakáról alkotott és őriz. A korabeli statisztikák alapján úgy tűnhet, mintha a mezőgazdasági népesség a földutas, vályogházás falvak világából nagy tömegekben és tömött sorokban indult volna meg a gyárak, városok füstös, kormos miliójé, a beton- és darurengetegek felé. Valójában a vállalatoknak az 1950-es években is elemi érdekük volt, hogy minél nagyobb számban alkalmazzanak képzetlenebb munkaerőt. A szakképzetlen munkásokat általában idénymunkajellel a nagyobb beruházásokon foglalkoztatták. A munkások maguk is sokszor vándoroltak a különböző munkahelyek között. Amikor más megélhetést találtak, „önkéntes kilépéssel” szakították meg a munkaviszonyukat. Jellemző volt továbbá, hogy sokan közülük megtartották korábbi pénzkereseti lehetőségeiket, és csak alkalmanként, a bejegyzett munkaviszony miatt vállaltak munkát a gyárakban.

Általánosságban megállapítható, hogy a cigányok többsége hagyományos foglalkozásait, legalábbis fő jövedelemforrásként, feladni kényszerült. Egy 1964-ben megjelent könyv szerzője a következőképpen írt „az eredményekről”, az állami intézkedések hatásáról, a helyi ipar és kereskedelem felszámolásáról, a rákospalotai cigány közösség példáján elégedetten nyugtázva a tragikussá vált helyzetet: „a legtöbben felélték a ló árát, most már nem képesek újat venni, megrekedtek, kénytelenek dolgozni menni. A keresetet aztán előbb hónapról hónapra elisszák, elköltik, majd később vesznek néhány bútort, ruhadarabot, s csak az itt árválkodó szekerek jelzik: helyes intézkedésekkel, kicsit kényszerrel is, véget lehet vetni a vándorlásnak.”¹⁰⁴

A modernitás térnyerése azonban nem volt olyan ütemű, és nem is hozott olyan éles változást, mint ma gondolhatnánk. A falvakban például sokszor a főtéren doboltatták ki a hírt, ha valamelyik nagyvállalat munkásokat keresett. Továbbra is valós problémát okozott a munkanélküliség, amelyet az új hatalom igyekezett eltitkolni. A munkanélküli-segélyeket az 1950-es években a tanácsok folyósították. A segélyezettek körét a Munkaügyi Minisztérium adminisztratív eszközökkel rendre szűkíteni próbálta, ám a felülről megrendelt vizsgálatok általában nem találtak szabálytalanságokat. A szocialista állam sem kínált mindenhol mindenkinek munkalehetőséget.¹⁰⁵ Az országos statisztikákból ennek ellenére eltűntek a munkanélküliek. A korabeli „munkaerőmérlegek” készítői nem akarták és nem is tudták volna nyomon követni a munkaviszony szinte naponta történő változásait, az állandó és időszaki munka arányait vagy a téveszen belüli időszaki munkavégzéseket.¹⁰⁶ Az egyének, amikor kellett, többnyire igazoltak is maguknak valamilyen munkaviszonyt a hatóságok előtt. A szocialista hatalomnak szintén az volt az érdeke, hogy a teljes foglalkoztatottságnak legalább a látszatát megteremtse.

Az erőszakos iparosítás jóllehet átalakította a magyarországi cigányok többségének hagyományos életmódját, társadalmon belüli helyzetüket azonban nem változtatta meg alapvetően. A szocialista nagyipar számára ők általában képzetlen munkaerőt jelentettek, többségük segéd-, illetve betanított munkásként az államosítások után olyan iparágakban, szakmákban tudott csak elhelyezkedni, ahol a nehéz munkakörülmények, az alacsony fizetések miatt jelentős munkaerőhiány mutatkozott. Jelentős számban vállaltak így munkát az útépitéseken, az építőiparban vagy a bányászatban. Sokan kénytelenek voltak elhagyni korábbi lakhelyüket, és iparkörzetetekbe vándoroltak, munkásszállásokra költöztek vagy ingázásra kényszerültek.¹⁰⁷

Az 1950-es években az „iparfejlesztési elveknek” nevezett modernizációs logikát érvényesítették a településpolitikában is. Az első átfogó terv 1950-ben készült „egy egészséges, szocialista város- és község-hálózat” kialakítására, ekkor 1291 települést minősítettek „nem fejlesztendőnek”.¹⁰⁸ Ezzel gyakorlatilag meghatározták a településeknek és a lakosságnak azt a körét, amelyik nem részesülhetett a szocialista modernizáció vívmányaiból.

A hagyományos közösségek továbbélése a néprajzkutatók érdeklődését is felkeltette.¹⁰⁹ Az iparosítás korszakában egyes cigány közösségek archaikus életformáját, mint a régi, háború előtti világ maradványát lehetett megmutatni.

A Mecsek Bányaiipari Tröszt épülete,
Komló, 1955 körül

A cigányok ezekben az írásokban a szocializmus (a szocialista modernség) előtti korszak utolsó hírnökei, úgy tűnik, mintha a szocializmus világán kívül éltek volna. Az egyes jelenségek azonban nem egyszerűen egymás mellett léteznek, egymás után vagy egymásból következnek a történelem folyamatában, hanem saját idejük van. Nem érthetők meg így a maguk valóságában, ha – a hagyományos lineáris időszemlélet jegyében – ugyanannak a folyamatnak a részeként elemezzük őket.¹¹⁰

A néprajzi munkák, jóllehet illeszkedtek a kor uralkodó narratívájába, amely a társadalom emancipációjáról, a szocialista fejlődésről szólt, mégis ott munkált bennük a megismerés, a megértés igénye. 1958-ban Bartos Tibor *Sosemvolt cigányország* címmel meséket, szegkovács cigány történeteket adott közre. Az utószó etnográfus szerzője, hogy szertefozzlassa azt a képet, amely a cigányokról Magyarországon kialakult, így fogalmazott: „a cigány úgy élt a köztudatban, mint aki rendszeres munkához nem szokott, lusta, megbízhatatlan, bárgyú, de ugyanakkor agyafűrt, nevetséges, egyúttal szánandó operett- és népszínmű-figura vagy adomahős, akivel szemben mindenki a legvaskosabb tréfát is megengedheti magának a legkisebb felelősségre vonás nélkül.”¹¹¹

A társadalomtudósok egy része ma is elfogadja a modernitás értékrendszerét, és így részben a nemzetállami keretek között megvalósuló kapitalizmus, részben az államszocializmus ideológiájának nyelvi és fogalmi keretei között gondolkodik a múlttól. A két ideológia emancipatorikus jövőképe között, mint hangsúlyoztuk, jól érzékelhetően léteznek rokon vonások. Minden modern(izáló) eszme és állam úgy tekint saját magára és korára, mint a jövő kezdetére, letéteményesére. A modernitás alapjának gondolt jelenségeket – iparosodás, városiasodás – e megközelítések a társadalmi fejlődés egyedül lehetséges logikájaként ábrázolják.¹¹² Az újabb történelmi kutatások azonban cáfolják ennek az egységes narratívának az érvényességét. A sokféle modernitás (*multiple modernity*)

elmélete és az ennek jegyében fogant írások arra hívják fel a figyelmet, hogy a modernizáció nem volt egynemű jelenség, és a társadalom különböző csoportjait, szereplőit is eltérően érintette.¹¹³

Fegyelmező hatalom

„Minden csendőrörshöz megvan a maga körzete. Ha azon belül cigánykavánra találunk, azt elverjük, és a szomszéd körzet határáig kísérjük. Ott a másik csendőrörshöz akad rá, ez ismét elveri, és a szomszéd község határáig kíséri. S ez így megy a végtelenségig.” – Bergstein Béla 1910-ben a *Huszedik Század* hasábjain egy Szabolcs megyei csendőrőrmester szavait idézte. A szerző megállapította: „ott, ahol a cigányok munkaerejére gazdasági szükség van, a közigazgatási kérdés önmagától megoldódik. A szerepek megváltoznak. A közigazgatás fizikai brutalitását gazdasági kizsákmányolás váltja fel.” A pelsőci cigányok példájából kiindulva úgy vélekedett, hogy „az állandó munkaalkalom s a munkások után való állandó kereslet, a cigányok letelepedését s folytonos asszimilálódását idézi majd elő.”¹¹⁴

A fokozatosan kiépülő egypártrendszer politikusai a cigánykérdést kezdetben szintén rendészeti problémának tartották. Az államszocializmusban is jellemezte a rendőri brutalitás a hatalomnak a cigányokkal szembeni fellépését, amelynek deklarált célja sokszor éppen a bérmunkás létbe való kényszerítés, illetve a vándorló csoportok esetében a letelepítés volt. Amikor az MDP Adminisztratív Osztálya 1956-ban a „magyarországi cigánykérdés rendezésére” javaslatot terjesztett a Politikai Bizottság elé, a közigazgatási feladatok megoldásában jelentős szerepet szánt a rendőrségnek mint „a cigány probléma alapos ismerőinek”. A javaslat úgy fogalmazott, hogy a rendőrségnek segítséget kell nyújtania a „helyi szerveknek a cigánykérdés rendezése során felmerülő sokirányú feladatok megoldásához.”¹¹⁵

Vajdák, illetve cigánybírók a szocialista rendszerben is tevékenykedhettek a cigány közösségeken belül, amit elsősorban a mindenkori hatalomhoz való viszonyuknak köszönhettek. A cigányok kijelölt vezetői hagyományosan inkább a helyi hatalmat képviselték, mintsem saját közösségeiket. Jellemző eset egy győri vajdáé, aki 1947 májusában nem feledve a nyilas hatalom hónapjait, azt javasolta Győr polgármesterének, hogy a „dologkerülő” cigányokat „munkatáborba

Idős Vajda Pál, cigány „vajda”, Zalaegerszeg, 1961

Lenin-képet szemlélő rendőrök, 1957

szállítani szíveskedjék”.¹¹⁶ A helyi tanácsok, pártszervezetek az ötvenes években is megpróbálták az általuk kiválasztott emberek (azaz a vajdák és a cigánybírók) révén felügyelni, ellenőrizni a cigány közösségeket.¹¹⁷ Saját környezetük így gyakran besúgóknak, a rendőrség, a tanács vagy a párt embereinek tekinthette őket.

A vándorló életmódot folytató cigányok nyomom követésére, szigorú rendőrségi felügyelet alatt tartására más eszközt is találtak a közigazgatás, az államhatalom régi-új képviselői. A Minisztertanács – a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának előterjesztése alapján – már 1953-ban elrendelte a személyi igazolványok bevezetését, melyek kibocsátásának 1955. június 30-ig kellett megtörténnie. A Belügyminisztérium 1955. június 17-i ülésén döntöttek arról, hogy a „kóbor cigányok” részére „ideiglenes, formájában és tartalmában eltérő személyi igazolványokat” adnak ki. (Az évenkénti megújítási kötelezettséggel járó úgynevezett fekete személyi igazolványokat végül 1961 első negyedévében

vonták vissza az általános személyi igazolvány-cserék alkalmával.)¹¹⁸ A fent idézett javaslat készítői – a szöveget aláírásával Czinege Lajos jegyezte – a következőképpen fogalmaztak: „a cigányság nagyobb része lényegében a társadalom periferiáján él, illetve gyakran élösködik. Rendszeres munkát nagy többségük nem végez, egyrészt (!) a hagyományos cigány foglalkozásokat űzi...”¹¹⁹ Az 1950-es években nemcsak a rendőrség, de a megyei tanácsok is nyilvántartást vezettek a cigányokról.¹²⁰

A cigánykaravánok a rendészeti intézkedések ellenére azonban továbbra is keresztül-kasul bejárták az egész országot. Korabeli bírósági iratokból tájékozódhatunk arról, hogy időről időre összeütközésbe kerültek a „szocialista törvényességgel”. A Legfelsőbb Bíróság egyik ítélete szerint Rostás Fardi cigánykaravánja például 1959 hideg, havas telén átszelte a Duna–Tisza közét, naponta átlagban tíz kilométert tett meg. Az állami hatóságok képviselői (tanácsok, ügyészség, bíróság) „tipikus bűnöző életformaként” írták le az életüket. Jellemző bűncselekménynek gondolták például a falopást (a karaván gyakran a szabad ég alatt táborozott, és ilyenkor tüzet gyújtottak). A bíróság becslése szerint két hónap alatt legalább ötven mázsa fát tüzeltek el. A „munkakerülés” és a koldulás a korban szintén büntettnek számított. A vándorlás közben elhunyt egy csecsemő, akit a vádirat szerint a cigányok ugyan orvoshoz vittek, de nem láttak el megfelelően, mikor meghalt, egy fa tövében temették el. A védelemnek a bíróság által elfogadott érvelése szerint magatartásukat saját szokásaikhoz kell mérni, így ebben az esetben nem követtek el bűncselekményt.¹²¹ Jól látható, hogy a cigányok cselekedeteit csak akkor tekintették normasértőnek, ha azokat az állam képviselői a „többségre” (magukra) nézve károsnak vagy veszélyesnek gondolták.

Az 1950-es években a Belügy- mellett a Népjóléti Minisztérium illetékesei aktivizálódtak még. A cigánytelepeken 1950-ben bevezették az egészségügyi vagy tisztasági felelős intézményét, az egészségügyi járőrökkel együtt ők ellenőrizték a telepeket, ahol szükségesnek látták „kényszermosdatást és fertőtlenítést” rendeltek el (ehhez egy eredetileg rovarirtó szernek kifejlesztett vegyi anyagot használtak).¹²² Megjegyzendő, hogy a kényszermosdatások végrehajtása során több cigányvajda is segédkezett.¹²³

A belügyi szervek, mint a cigánykérdés jó ismerői, szakértői jelennek meg a korabeli dokumentumokban. Forrásaink – a korabeli hivatalok iratai – az erőszakos cselekedeteket humanista, népjóléti intézkedésnek állítják be: „A KÖJÁL mozgó fürdető és fertőtlenítő szolgálata a folyó évben [1959] összesen 2339

Cigánykaraván, 1950

cigány személyt fürdetett meg és fertőtlenítette ruhaneműiket. A fürdetéssel szemben kezdetben ellenkezés nyilvánult meg, azonban most már oldódott az ellenállás, sőt vannak helyek, ahol igénylik is azt. A gyermekek mindenütt nagyon örülnek a fürdetésnek.”¹²⁴ Visszaemlékezések érzékeltetik, hogy valójában miképp zajlottak a „kényszermosdatások”. Egy idős férfi évtizedekkel később a következőképpen emlékezett: „Bementünk a sátorba, le kellett vetkőzni mindenkinek meztelenre. Sorba álltunk, bejött egy ember, a markunkat kellett tartani, és ilyen nagyon bűdös vegyszert nyomtak bele, annyit mondtak, hogy ettől szép lesz a hajunk, fényleni fog tőle, szép tiszták leszünk. Rá kellett tenni a hajunkra és be kellett vele kenni a testünket. (...) Olyan erős szer volt, hogy mikor elment a katonaság, a sátrak helyén már fű sem nagyon nőtt, kisárgult az egész terep, még a gyom is elpusztult. (...) Egy zuhanyzó volt, hat rózsával, első csoportban mentek be a férfiak és a fiúk, másodikban a nők, lányok, asszonyok. Nem érdekelte őket, mennyire embertelen a dolog, hogy a cigányok mennyire szegénylősek. Nem egyszer, amikor a nők és a lányok fürödtek, valami kitalált

Lovas rendőrök, Balatonlelle, 1957

indokkal a személyzetből bement egy-két férfi, adták az instrukciókat, kérdezték, hogy »elég-e a vegyszer?«.”¹²⁵

Az intézmények és az intézményrendszer működése soha nem független az állami intézkedések társadalmi környezetétől. A korabeli hatalom fegyelmező mechanizmusai nem egyszerűen csak áthatották a mindennapok világát. A források azt érzékeltetik, hogy az erőszakos állami intézkedések a „többségi” lakosság köreiből általában elfogadottak voltak, feltehetően így nemcsak a hatalmasok szándékaiból következtek, hanem részben legalábbis a helyi társadalmak viszonyrendszereiben gyökereztek. A „szélsőséges nacionalizmus” helyi funkciója, miképp Kardos László megállapítja, a Horthy-korban az volt, hogy a legszegényebb csoportok „alacsony társadalmi presztízsét a magyarsághoz való tartozás eszméjével kompenzálja”.¹²⁶ Ez – jóllehet a fajelméleten alapuló szélsőséges eszmék a nyilvánosságban kevesebb állami támogatást kaptak – mit sem változott az államszocializmus évtizedei alatt.

Az önszerveződés lehetetlensége

1958 nyarán Hernádvécsén a községi pásztorok cigány kultúr csoportot alakítottak. Az első előadás után összekülönböztek azonban a helybéli KISZ-titkárral, aki ultimátumot intézett hozzájuk, hogy csak akkor léphetnek fel, ha a fellépésért járó pénzt átadják a KISZ-nek. Mivel erre nem voltak hajlandóak, a helyi tanács titkár és a KISZ-titkár meggátolta, hogy a második előadásukat is megtartsák. Nem adta meg az ehhez szükséges rendőrségi engedélyt; arra hivatkozott, hogy a kultúr csoport nem tagja egyetlen tömegszervezetnek sem. A pásztorok azonban ellenálltak és visszautasították a felajánlott KISZ-tagságot, amely a bevétel elvételét jelentette volna (a csoport vezetője negyvennyolc éves, a csoport legidősebb tagja pedig ötvenhat éves volt). Sérelmezték, hogy a cigány fiatalok – miként fogalmaztak – „kinézett tagok a KISZ-ben”. Csatlakozhattak volna még a Nőtanácschoz, de az együttesben csak négy nő volt és kilenc férfi. A Népfronttól pedig eltanácsolták őket. Ismét összeültek, és úgy döntöttek, hogy megalakítják a Legeltetési Társulat kultúr csoportját. A tanácselnök és a KISZ-titkár azonban ezt is megakadályozta (így végül egy másik községben léphettek fel, ahol azt a járási rendőrkapitány engedélyezte). Hányattatásuk miatt a hernádvécsői pásztorok a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségéhez fordultak.¹²⁷

Múló pillanat volt a magyarországi cigányok történelmében, hogy cigány szervezet léphetett fel a cigányok érdekében; ezért különösen érdekesek a ránk maradt dokumentumok. Az egyéni beadványok, panaszoslevelek pillanatképeket mutatnak azoknak az embereknek az életéből, akik látszólag kevés nyomot hagytak a történelemben, ám valójában csak a történetírás feledkezett meg róluk.

A hivatalokkal, helyi hatóságokkal a cigányok érdekében vívott – az egyenlőtlen erőviszonyok miatt sokszor eleve reménytelen – csatái mellett a szövetség egyéni problémákkal, látszólag apró-cseprő ügyekkel is foglalkozott, például hogy az Alsószentmártoni Szabadság Tsz focicsapatának, amely a megyei bajnokságban az első meccseit mezitláb is megnyerte, cipőt szerezzen. Ide futottak be azok a levelek is, amelyeket a panaszosok a fensőbb hatalom mindenhatóságában bízva Kádár Jánosnak címeztek, és amelyek jól jellemzik a kor paternalista stílusát.¹²⁸ Volt, aki a pártfőtitkárt „Kádár János kormányzó úr”-nak szólította, vagy a következőképp zárták soraikat azok a levélírók, akik magukat „dögei

újmagyaroknak” nevezték: „Nagyon kérnénk a Kádár elvtársat hasson oda hogy mi sem legyünk lemaradva a jogunktól hogy örömmel énekeljük azt az igaz nótát, Had járjon a világ szája sokáig Éljen! Éljen! Kádár Elvtárs sokáig!”¹²⁹

Az illetékes hivatalok azokat a problémákat, amelyekkel nem akartak foglalkozni, rendre továbbították a cigányszövetségnek, és így az a – kor viszonyai között meglepő – helyzet alakult ki, hogy a többségi társadalom tagjaitól érkezett panaszok kivizsgálását is rájuk bízta. Ez utóbbi beadványok szerzői többnyire éppen a cigányok kitelepítését szorgalmazták településeikről.¹³⁰ Pácín lakói például arra kérték az egészségügyi minisztert, hogy a faluban lakó cigányokat költöztesse át másik településre.¹³¹

A cigányoknak a korban helyi szinten sok lehetőségük nem volt érdekeik képviseletére, az önszerveződésre. A háború után kialakuló demokráciák – amint Will Kymlicka rámutat – nemzetépítő államok (*nation-building state*) voltak abban az értelemben, hogy polgáraikat olyan intézményekbe tömörítették, amelyek az egységes nemzetállam vízióját közvetítették.¹³² A diktatórikus rendszerek természetétől sem állt távol a társadalom uniformizálásának gondolata. Az államszocializmus is intézményesített identitásokat, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezek kizárólagosak voltak, és velük szemben az állampolgárok nyilvánosan nem fogalmazhatták meg különállásukat. Az egyénektől elvették a kollektív fellépés lehetőségét.

Jellemző, hogy a szegkovács szövetkezetek – mivel ezeket a hatalom a korábban említett okok miatt elismerte – gyakorta léptek fel a helyi cigány közösségek érdekében. A panaszokból kilálglik azonban, hogy a korabeli sajtóban követendő példaként bemutatott kisipari termelőszövetkezetek (ktsz) tagjait is állandó atrocitások érték, amint elhagyták azt a közeget, ahol a hatalom elismerte őket. A Rákospalotai Szegkovács Ktsz például 1959-ben egy italboltban tartott ismerkedési estet, és jóllehet beadványuk szerint a szövetkezet munkásai ott „a szocialista együttélés szabályai” szerint viselkedtek, a rendőrök a kocsmában megverték őket. László Mária a szegkovácsok Budapesti Rendőr-főkapitányságnak címzett levelét továbbította az ügyészségnek és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Titkárságának is, ám a hatóságok a panaszt még csak válasza sem méltatták.¹³³

Kisebbségi kérdés

„A Szövetség munkájának kezdetén hosszú ideig téves elvi álláspontból kiindulva dolgozott. A cigányságot nemzetiségként, a Szövetséget pedig érdekvédelmi szervezetként fogta fel, ebből a hibás kiindulópontból torz intézkedések születtek”¹³⁴ – a cigányszövetség vezetői felsőbb nyomásra rögzítették ezt az 1960. évről szóló munkatervükben.

László Mária az 1950-es években többször fellépett a cigány nyelvek hivatalos használata mellett, valamint az óvodákban, az iskolákban a cigány nyelvű nevelés-oktatás és a cigány nyelvű sajtó megteremtése érdekében. Támogatást kért a cigány kultúrának, és szorgalmazta, hogy hivatalosan is ismerjék el annak létét. Még 1954 augusztusában a Budapesti Pártbizottsághoz, majd 1956. január 9-én a Minisztertanácshoz fordult a cigány kultúra és a cigányság támogatása érdekében. Utóbbihoz mellékelte neves cigányzenészek (Járóka Sándor, Oláh Kálmán, Lakatos Vince, Toki Horváth Gyula, Pécsi József) levelét is, illetve egy beadványt, amelyet Pánd község cigány lakosai nevében írt(ak). Ebben a pándi cigányok kérték, hogy írni-olvasni, illetve mesterségeket tanulhassanak (a negyvenkét aláíró neve felett aláírás helyett a legtöbb helyen három x áll): „Szeretnénk egyenjogú polgárok lenni, s kötelességeinket is akként teljesíteni. Sötét és szomorú életünkben, mely a kitagadottsággal és megvetéssel egyenlő, kérünk segítséget az emberi felemelkedéshez.”¹³⁵

László Mária – a cigányszövetség főtítkáráként – szorgalmazta, hogy a cigány közösségek „művészegyütteseket” alakítsanak, és ezek cigány írók műveit adják elő. Minden lehetséges eszközzel támogatta a vendéglátóipar államosításával munkájukat veszítő cigányzenészeket, és egy „magyar cigány népi együttes” felállítását tervezte. A magyar nép „ősi, eredeti kultúrájával” együtt népszerűsített volna a magyarországi falvakban a cigány kultúrát, hogy ezzel is rámutasson a két hagyomány kapcsolódásaira, a közös motívumokra.¹³⁶

A cigányság „felemelkedésének” útját később is a nemzetiségi kultúra, az összetartozás erősítésében és megteremtésében látta. Hagyatékában fennmaradtak jegyzetei egy cigány nyelvtankönyvhöz és szótárhoz, egy kézirat a magyarországi cigány zenészekről és jegyzetei a cigány történelemről. A kádári hatalom hozzáállását e törekvésekhez jól jellemzi, hogy a kegyvesztett cigány politikus később a postánál helyezkedhetett el, és innen ment nyugdíjba főpénztárosként.¹³⁷

Az 1950-es években a kisebbségi státus biztosítása természetesen látszat volt csupán. Amikor a szövetség vezetői felléptek a kollektív jogokért, rögvest elutasítással találkoztak. A cigányszövetség 1960-ban, László Mária menesztése után kiadott munkatervében az szerepelt, hogy „Tájékoztató helyzetjelentést írnak” a párt részére, illetve kidolgozzák „a cigánykérdés elvi téziseit”. A munkatervet elfogadása előtt értekezleteken vitatták meg a minisztériumok képviselőivel. A Művelődésügyi Minisztérium figyelmeztette a szövetség vezetőjét, hogy a párttestületek és a minisztériumok nélkül ne dolgozzon ki, és ne is hozzon nyilvánosságra semmilyen elvi anyagot, illetve hogy tanulmányoznia kell a „baráti országok” cigánypolitikáját (mintaként a Szovjetunióra és Csehszlovákiára hivatkoztak).¹³⁸

Társadalompolitika és az egyenlőség diskurzusai

„Fel magyarok / A zászlóval magasra / hogy a világ emberei / láthassa, láthassa
hogy, / ki az úr a földön föl a / zászlóval a magasba / Hogy mindenki meg-
tudja / Győzött a vöröszászló. / Győzött a párt és a nép / Hogy lássák világ
minden / népei lásák és olvasák / egyszó a szabadság. / Éljen a nemzet éljen
a / Párt.” Egy nehéz sorsú fiatal fiú, P. István küldte a verset 1958-ban a Művel-
ődésügyi Minisztériumba, postázott még egy másikat is, mely így kezdődött:
„Nem mindegy, hogy pártba mégy vagy bá[1]ba”¹³⁹ A költeményekhez egy
kérést fűzött: „szeretném ha az elvtársak elvinnének zeneiskolára vagy színész-
nek”. Rövid levelében megírta, hogy édesapja „hősi halált halt az orosz fronton”
(a fiú nyilván nem volt tisztában a politikai korrektség korabeli szabályaival),
édesanyja súlyos szívbeteg, két testvére van, és nincs lehetőségük tanulni. „Árva
vagyok mint az akácfalevél”, zárta sorait. Kérte az „elvtársakat”, „ha van szívük,
segíjenek”.¹⁴⁰

A levélíró későbbi sorsáról semmit nem tudunk, a levél sorsáról is csak any-
nyit, hogy a minisztériumon belül a Magyarországi Cigányok Kulturális Szö-
vetségére szignálták, jöllehet sem a pártos-hazafias versek, sem más (például a
fiú neve) nem utalt rá, hogy a szerző cigány(származású) lett volna. Kérdés, mi
indította erre az illetékeseket, miért volt ok arra a rossz szociális helyzet és né-
hány helyesírási, illetve nyelvhelyességi hiba, hogy a korabeli hivatal cigánynak
minősítsen valakit. A kérdés, amelyre válaszokat keresünk – a lírai bevezetés

ellenére – nem költői. Miért kapott a szociálpolitika etnikus jelleget a korban, miért és hogyan vált a „cigánykérdés” szociálpolitikai problémává a korabeli diskurzusokban, és e diskurzusok maguk is eszközévé a diszkriminációnak és a szegregációnak?

Az 1950-es években a szociálpolitikát központilag alig szabályozták. A szocializmusban a dolgozó osztályok egyenlőségének kellett volna megvalósulnia, így elviekben nem létezhettek leszakadó társadalmi csoportok. 1949–1950-ig a politikai változások ellenére tovább működtek a Horthy-korszak szegénygondozó intézményei.¹⁴¹ A Rákosi-korban a helyi hatóságok eseti jelleggel hozott döntései határozták meg a szociálpolitikát. A tanácsi intézkedések a régi mintát követték, és a személyes kapcsolatokon, illetve a helyi hierarchia felismerésén alapultak. A tanácsok fennmaradt iratai tudósítanak arról, hogy az elviekben eltüntetett jelenségekkel, például a munkanélküliséggel, a koldulással is foglalkozniuk kellett a hivataloknak.

A városi alkalmazottak sokszor egyenlőségjelet tettek a cigányok és a koldusok között, és a cigányokkal kapcsolatos előítéletek, hivatalnoki magatartás-minták helyi szinten a koldusokkal szembeni intézkedésekben öltöttek testet. Amikor a helyi hivatalok jelentéseket kértek a koldulásról, ezek a szövegek a hagyományokhoz híven már kimondottan is a cigányokhoz kötötték a bajok forrását. Az ő szövegeiket és intézkedéseiket később az összefoglaló jelentések szerzői kozmetikázták meg.¹⁴² Szombathelyen például a helyi tanács szociális csoportjának a vezetője arról számolt be, hogy cigányoknak az ingyenkonyhán nem adnak ebédet. A cigánykérdéssel kapcsolatos koncepcióját így vázolta: „Itt megoldást csak úgy lehetne elérni, ha a gyerekeket állami gondozásba vennék, a szülőket pedig kényszermunkára vinni (!). Azonban kényszermunka, mint ilyen, nincs.”¹⁴³ Munkájáért a buzgó hivatalnok feletteseitől dicséretet kapott.

A párt társadalompolitikája elvileg nem szolgálhatott mást, mint a dolgozók „szocialista társadalmon” belüli egyenlőségét, ám ennek meglehetősen tág, egyes csoportokat kizáró, képlékeny értelmezése formálódott ki. Míg a nyilvánosságban a diskurzusok az egyes társadalmi csoportok egyenlőségéről szóltak, addig a felszín alatt továbbra is léteztek a korábbi különbségek, a magyar társadalom hagyományos viszonyai, régi konfliktusai. Az állam számára mind sürgetőbbé vált, hogy a társadalmi feszültségek csillapítása érdekében valami módon a leszakadókról, a társadalom periferiájára szorult egyénekről, csoportokról is gondoskodják vagy legalább a nyilvánosságban megteremtse ennek látszatát.

Rendőrok salgótarjáni építkezésen, 1952

A kádári pártvezetés 1961-ben ennek jegyében adott ki határozatot a „cigánylakosság helyzetéről”. (A magyarországi cigánypolitika új korszakát meghatározó dokumentumot a következő fejezetben elemezzük.) Elsődleges mintának – a ránk maradt iratok tanúsága szerint – a csehszlovák állampárt cigánypolitikája számított. Csehszlovákiában a szocialista állam már 1958-ban hozzáfogott a cigányok erőszakos asszimilációjához. A hatalom deklarálta, hogy a cigányoknak nincs sem etnikus kultúrájuk, sem saját hagyományuk.¹⁴⁴ A hatóságok kényszerrel letelepítették a még vándorló csoportokat, és a cigány lakosságot látszólag egységesen ipari munkahelyekre vezényelték.¹⁴⁵

„AZ ÉLET VISZI A DOLGOT...” A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1961–1989

A pártállam és az asszimiláció

„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”, jegyezte meg Kádár János, amikor véleményezte „a cigány lakosság helyzetének megjavításáról” szóló előterjesztést. A legfelsőbb pártvezetés először ekkor, 1961 júniusában foglalkozott behatóbban a cigány lakosság helyzetével. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága adott ki határozatot, amelynek hosszan ható következményei lettek. A dokumentum deklarálta, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajáttsága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”, és társadalompolitikai kérdésnek minősítette a „cigány-kérdést”. A határozat végül megállapította: „A cigány lakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van.”¹⁴⁶ E két szempont együttes érvényesítése az állami ellenőrzés teljes kiterjesztését jelentette volna.

Ma a történészek a párthatározatban és az azt követő intézkedésekben hajlamosak a magyar állam, a pártállami vezetők vagy kifejezetten a rendszer karizmatikus vezetőjének, Kádár Jánosnak a jóindulatát látni. Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy Magyarországon a cigány közösségek tudtak a legtovább és a leghatékonyabban ellenállni a központosító, államosító hatalomnak. (Mindez független volt attól, hogy a cigányok maguk cselekedeteiket a rendszerrel szembeni ellenállásként élték-e meg. A diktatórikus hatalom ugyanis a különállás és a függetlenség bármely megnyilvánulását rebellióként fogta fel.) Ami az 1961-es párthatározat után történt, leginkább a tévesztés második

hullámához hasonlítható. Az államhatalom fő célja a kolhozosítással a paraszti népesség megmaradt önállóságának megtörése volt. A történeti munkákban sokáig lehetett olvasni, hogy a Kádár-rendszer engedményekkel nyerte meg céljainak a korábban ellenálló parasztságot. A mikroszintű kutatások mutattak rá az újabb intézkedések alapvetően erőszakos jellegére. Ezt korábban elfedte az a propagandisztikus szólamokkal telített nyelv, amely a pártvezetés legfelsőbb szintjén keletkezett dokumentumokat jellemezte.¹⁴⁷

A párthatározat – a helyi pártbizottságok jelentései alapján – röviden leírta a magyarországi cigány népesség helyzetét. Az összefoglaló a helyi tanácsok és a pártszervezetek beszámolóin, adatközlésein alapult. A dokumentum 200 ezer cigányról szólt; a cigányságot a pártállam szempontjai alapján bontotta csoportokra, aszerint, hogy milyen körülmények között élt, illetve hogyan tagozódott be az államosított gazdaságba. A beilleszkedettek létszámát a cigány lakosság

Erdei telep a *Faluszéli házak* című filmből, Északkelet-Magyarország, 1972

harminc százalékára tették. A párthatározat szerzői szerint ők „elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbára szétszórtnan élnek”. A következő csoportba a „beilleszkedésben levő cigányokat” sorolták, számarányukat ugyanennyire becsülték. E megnevezés alatt valójában a telepeken élő cigányokat értették: „külön telepeken, a falu vagy város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek, kulturális színvonaluk igen alacsony.” (A kulturális színvonal emelkedése e logika szerint az elköltözést és az ipari munkássá válást jelentette volna.) A dokumentum szerzői szerint 2100 cigánytelep volt ekkor az országban. Becslésük szerint a cigányok negyven százaléka még ekkor is vándorló életmódot folytatott. A számadat feltehetően nem volt megalapozott, ám jól mutatja, hogy Magyarországon még tizenhárom évvel a szocialista hatalom kiépítése után is, a társadalom számos helyi csoportja az államtól, a hatalmi viszonyrendszerektől szinte teljes függetlenségben élhetett. Ez a helyzetjelentés önmagában is elbizonytalaníthat minket az állami intézkedések hatékonyságával, a szocialista modernség sikerével és gyors elterjedésével kapcsolatban.

Az 1961-ben született párthatározat megjelölte azokat a szociálpolitikai intézkedéseket, melyek révén a helyzet úgymond „megoldható”.¹⁴⁸ A rendszer propagandája szerint az új típusú munkalehetőség, a szocialista nagyiparban való elhelyezkedés önmagában is lehetővé tette, hogy a cigányok „beilleszkedjenek” a „szocialista társadalomba”. Michael Stewart az asszimiláció korban kívánatosnak tartott modelljét „a következő egyszerű képlettel” írta le: „(cigány) + (szocialista bérmunka + lakás) = (magyar dolgozó) + (cigány folklór)”.¹⁴⁹ Kérdés, mi volt a hatalom valódi célja: a cigányok asszimilációja vagy e képletből a „hozzáadott érték” hangsúlyozása, vagyis annak felmutatása (elsősorban a többségi lakosság felé), hogy a hatalom mindent tőle telhetőt megtesz a társadalmi problémák felszámolásáért? Kádár János a párthatározat vitájában mindenesetre a bejelentett, demonstratív intézkedések kapcsán lakonikusan megjegyezte: „Az élet viszi a dolgot a megoldás irányába.”¹⁵⁰

Társadalompolitika és a cigányok

A kor propagandája tehát azt hirdette, hogy a cigányok „beilleszkedését” a szocialista nagyiparban való alkalmazásuk önmagában megoldja. A kérdéskörrel foglalkozó szakirodalomban is létezik egy olyan álláspont, mely szerint a roma/cigány identitás szorosan kötődött a „független mesterségek” gyakorlatához.¹⁵¹ E tézis kategorikus továbbgondolásából az következik, hogy a hagyományos foglalkozások kényszerű feladása akár a cigány identitás elvesztését is jelentheti.

A Kaposvári Vasgár Öntöde munkása, 1986

Az iparba vezényelt többnyire szakképzetlen cigányok a gyárakban általában a legnehezebb és legrosszabbul fizetett munkákat kapták, a téészekbe való felvételüket a tagok rendre leszavazták.¹⁵² A párthatározatot követően megkezdték a cigány kisipari szövetkezetek felszámolását is. Ennek az intézkedésnek inkább csak szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk, mivel korabeli becslések szerint a cigány szövetkezeteknek ekkor mindössze 1500–1800 alkalmazottjuk volt. A szegkovácsszervezeteket például vasipari szövetkezetekbe olvasztották be, egy-kettő azonban továbbra is megmaradt, és egészen a rendszerváltásig létezett. Jelentős számban foglalkoztatott cigányokat a MÉH is, így próbálták a vas-, és tollgyűjtőket állami felügyelet alá kényszeríteni.¹⁵³

A colárik vásározó, kereskedő közösségei is túléltek a gazdaság szocialista átalakítását. Az államosítások után a colári cigányok többnyire a MÉH tollgyűjtői lettek. Bár volt munkakönyvük, ami igazolta a szocialista államrendbe való be- tagozódásukat, a tollgyűjtés mellett továbbra is házról házra jártak, és többnyire ruhaneműkkel kereskedtek (és ez alapvetően nem változott meg az 1961-es párthatározat után sem). A pártállam többször beavatkozott az életükbe, olykor egész közösségeket telepítettek át, olykor az egyénekre sújtottak le üzérkedés vagy jogosulatlan haszonszerzés, esetenként, ha mégsem volt törvényes munkájuk, akkor közveszélyes munkakerülés miatt. A colárik azonban mindeközben haladtak a korrallal, a lovaskocsit például az 1960-as évektől bérkocsira, majd az 1980-as években saját autóra váltották.¹⁵⁴ Alkalmazkodtak a folyton változó körülményekhez, és ellenálltak az újabb és újabb állami intézkedéseknek. A cigány közösségek autonómiáját jellemzi az is, hogy az 1960-as évek elején az alföldi be- ások egy csoportja vajdáját „vállal- kozónak” nevezte; mivel feladata alapvetően az volt, hogy a közösség- nek munkát, megbízást szerezzen és eladja a termékeiket.¹⁵⁵

Tatabányai erőmű, 1975 körül

A Pfeifer család céllövöldéje, Ozora, 1970 körül

A kádári hatalom totális támadása ugyan látványos eredményeket hozott azáltal, hogy a társadalom nagy többségét látszólag állami vállalatok és állami intézmények felügyelete alá kényszerítette, ám mégsem törte meg teljesen a társadalmi csoportok autonómiáját: ellen- és különállását.¹⁵⁶ Michael Stewart, aki 1984 és 1986 között „közelről” tanulmányozta magyarországi oláh cigány közösségek életét, megállapítja e cigány csoportok példája kapcsán, hogy a cigányok bérmunkás létbe kényszerülve is megőrizték identitásukat. Mindig az adott viszonyoknak megfelelően fogalmazták újra „cigányságukat”.¹⁵⁷ Más közösségek esetében a csoportokat összetartó szálakat a vándorlás akár szét is szakíthatta, és a munkahelyeken az egymásra utaltság teremthetett új közösséget. Ennek csupán egyik magyarázata, hogy marginális helyzetük, kirekesztettségük az állami munkahelyeken is megmaradt; összetartozásukat ugyanis ők teremtették meg újra és újra – úgy, hogy mindeközben igazodtak is a gyorsan változó körülményekhez. Az államhatalom képviselői a korabeli nyilvánosság fórumain a „beilleszkedés”, valójában az asszimiláció kudarcát a cigányok hibájának tulajdonították: annak, hogy nem akartak élni az új lehetőségekkel.

Megérkezett a kosár utánpótlás, Buzsák, 1978

A párthatározatban megfogalmazott társadalompolitikai cél megvalósítása, a cigányok szociális helyzetének javítása, amit a pártvezetők a „beilleszkedés”, azaz az asszimiláció feltételének láttak, nem hozott gyors eredményeket. Először 1963-ban tárgyalt erről a Politikai Bizottság. A jelentés írója leszögezte, hogy mivel az ingyenes házhelyhez juttatás megszűnt, és az OTP által kínált fizetési feltételeknek a cigány lakosság jelentős része nem tudott eleget tenni, a „községi tanácsok nem látják a széttelepítés perspektíváit”. Az Építésügyi és a Pénzügyminisztérium feladata lett, hogy dolgozzák ki annak feltételeit, hogyan lehet „egyszerűbb lakóházakat kedvezőbb hitelfeltételekkel építeni”.¹⁵⁸

A telepfelszámolásnak két fajtája volt: a „hatósági átköltöztetés”, illetve a részben önerőre támaszkodó lakás vagy házcseré. A „széttelepítést” a korban az asszimiláció egyik legfőbb eszközének tekintették. Az áttelepítési akciók azonban, amelyeket a helyi közigazgatási szervek irányítottak, többnyire erőszakos

Vilovits István segít a Rontó család lakásának építkezésénél, Felsőzsolca, 1963

kényszerítő intézkedéseket jelentettek. Valójában nem csökkentették a szegregációt: a régiak helyett új cigánytelepeket alakítottak ki: legtöbbször barakktelepre vagy régi mezőgazdasági épületekbe költöztették át a cigány családokat.¹⁵⁹

Több olyan kormányhatározat született, mely „kedvezményes lakásépítés” révén szolgálta (volna) a cigánytelepek felszámolását. A cigányok elvileg kedvezményes kölcsönt vehettek fel „cs” (csökkentett értékű) házak építésére. A cigány lakosság szűkös anyagi helyzete miatt azonban az elképzeltnél kevesebben tudtak csak élni a hitellehetőségekkel.¹⁶⁰ A kedvezményezetttek körét úgy határozták meg, hogy abba éppen a leginkább rászorulóknak nem fértek bele. Kedvezményes kölcsönt kezdetben az kaphatott a telepen élők közül, aki legalább két-három éve folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett, és havi átlagkeresete elérte az 1000 Ft-ot, valamint a termelősövetkezeti tagok közül azok, akik az adott évben az „előírt munkaegységet” teljesítették (és „hosszabb” idejű munkaviszonyt

Építkezés, Eperjeske, 1992

igazoltak.) Az igényjogosultságról a tanácsok végrehajtó bizottsága döntött; a kölcsönhöz tíz százalék önerőt kellett igazolni, a kölcsön összege legfeljebb 65 ezer forint lehetett.¹⁶¹ A cigánytelepek lakói e feltételeket általánosságban nem tudták teljesíteni, kölcsönt így valójában csak az kaphatott, akit a helyi tanácsok hivatalnokai arra valamilyen okból érdemesnek tartottak.

A „cs” házak legtöbbször a tanácsok által felajánlott félreeső, rossz adottságú, gazdálkodásra alkalmatlan telkeken épültek. A tanácsok rendszerint egy tömbben parcellázták ki az építési telkeket. Jellemző, hogy egyes tanácsok irategyütteseiben következetesen „c” (cigány) lakást olvashatunk „cs” lakás helyett. E hivatalok szóhasználata is jelzi, hogy az áttelepítések és az új építkezések nem mérsékeltek a lakóhelyi szegregációt.¹⁶² Az 1970-es évek közepétől egy minisztertanácsi határozat értelmében a cigányok üresen álló falusi házakat vásárolhattak meg kedvezményesen, OTP-kölcsönrel. Elsősorban azokban a falvakban volt erre lehetőség, amelyeket a szocialista modernizáció hatásai kedvezőtlenül érintettek, és ahol emiatt jelentős volt az elvándorlás.¹⁶³

A telepeken élő családok számát 1961-ben 33 828-ra becsülték, a tervek szerint öt év alatt 946 család, tehát kevesebb mint három százalékuk kapott volna ilyen módon – az áttelepítések vagy az építkezések révén – új lakást.¹⁶⁴ A tanácsi jelentések szerint azonban már az első esztendőben, 1961–1962-ben új cigánytelepek alakultak ki, például Baranya megyében Mánfán vagy Tolna megyében Gyulaj-Pogányváron.¹⁶⁵ A falvakban egészen az 1980-as évekig építettek hagyományos vályogputrikat.¹⁶⁶

A cigánytelepeket a „tizenöt éves lakásfejlesztési terv” időszakában, vagyis 1975-ig kellett (volna) felszámolni. A hatalom korifeusai azonban minél hamarabb minél szebb összképet kívántak láttatni a „szocialista fejlődés” eredményeiről. Már az eredeti, 1964-es elképzelésben megfogalmazódott, hogy a cigányputrikat először ott kell lerombolni, ahol azok szem előtt vannak: „a telepek közül elsősorban az országos főközlekedési út- és vasútvonalak mellett, továbbá a kiemelt területeken, a települések központjában, vagy az idegenforgalmi szempontból jelentős egyéb helyen lévőket kell megszüntetni.”¹⁶⁷

1970-ben az illetékes állami hatóságok felmérést készítettek „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről”, vagyis a telepfelszámolás eredményeiről. A hivatalnokok megállapították, hogy nem lehet az összes telepet felszámolni, sem a negyedik, sem az ötödik, sem nem a hatodik ötéves terv során, vagyis belátható időn belül. Az országban e vizsgálat szerint 755 cigánytelep

és 435 „vegyes” telep létezett még ekkor. Jellemző, hogy a hatóságok éppúgy „telepnek” minősítették a barlanglakásokat vagy a budapesti bérházakat, mint a faluszelei putrikat.¹⁶⁸ A hatalom egységesen cigánykérdésként látta a telepeken lakók szociális gondjait, és általában a szociális kérdést. Ám a párt, a minisztériumok és a tanácsok tisztviselői számára is egyértelmű volt, hogy nem csak cigányok élnek Magyarországon rossz szociális körülmények között. Állami intézkedésterv azonban a fenti okok miatt kizárólag a „cigánytelepek” felszámolásáról született. A cigánykérdés megoldásának, vagy a cigánytelepek felszámolásának örve alatt azonban a hatóságok több más szükségesnek vélt intézkedést is végrehajtottak.

Az 1960-70-es években is alapvetően hierarchikus szemléletmód határozta meg a településfejlesztést. Voltak olyan aprófalvak, amelyeket nem fejleszteni ítélték. Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) összesen 2037 település elsorvasztásáról rendelkezett. A jelentősebb beruházások a nagyobb városokra, iparosodottabb országrészekre irányultak. A téveszközpontok kialakítása, a mezőgazdaság átszervezése szintén hasonló irányba hatott. Egy-egy nagyobb téveszben, illetve községben vonták össze több falu termelőszövetkezetét, így bizonyos települések kiemelt szerepet kaptak. Megkezdődött továbbá a helyi tanácsok körzetesítése, összevonása, ami a legkisebb falvakat megfosztotta az érdekérvényesítés legegyszerűbb lehetőségétől is. E folyamatok hatására felgyorsult a falvak lakóinak elvándorlása, illetve a népességcsere. Az iparosítással, az ingázással látványosan csökkent a falu és a város közötti társadalmi távolság, ám a különbségek valójában még nagyobbá, és a különböző társadalmi csoportok közötti távolságok lassan leküzdhetetlenné váltak.¹⁶⁹ A periférikus helyzetű településeken továbbra is csak ideényjellegű munkára nyílt lehetőség; tartós, leküzdhetetlen állapotá vált a szegénység. E társadalmi

Viskó a télben, Pest megye, 1980 körül

folyamatok és a kirekesztés eredményeképpen megfigyelhető volt a leszakadó falvak etnikai összetételének megváltozása, a cigány lakosság beáramlása, illetve az, hogy e falvak a „többség” szemében cigány településsé váltak.

Szociális rendszer

A kádári hatalom 1956 tapasztalatával a háta mögött államosítani kívánta a társadalmat, ám a különböző kényszerítő eszközök találékony alkalmazásával sem tudott minden állampolgárt az államosított gazdaságba kényszeríteni. Az 1960-as évektől kezdődően az állam a szociális juttatások széles körű – nyugati államokéhoz hasonló – rendszerét építette ki. Ez látszólag hasonlított a jóléti rendszerek intézkedéseéhez, ám valójában nem csökkentette, hanem tovább

Cigánytelep, 1969

erősítette a társadalmi egyenlőtlenségeket. A legszegényebbeknek nyújtott szociális ellátásokkal a paternalista államnak az lehetett az elsődleges célja, hogy magához láncolja azokat az egyéneket, csoportokat is, akik fölött más módon nem volt képes uralkodni. A társadalombiztosítás megteremtésének és kiterjesztésének hátterében valójában nem a szocializmus vagy a kommunizmus eszméjét, nem az igazságosság vagy az egyenlőség elvét, és nem is valódi integrációs szándékot kell sejtenuünk, hanem konkrét hatalmi, politikai célokat. E mögöttes szándék nemcsak az ekkor megszülető szociális rendszer működését határozta meg alapvetően, hanem a rendszerváltás utáni társadalmi viszonyokat is: beláthatatlan időre megpecsételte a leszakadó, kirekesztett társadalmi csoportok sorsát. Bár szociális ellátások elvileg mindenkit megillettek, az egyenlőtlenségek mértékét növelték az ártámogatások, a lakáspolitikai és más, a „kiváltságosoknak” járó juttatások.

A rozsályi cigányoknak önálló zenekaruk és táncscsoportjuk van, 1977

Fiatl menyecske tálalja az ebédet, Bogyiszló, 1968

A párt- és az állami vezetők viszonylag széles körű információkkal rendelkeztek a szegénységről. Az Országos Tervhivatal egyik – 1979-ben készült – tanulmánya például arra mutatott rá, hogy a „többoldalúan hátrányosan érintett rétegek” (a szegények egyik korabeli eufemisztikus megnevezése) rossz szociális helyzete jórészt abból következik, hogy az állami juttatások, az elosztási rendszer ezeket az egyéneket, csoportokat tartósan hátrányos helyzetbe kényszerítik.¹⁷⁰ Az 1970-es évek végén a társadalmon belül e népesség számát már egymillióra, vagyis az össznépesség tíz százalékára tették, a cigányok arányát viszont ennél lényegesen kevesebbre, három-három és fél százalékra becsülték.¹⁷¹ Jellemző, hogy a társadalomkutatókat az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején még súlyos retorziók sújtották annak kimondásáért, hogy szegénység, hátrányos helyzet a szocializmusban is létezik, és hasonlóképp tabunak számított az is, hogy az

egyenlőtlenség nem (csak) „az előző rendszer öröksége”, hanem a kortárs társadalmi mechanizmusok is folyamatosan újatermelik.

A pártállami hivatalnokok fejében a cigányokról azonban olyan kép élt, hogy ők azok, akik nem képesek gondoskodni magukról. A párt különböző fórumain emiatt rendre felvetődött, hogy a családi pótlékot, illetve a többi szociális juttatást a cigányok ne pénzben, hanem vásárlási utalvány formájában kapják meg.¹⁷² Ezek a javaslatok magasabb hivatali szintekre is felgyűrűztek. A Minisztertanács, amikor 1976-ban megtárgyalta a „cigánylakosság helyzetét érintő határozatok” végrehajtását, a következő feladatokat rögzítette: „A munkaügyi miniszter – az érintett miniszterekkel és országos hatáskörű szervek vezetőivel együttműködve – az állami szociálpolitikai koncepció kidolgozása során vizsgálja meg, hogy a gyermekek és fiatalok eltarthatásának, nevelésének, oktatásának elősegítése érdekében biztosított szociális juttatások meghatározott részét hogyan lehet – a társadalmi támogatások hatékonyabb és rendeltetésének megfelelőbb felhasználása érdekében – az egyes állampolgári kötelezettségek (például tankötelezettség; az eltartó tartós, állandó munkavállalása) teljesítéséhez kötni.”¹⁷³

Az illetékes hivatalok (Munkaügyi Minisztérium, Szakszervezetek Országos Tanácsa, Igazságügyi Minisztérium stb.) munkatársai ennek nyomán gyors ötletelésbe kezdtek a lehetőségekről. A Szakszervezetek Országos Tanácsa és az Igazságügyi Minisztérium munkatársai azonban egyaránt felhívták a figyelmet

Házaspár portréja, Ozora, 1970 körül

Telep határában gitározó fiú, 1970 körül

arra, hogy a munkaviszonyhoz kapcsolódó szociális juttatások feltételeinek megváltoztatása „nemcsak a cigány lakosságot és egyéb elmaradott rétegeket, hanem a dolgozók széles körét érintené kedvezőtlenül”. A szociális juttatások radikális megvonását végül ez a körülmény akadályozta meg. A gyermekgondozási segély és az anyasági segély feltételeinek szigorítását a társadalompolitika korifeusai sem jogi, sem „emberi” szempontból nem találták támogathatónak, és végül csupán a családi pótlék átmeneti megvonására teremtettek jogi lehetőséget.¹⁷⁴

Oktatás

Az 1961-es párthatározatot követően az oktatáspolitikai területén kezdeményezett változtatások szintén a szegregáció irányába hatottak. Ennek értelmében törekedni kellett arra, hogy a cigány gyerekeket minél nagyobb számban iskolázzák be. Sok helyen cigány osztályokat szerveztek az iskolából kimaradt gyerekeknek, máshol új iskolákat építettek számukra, és volt, ahol egyszerűen a kisegítő iskolákba irányították át őket. (Elkülönített cigány osztályok és iskolák Magyarországon már az 1960-as éveket megelőzően is léteztek.) Magyarországon 1960-ban alkották meg a nevelési tanácsadók rendszerét. Ezeknek az intézményeknek kezdetben az ifjúságvédelmi felügyelőkhöz hasonló ideológus feladatokat szántak, hogy kiszűrjék és átformálják „a nehezen nevelhető” gyermekeket, később deklarált céljuk a gyermek- és családvédelem lett, ám valójában – egy-két kivételtől eltekintve – a szegregáció és a stigmatizáció eszközeivé váltak. (A nevelési tanácsadók 1971 óta vizsgálják, „mérik” az iskolaérettséget.¹⁷⁵) A helyi és a megyei pártszervezetek jelentései rendre beszámoltak arról, hogy a cigány tanulók többségét a kisegítő osztályokba irányították.¹⁷⁶ Heves megyében a helyi statisztikák szerint például az 1972/1973-as tanévben tizenkilenc településen négyszáznegyvenhat gyermek részesült gyógypedagógiai oktatásban, és közülük háromszázhetvenegy, tehát több mint nyolcvan százalékuk volt „cigánytanuló”.¹⁷⁷

A művelődésügyi miniszter hivatalosan is elrendelte külön cigány osztályok, tanulócsoporthoz és napközis foglalkozások szervezését. A nyilvánvalóan káros hatások láttán már az 1970-es években megindult a vita arról, hogy ezek az osztályok valóban segítik-e a cigány fiatalok beilleszkedését, vagy pusztán a szegregáció eszközei.¹⁷⁸

Míg az 1950-es évekig többnyire társadalmon kívüli csoportnak tekintették a cigányokat, az 1960-as években az állam látszólag sokat tett értük. Úgy tűnt, hogy ők is helyet kapnak a szocialista társadalomban. Ma azonban már látható, hogy ez az integráció nem volt valós. A legalacsonyabb presztízsű munkahelyek, az ingázás, a fekete vonatok világában, a falvak peremén megőrződött a régi helyzet, a cigányok maradtak, csak az alakult át valamelyest, amit a többség cigánymunkának, cigánytelepnek, cigányiskolának vagy cigányosztálynak tekintett. A szociálpolitikai intézkedések, bár valamelyest javítottak a cigányok életkörülményein, és előmozdították a cigány lakosság további vagyoni, társadalmi differenciálódását, nem szüntették meg a munkahelyi, lakóhelyi, iskolai szegregációt, miként általánosságban a cigánynak tartott lakosság hátrányos szociális helyzetét sem.

Kislány iskolában, 1970 körül

Cigányiskola Sükösdön, 1960

Tudományos közelítések

„Amikor mi '71-ben csináltuk a Kemény-féle kutatást, akkor tudtuk, hogy valami politikailag illetlen aknamunkát folytatunk. Átéltük azt, hogy a rendszerrel szemben lépünk fel. Hogy leleplezzük a rendszernek valami kiáltó disznóságát (...) Persze, hogy az elsődleges cél az volt, hogy elesetteken, éhezőkön, nyomorgókon segíteni. De hát nagyon fontos dolog volt az, hogy a rendszer orra alá borsot lehet törni”¹⁷⁹ – Csalog Zsolt 1997-ben így emlékezett az első reprezentatív szociológiai cigánykutatásban közreműködő kutatók motivációira, mögöttes céljaira.

A magyarországi cigány lakosság társadalmi helyzetéről átfogó képet először a Kemény István vezetésével készült vizsgálat adott 1971-ben. A kutatók 320

ezer főre becsülték a cigányság lélekszámát. Megállapításaik szerint a cigány lakosság kétharmada élt még mindig cigánytelepen, több mint kétharmaduk vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakott. Lakásaik negyvennégy százalékában nem volt villany, vezetékes víz pedig mindössze a lakások nyolc százalékában volt. A tizennégy éven felüli cigány népességben belül az analfabéták arányát harminckilenc százalékra becsülték. Mindenki számára könnyen levonható volt a következtetés, hogy a felmérés az 1961-es párthatározattal meghirdetett pártállami cigánypolitika és általában a társadalompolitika szinte teljes kudarcáról is tudósított.¹⁸⁰ 1979-ben egy PB-határozat emiatt „újbaloldalinak” bélyegezte a kutatást vezető szociológusokat.¹⁸¹

A szocializmusban Magyarországon hivatalosan nem léteztek szegények, mint ahogy kirekesztett társadalmi csoportokról sem lehetett beszélni, legfeljebb „többszörösen hátrányos helyzetű” vagy „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről.¹⁸² Miután Kemény István 1970-ben megtartotta híres akadémiai előadását a szegénységről – e vizsgálat eufemisztikus elnevezéssel *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata* címmel indulhatott meg –, átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből. A kutatás 1972-ben elkészült zárótanulmányát titkosították, és a Statisztikai Hivatal elnökének pánccslekkényébe zárták. (Eközben a kézirat több példánya kézről kézre járt a városban a társadalomkutatók között.)

E kutatással gyakorlatilag egy időben zajlott Kemény István vezetésével a cigányvizsgálat. A kutatók kilépve saját világukból, megdöbbenő tapasztalatokat szereztek a diktatúra működéséről. Havas Gábor évtizedek múltán így idézte fel emlékeit: „Nekem ebben a kutatásban a legmeghatározóbb élményem az volt, hogy bárhova mentem egy cigánytelepre, két percen belül megjelent a rendőrség. Engem számtalanszor igazoltattak, olyan is volt, hogy letartóztattak, bevittek a siklói határőrlaktanyára, és ott kellett töltenem egy éjszakát. Hiába volt megbízólevelem, azt mondták, az nem ér semmit. De hogy milyen fantasztikus mértékben ellenőrzés alatt tartja a rendőrség a cigányokat, a cigány közösségeket, és hogy milyen kemény rendőri elnyomás nehezedik rájuk, az az egyik alapvető élmény volt számomra. Azt is éreztem, hogy minden telepen van egy vamzer, egy beépített segédrendőr vagy besúgó, akinek révén ellenőrzés alatt tartják a telepet, és például amikor én megjelentem, akkor ez a besúgó gondoskodott róla, hogy két percen belül ott legyenek a rendőrök, és ellenőrizték, hogy jogosan vagyok-e ott.”¹⁸³

A kutatók akkor állítottak fel pontos diagnózist a cigányok gondjairól, a szegénységről, a hátrányos helyzet „újratermelődéséről”, amikor a szegénység tabutémának számított,¹⁸⁴ és a cigánykérdés kapcsán a hatalom minduntalan a cigányoknak juttatott állami támogatásokat emlegette fel. (A cigányság kultúráját e vizsgálat, mivel a szociológusok elsősorban nem a különböző cigány csoportok néprajzi sajátosságainak leírására törekedtek, gyakorlatilag szegényszármazékként ábrázolta.) A felmérés eredményeit összegző tanulmányukban a kutatók általánosságban a cigányok hátrányos társadalmi helyzetét mutatták ki, amivel egyúttal a pártállam szociálpolitikáját is bírálták. A társadalomtudósok nyilvánvalóan elutasították a pártállam szemléletét, ám – a kutatás kritikai céljából következően – alapvetően ők is társadalmi helyzetén keresztül jellemezték a cigányságot. Ezzel valójában leírták (és a politika után a tudományban is megalkották) a cigányok társadalmi státusát. Kemény István ugyanakkor a kutatás eredményeit összegző tanulmányában megállapította: a cigányság önmagában nem alkot elkülönült társadalmi csoportot.¹⁸⁵

Leány otthonában, 1974

A kutatás egy társadalmi problémát, a szegénységet és az ehhez társuló jelenségek sorát kapcsolta a cigánysághoz. Hosszú évtizedeken át tartó párbeszéd kezdődött ezzel a nyilvánosság előbb korlátozott, majd kiteljesedő fórumain a hatalom és a tudomány között, amelynek a cigányság és egy társadalmi problémacsoport volt az együttes tárgya. A hatalom hamis üzenetei és az ezekkel szemben megfogalmazott szociológiai tények tematizálták a cigányokról szóló közbeszédet. Hiába születtek eltérő – az igaz-hamis ellentétpár mentén is jellemezhető – válaszok ugyanazokra a kérdésekre (milyen körülmények között élnek a cigányok, mit tesz értük a párt stb.), ha e párbeszéd, vita tárgya lényegében mindvégig ugyanaz, a cigányság társadalmi helyzete maradt. E diskurzus tovább erősítette azt a képzetet, hogy a többségi és a kisebbségi társadalom között létezik egy alapvetően hierarchikus viszony.

Számos téma vizsgálata az akadémiai tudományosságban azonban egészen a rendszerváltásig tabunak számított; hivatalosan például szegénységről továbbra sem eshetett szó, és végképp nem kirekesztett vagy leszakadó társadalmi csoportokról. Ha valamely jelenséget a szociológiai munkák szőrmentén mégis érintették, akkor – mint már említettük – azt eufemisztikusan írták le: „többszörösen hátrányos helyzetű”, „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyénekről, csoportokról, vagy elítélően „magatartási hibákról”, „devianciákról” beszéltek.¹⁸⁶ Ebben a diszkurzív mezőben teljesíthettek sajátos küldetést az olyan irodalmi alkotások, mint Fejes Endre *Rozsdatemetője*, amely a munkásosztály mítoszát igyekezett szertefoszlatni, vagy a „leszakadók”, a „kirekesztettek” mindennapjait megjelenítő szociográfiai irodalom. Hasonló funkciója lett a cigányság képi, irodalmi, illetve szociografikus ábrázolásának.

Cigányképek

„(A) közép-európai társadalmak is létrehozzák a maguk saját »feketességét« »vad« csoportokon és individuumokon, távoli és közeli kolóniáikon keresztül. A modernitás közép-európai panoptikus rezsimjében a »cigányok« válnak Nyugat-Európa afrikai és ázsiai »primitívjeinek« pendantjaivá” – állapítja meg Kovács Éva, amikor a második világháború előtti képzőművészet cigányképét elemzi.¹⁸⁷ Jóllehet az 1930-40-es években a képzőművészetben már megjelent a vad és romantikus cigány alakja, mint a civilizáción kívüli világ képviselőjé,

Erdei telep, Északkelet-Magyarország, 1970 körül

a szociofotó szegényábrázolásai még nem különítették el markánsan a cigányokat. Kálmán Kata *Tiborc és Szentől szemben* című kötetében például a cigányok megjelenítése ugyanannak a képi világnak a része volt. Az új rendszerben sokáig a szocialista realizmus ideologikus sematizmusai határozták meg a képzőművészeti alkotások társadalomképét. Az 1950-60-as években így alig-alig készülhettek szociografikus fotók.

A Kemény István-féle cigánykutatót követően azonban a cigánytéma vizsgálata, bemutatása a szegénységre való reflektálás legáltalánosabb kifejezési formája lett. A cigányok életéről tudósító fotósorozatok a szocializmus kudarcait és a szocializmus kori szegénységet mutatják be. Féner Tamás Schiffer Pál

A *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* című film plakátja, 1973

dokumentumfilmjének színhelyein készített fényképeket a szegénységről.¹⁸⁸ A cigánytelepek hétköznapi világából pillanatképeket mutató felvételek ismét valamiféle társadalmon, modernségen kívüli, ismeretlen, „másik” világot ábrázoltak, és ezzel valójában a háború előtti cigányábrázolás hagyományait eleve- nítették fel.

Dokumentumfilmesek hasonló céllal közelítettek a témához. Sára Sándor 1962-es *Cigányok* című rövidfilmje a „felemelkedést” dokumentáló felvételek mellett a nyomorról szóló képeket is bemutatót.¹⁸⁹ Az 1970-es évek elejétől Schiffer Pál dokumentumfilmjei voltak a legnagyobb hatással. A rendező több, a korban nagy visszhangot kiváltott alkotása is foglalkozott a cigánykérdéssel, pontosabban azzal a szociális kérdéssel, amelyet Magyarországon cigánykérdés- nek tartottak. A *Fekete vonat* (1970) a munka világát, egy munkásvonat miliójét, a *Faluszéli házak* (1972) a telepekről való kijutás nehézségeit, a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (1973) az iskola világát mesélte el. Schiffer Pál utóbb egyetlen élettörténeten keresztül vizsgálta meg a cigánytelepről való kitörés lehetőségét,

Részletek a *Cséplő Gyuri* című filmből, 1978

majd a téma első feldolgozása után annak lehetetlenségét (Cséplő Gyuri [1978], illetve *A pártfogolt* [1981]).¹⁹⁰ Ezekben az alkotásokban a cigányság, a cigányok életének ábrázolása, a tárgyon túlmutató témává, a nem is olyan burkolt rendszerkritika eszközévé vált.

Irodalmi szociográfiák szintén az ismeretek összegzésével, illetve egyéni sorsokon keresztül próbálták meg láthatóvá tenni a magyarországi cigányokat. Csalog Zsolt irodalmi szociográfiája kilenc cigány sorsán keresztül vázolta fel a cigányság helyzetét (1976), majd egyetlen idős asszony életét beszélte el *Cigányon nem fog az átok* című kötetében (1988).¹⁹¹ Diósi Ágnes *Cigányút* (1988) című írása személyes emlékek, epizódyszerű történetek mellett a cigányságról szóló ismereteket kívánta összegezni monografikus teljességgel.¹⁹²

Ezek az alkotások azokhoz az antropológiai kutatásokhoz voltak hasonlósákok, amelyek ismeretlen világok és úgynevezett „rendkívüli jelenségek” megismerését célozzák. A szerzők társadalomkritikai céllal mutatták meg egy másik, a szocialista (modern) Magyarországon kívüli világ létezését. Szembe-síteni kívánták a „többségi” lakosságot azzal az általuk felfed(ez)ett ténnyel, hogy alapvetően hamis az a társadalomkép, amelyet a hatalom alkotott. A művészek szinte egytől egyig a szocialista állam által kitűzött (modernizációs) célok megvalósítását kritizálták. Ebből következően egy, a korban általánosan elfogadott (kvázi középosztálybeli) értékrend alapján értékelték a szocializmus világán kívül eső társadalmi csoportok helyzetét. Alig reflektáltak viszont annak a jövőképre a valóságtartalmára, amelyet a pártállam vázolt fel, és amely az ipari munkássá válást, a városba költözést a felemelkedés (egyetlen lehetséges) útjaként mutatta be.

A diskurzusok átváltozása

„Tegye a szívére a kezét, aki nem találkozott azzal az elítélő véleménnyel, amely a cigányokat szögesdrót mögé, munkatáborba terelné és sterilizálná őket, azért, hogy úgymond megszűnjön »a magyarságot fenyegető veszedelem«, vagy az a belvárosi bérházlakó, aki a kolduló cigánygyerekek láttán rögtön rendőrért kiált” – figyelmeztette 1981-ben a barcsi Vörös Csillag Termelőszövetkezet elnöke a tanácsülésen a párt Somogy megyei Végrehajtó Bizottságának tagjait. Majd így folytatta: „Meggyőződésünk, hogy a cigányokat csak úgy lehet

minősíteni, hogy sokfélék. Ellene vagyunk minden kényszerű általánosításnak, [azt gondoljuk] hogy minősíteni csak egyenként lehet őket, a tisztákat tisztáknak, a lustákat lustáknak, az éheseket éheseknek, a bűnözőket bűnözőknek. Az a véleményünk, tekintettel, hogy ők is emberek, joguk van a mi segítségünkkel levetni az általánosítható cigány jelzöt és minden egyéb rájuk süttöt általános értelmű bélyeget.”¹⁹³ (A rétori képességekkel megáldott téeszvezető minden biznyonnyal kezébe vette Csalog Zsolt *Kilenc cigány* című kötetét, amelynek utószavában a szociográfus-író így fogalmaz: „egyenként lehet csak minősíteni őket, a tisztákat tisztáknak, a lustákat lustáknak, az éheseket éheseknek, a bűnözőket bűnözőknek, a szépeket szépeknek – mert emberek lévén, joguk van végre levetni a C betút és minden egyéb rájuk ütött általános értelmű bélyeget”.¹⁹⁴) A kor felkészült politikusa végül kritikusan fogalmazott azzal kapcsolatban, hogy a párt valóban mindent megtett-e a cigányok beilleszkedése érdekében. Az a kérdés azonban fel sem merült benne, mivel fel sem vetődhetett a korban, hogy a cigányok valóban „szocialista dolgozókká” (értsd: magyarokká) akarnak-e válni (a szocialista emancipáció révén). Helyzetüket szinte mindenki kívülről, a hatalom szempontjából látta.

A *Fekete vonat* című film bemutatója, Budapest, 1970

Az egyes megnyilatkozások mindig egy adott – társadalmilag és intézményileg – ellenőrzött közegben fogalmazódnak meg. A kirekesztés mechanizmusának a korban szerves részét képezte a hivatalos diskurzusok működése. Jól látható, hogy az intézményi hierarchia különböző szintjein keletkezett források más és más képet mutatnak a hatalom cigányokkal szembeni magatartásáról. A korabeli dokumentumok egyes csoportjainak vizsgálatán keresztül jól érzékelhető, hogyan működött a Kádár-korban a „kizárás” jelensége, azaz a hatalom diskurzusai milyen hangokat, jelenségeket zártak ki a nyilvánosság kánonjából, hogyan tüntették el az állami intézmények erőszakos magatartását, illetve leplezték a hivatalos cigánypolitika kudarcait.

Az 1961-es párthatározat elfogadását követően a párt megyei, városi és járási bizottságai időről időre jelentéseket készítettek a határozat végrehajtásáról, a foglalkoztatottság növelésére és a lakáshelyzet javítására tett lépésekről. E dokumentumok mellett, hogy képet adnak a cigányság korabeli helyzetéről, az állampárti apparátus szünni nem akaró előítéletességét is megmutatják: „Sokáig azt hittük – mint jó néhány más társadalmpolitikai kérdéstről is –, hogy a cigánykérdés automatikusan megoldódik a szocialista társadalom fejlődése során. Úgy véltük, hogy az 1945-tel kezdődött fordulatnak részesei lesznek a

Úttörőtábori jelmezverseny: fiatal leány cigánynak öltözve, Csillebérc, 1959

cigányok is, s e folyamat végére felszívódnak a társadalomban, átlénygülnek, vagyis megszűnnek cigányok lenni, ezzel megszűnik a cigánykérdés.”¹⁹⁵

Az előítéletes gondolkodásmód a jelentések szövegeiben többnyire burkolt formában nyilvánul meg. A jelentések írói mindazonáltal lehetőséget találtak nézeteik kifejtésére; saját előítéleteiket retorikai fogásként az állami cigánypolitikában megnyilvánuló magasabb erkölcsiséget hangsúlyozó, illetve eltávolító beszédmódban, mint a lakosság körében megfogalmazódó hibás nézeteket ismertették: „Napjainkban a legfőbb problémát a cigánylakosság igen erős agresszivitása okozza [...] a társadalmi szervezetek a fenti jelenségek ellenére, látják a nevelés, a közvéleményformálás, munkábaállítási, letelepítési, stb. fontosságát. Ugyanakkor a cigányok által is lakott falvak közvéleményében még mindig erős a cigányokkal szembeni hangulat, előítélet, kiközösítésükre való óhaj is [...] A megoldást többen kényszerítő rendszabályok alkalmazásában (kényszermunka, külön táborba telepítés, hatóság általi megfélemlítés) látják”.¹⁹⁶

A napi sajtóban 1961-ben számos cikk jelent meg a cigánykérdésről, egy 1962-ben kelt pártdokumentum ezek többségét „főleg pozitív jelenségeket kiragadó felszínes riportoknak” minősítette, és megállapította, hogy „az ilyen igényekkel íródó cikkekre az olvasók egy része fasiszta elveket hangoztató levelekben reagál”.¹⁹⁷

A hatalom propagandája az egyenlőség eszményét sulykolta, és a korabeli jelenségek egy részét (a szegénységet, az előítéleteket, a kirekesztést) igyekezett láthatatlanná tenni, eltüntetni. A korszak korlátozott nyilvánosságában a pártállam saját szempontjainak hangsúlyozásával, az állami segítség, a cigányoknak adott kedvezmények hangoztatásával olyan diskurzust teremtett, mely máig hatóan meghatározza a közbeszédet, és táplálja a többségi társadalom előítéleteit. Az elmúlt rendszer legitimációját erősítő beszéd- és írásmód, valamint a fogalmi kategóriák mind a mai napig hatnak: továbbélnek a közgondolkodásban, a nyelvben, a társadalomban.

A pártállam elviekben megvédte az embereket az elszegényedés veszélyétől, kiszakadni a társadalom szövetéből a hivatalos álláspont szerint csak az egyén vagy a csoport hibájából lehetett. Az 1980-as évekre a szegénység magyarázatává vált a cigány származás, a cigány kultúra is. Mivel a cigány etnikum vagy nemzetiség, illetve kultúra létét nem ismerték el, a cigány fogalom nagyon erős társadalmi tartalommal telítődött, gyakorlatilag a társadalmi peremhelyzet szinonimája lett. Amint a cigány kisebbségről lehetett hivatalosan beszélni,

BERNÁT CIGÁNY, -SZEME KANCSAL,
KARIKA A LÁBA, -
SARAT DAGASZT ÜREG PINTÉR.
TÁGAS UDVARÁBA.

A KEMENCE -TAPASZTÁSBAN
BERNÁT CIGÁNY, MESTER!
AKKURÁTUS MUNKÁT VÉGEZ,
FUSERÁLNI RESTELL.

ÓVATOSAN KÖRÜLKÉMLEL
HOL VAN A TYÚK FÉSZKE?
HÁT EGY ÖCSKA SZECKAVÁGÓ
ÉPEN MARADT RÉSE.

MEGVIZSGÁJJA, HOGY MI MARADT
A TYÚK UTÁN VISSZA?
HIHALÁSZIK EGY FRISS TOJÁST,
EGYBŐL KI IS ISSZA!

MATATNI KEZD A FÉSZKÉBEN
-MINTHA ŐSZTŰN LENNE,-
KÖVÉ MERED! AZ ŐTŐ IS
SZINTE MEGÁLL BENNE!

VÁSZONZACSKÓT HÚZOTT ELŐ,
HÚHA, MENNYI BANKÓ!
NEM LATOTT MÉG CIGÁNY ANNYIT,
SE KÓCZÉ, SE DANKÓ!

VOLT SZERETŐM TIZENHÁROM...
BERNÁT ÖBÉGATJJA.
ÉS MÁR ÉPPEEN FOLYTATNÁ, HOGY
„EBBŐL TÍZ ELHAGYTA.”

HOGY MEGLÁTJA PINTÉR PISTÁT
ELSZORUL A TORKA.
SOSE TUDJUK MEG, HOGY MI LETT
A HÁROM LÁNY SORSA.

AZ ASZTALON VAGY SZÁZ PALACK
-MI LEHET AZ ÁRA?-
SZÁZ FORINT VAN RAGASZTVA A
PRÍMÁS HOMLOKÁRA.

MÁSÍK SZÁZAS A VONÓBAN
ÉS KIDERÜL NYOMRAN:
VAN SZÁZAS A NAGYBÜCŰBEN,
MEG A CIMBALOMBAN...

A BRÁCSÁS MÁR ALIC PISLOG,
A VENDÉGLŐS ÁSÍT.
PISTA NEM SZÓL...BERNÁT EBBŐL
MERÍT VI KIVÁRZSIT!

-EGY LITER BORT, TORMÁS VIRSLIT
IFJABB PINTÉR ÚRNAK!
PRÍMÁS! HÚZZAD A NÓTÁJÁT,
ESS NEKI A HÍVRNAK!

DE HOGY PISTA NEM NYÚL HOZZÁ
AZ ITALHOZ PERSZE,
BERNÁTUNNAK INÁBA SZÁLL
MEGINT CSAK A MÉRSE.

TÖPRENGVE NÉZ MAGA ELÉ
PISTA HANGJÁT HALLVA:
-NEM VOIT TELITALÁLATOM,
NEM JUT BORRA, DAIRA.

-NONO!..ENYHÜL PINTÉR, PISTA-
MENNYI HÁT A KÁROM ?
-AMIT ITTEN ELMULATTAM,
VAN TALÁN VAGY HÁROM...

-HÁRMEZERZ!..FENE NAQY P
KVYATERINGETTE !
DE ENNYIT AZ ÖRFGEMNEH
TÁN MEGÉR A LECKE !

HANEM AZÉRT MA IS GYAKRAN
EMLÍTIK A NÉPEK:
A TAKARÉKSZÖVETKEZET
TALÁN MA SINCS MÉG, MÉG.

HÁ BERNÁTNAK, AZ ISTEN ÖT
AKÁRHOVA RAJKA,
NINCS ABBAN AZ ŐCSKA SZÍNBEN
„TELITALÁLATJA”.

A Takarékszövetkezetet Bernát cigány elrettentő példájával reklámozó diafilm, 1970 körül

a cigánysághoz korábban társított tartalmak (szegénység, alacsonyabb szintű iskolázottság, rossz egészségi állapot stb.) szinte azonnal etnikus értelmet nyertek. Bizonyos jelenségeket, megfigyeléseket az emberek többsége amúgy is szinte automatikusan kapcsolt a legkönnyebben felismerhető „társadalmi csoporthoz”. A kizárás etnikai tartalmú politikája és gyakorlata azonban megte-remtett (vagy megerősített) a mesterségesen megvont határ másik oldalán is egy olyan közösséget, amelyen belül a társadalmi távolság, a különállás ugyancsak etnikai értelmet nyert.

Fegyelmező hatalom, fegyelmező társadalom

Rendőrök, ügynökök

„Reggel 9 óra körül Rostás Balázs bácsalmási cigánytól meg is vettünk egy szürke lovat 1800 forintért. Kovács János a megegyezés és a foglaló kifizetése közben azt mondta, hogy a lovat Sárközi Antallal »Gusztí« közösen vásárolja, aki azonban a vételnél nem volt ott. Kovács János a lovat a vásárban foglalta és 500 forintot, 50 darab 10 forintost adott Rostás Baláznak azzal, hogy a többi pénz társánál, Sárközi Antalnál van. Rostás Balázs a sok tíz forintost látva kifogásolta, hogy miért ilyen kicsi pénzzel fizet. Erre Kovács János nem válaszolt. Később láttam, hogy Kovács János és Rostás Balázs elmentek a vásárból. Megtudtam, hogy Kovács János lakására mentek, ahol Rostás a vételár többi részét is megkapta.” – Ez az esetleírás olvasható a Jázmin fedőnevű „cigányügynök” jelentésében, aki egy bűnügy felderítésében segédkezett (a csávolyi postáról 5800 forintot loptak el tíz- és húszforintos címletekben).¹⁹⁸ A „cigánybűnözők” tetteinek operatív feldolgozásáról írt módszertani tanulmány ezt az esetet említette az ügynöki hálózat működtetésének legnagyobb eredményeként. A szocialista hatalom – hasonlóan a Horthy-kori hatóságokhoz – a cigány közösségeket „bűnöző életmódúnak” tekintette, és rendőrségi, valamint állambiztonsági eszközökkel próbálta őket megrendszabályozni.

A fizikai erőszak, a rendőri brutalitás a Kádár-korban is jellemezte a hatalomnak a cigányokkal szembeni magatartását. (Igaz, ezeket a jelenségeket a nyilvánosságban továbbra is eltakarták a hatalom diskurzusai.) Az 1961-es párt-határozatot ismertetni kellett a rendőrséggel is, amely rögtön megalkotta annak sajátos „belügyi értelmezését”. Az Országos Rendőr-főkapitányság a következőképpen fogalmazta meg útmutatását az állomány felé: „A segítség és differenciált intézkedések mellett követeljük meg a cigányoktól is törvényeinknek betartását. Törekedjenek arra, hogy a bűnöző elemeket leválasszák a becsületesen, de elmaradott gazdasági és kulturális körülmények között élő személyektől. Ennek érdekében erősítsék a harcot a bűnöző elemek ellen...”¹⁹⁹

A párt-határozatot követően – miután kimondták, hogy a cigányság nem nemzetiség, hanem társadalmi csoport – gyakorlatilag az államhatalom működésének minden területén elfogadott és használható társadalmi kategóriává vált a „cigány” megjelölés, és ily módon a társadalmi jelenségek egész sorát

Rendőri igazoltatás a vásár bejáratánál, 1959

etnicizálták a korabeli hivatalok és az erőszakszervezetek. Ekkor kezdődött a nyilvánosságban a „cigánybűnözés” fogalmának gyors karrierje is. A Belügyminisztérium folyóirata, a *Belügyi Szemle* hasábjain 1963-ban több szerző is foglalkozott a cigánykérdéssel, többségük a korban elfogadhatónak tekintett álláspontot képviselte, vagyis nem a cigányság egészét tekintette bűnözőnek, hanem csak egyes csoportjait, és úgy vélte, hogy a kérdés nem oldható meg pusztán rendészeti eszközökkel. A szerzők azonban általánosan használták a „cigánybűnözés” fogalmát, amely a következő két évtizedben is visszatérő témája maradt a *Szemlében* közölt tanulmányoknak.²⁰⁰

Az 1970-es évek végétől különböző hangsúlyokkal, de több jogász, szociológus, kriminológus szerző is rámutatott: empirikus adatokkal bizonyítható az a tény, hogy a bűnözés nem etnikumspecifius, hanem meghatározható társadalmi

csoportok szociális helyzetével hozhatók összefüggésbe bizonyos bűncselekmények.²⁰¹

A kategória ennek ellenére a rendőri szakzsargon részévé vált (1974-től fogva a hivatalos statisztikákban is használták).²⁰² A bűnelkövetők statisztikájában általában külön rubrikában szerepeltették a külföldi állampolgárokat és a „cigány bűnelkövetőket”.²⁰³ Békés megyében például ismeretlen tettes ellen indított nyomozásban a következő „elvek” alapján profilírozták a keresett bűnözőket a rendőrök: „Gyakorlati tapasztalat alapján fiatalokat a kerékpár, segédmotorkerékpár lopásokba[n], gépjármű rongálásokba[n], cigány bűnözőket a besurranásokban, markecolásba[n], rablásokba[n], csalásokba[n], veszélyes bűnözőket a betöréses lopásokba[n]” tartották lehetséges elkövetőnek.²⁰⁴ Voltak a bűnözésen kívül is olyan magatartásformák, jelenségek (például az akkor társadalmi presztizst jelentő autótulajdonlás), amelyeket a rendőrök, úgy tűnik, nemkívánatosnak tekintettek a cigányok körében. A Zala megyei rendőrfőkapitány 1970-ben kelt jelentésében például a következőképpen fogalmazott: „Jelentem, hogy jelenleg a megye területén 5 cigánynak van személygépkocsija. Ezeket kéz alól, használt, de jó állapotban vásárolták 25 000-60 000 Ft-ért. Annak ellenére, hogy olyan adatok nem merültek fel, hogy a gépkocsikat bűncselekmények elkövetésére használják fel, a gépkocsi tulajdonosokat szoros ellenőrzés alatt tartjuk.”²⁰⁵

A Belügyminisztérium II. főcsoportfőnökségének I-2-es osztálya foglalkozott az úgynevezett „cigánybűnözéssel”, amely operatív eszközöket is bevetett: „T” lakásokat létesítettek, a rendőrség részére operatív adatgyűjtéseket végeztek, adatgyűjtő dossziékat nyitottak egyes személyekről. Sajátos névadás jellemezte a Belügyminisztérium szakszolgálatait. A külföldre készülő cigány zenekarba például „Barna Ildikó” néven szerveztek be ügynököt.²⁰⁶ A Csalog Zsolt ellen – cigány témájú írásai miatt is – indított, úgynevezett bizalmas nyomozás a Csalogány fedőnevet kapta, vagy egy egyiptomi férfiről „cigány” fedőnév alatt gyűjtöttek információkat.²⁰⁷

A rendőrkapitányságok feladatkörébe tartozott továbbá, hogy időnként felvilágosító előadásokat tartsanak a cigány lakosságnak. A Vöröskereszt egy munkatársa például a következőképpen számolt be a Gönruskán (Borsod megye, Encsi járás) 1978-ban megtartott cigányankétról, ahol egy rendőrségi és egy orvosi felvilágosító előadás hangzott el: „Már a kezdeti hangulatot rontotta, hogy a 8 órai kezdetre a cigányokat URH kocsival rendőrök terelték össze kb. ¾ 9 órára. Az a sok gondot igénylő, körültekintően elkészítendő és elmondandó

beszéd-stílus, mely az ilyen ankéton lévő előadók mondandóját kell, hogy jellemezze, teljesen hiányzott, így vagy érthetetlen, tudálékos, túlzott volt (például »Azért jöttünk itt össze, hogy az Önök tudati szintjét emeljük!«), vagy leereszkedő, lekezelő, sokszor bántó. »Azért maguk is ugyanolyan emberek« – stílusai.²⁰⁸ Hasonló kezdeményezés volt, amikor tanácsi szervezésben egészségügyi dolgozók „az alkoholizmus elleni témakörben” bábjátékot mutattak be a Baranya megyei Gilvánfán.²⁰⁹

Egészségőrök

„Többségükben jellemző rájuk a barna – sokszor sötétbarna – bőrszín, barna szem, hajuk és szakálluk sima és fekete, a göndörség már keveredettségre jele. Termetük alacsony vagy közepes, koponya tetejük lapos, arcuk kicsiny, arcindexük a mesoprosopia és leptoprosopia között van. Orruk kicsi és egyenes, ajkuk telt, de nem annyira, mint a négereké. A felsorolt antropológiai jelek a hazai primitív életmódú cigányokon jól felismerhetők” – jóllehet már érvényben volt a párt 1961. évi határozata, az *Antropológiai Közlemények* című folyóirat tudós szerzői 1962-ben így határozták meg a magyarországi cigányok főbb jellemzőit.²¹⁰

Nemcsak a belügynek, a rendőrségnek, hanem az Egészségügyi Minisztériumnak és a Vöröskeresztnek is részt kellett vállalnia az úgynevezett cigánykérdés megoldásában, aminek az lett a következménye, hogy az etnikus szemléletmódot az egészségügy területére is kiterjesztették. Ami ilyen megéhez hasonló megfogalmazásokat szült a korabeli dokumentumokban: „Örvendetes tény azonban, hogy az urbanizáció előrehaladása, az életmód fokozatos átalakulása a cigányoknál is a születések fokozatos csökkenését hozza magával.”²¹¹ Baranya megyében 1974-ben egy tanácsi jelentés szerint „az egészségügyi szervek 3 éves tervet dolgoztak ki, melynek célja, hogy minden reprodukív korban lévő cigány-asszonynál 3 gyerek után megtörténjen a mechanikus fogamzásgátlás.”²¹²

A hatalom egészen 1985-ig fenntartotta a kényszermosdatások intézményét. A cigánytelepeket az egészségőr kéthetente (az „egészségőr” a vajda intézményének utódként a hatalom képviselője, ügynöke volt a telepen), a körzeti orvos havonta, a járási egészségügyi csoport negyedévente volt köteles átvizsgálni. Az egészségügyi miniszter 1955-ös rendelete szerint „a hajzat lenyírással

és szőrtelenítéssel egybekötött tetvetlenítést” az ő jelentésük alapján rendelkeztek el, és ehhez a hatóságok igénybe vehették a rendőrséget is.²¹³ 1962-ben a párthatározat végrehajtásának értékelésekor az Egészségügyi Minisztérium képviselője arról számolt be, hogy „kidolgoztak egy olyan fertőtlenítő eljárást, amely nem a cigányokra összességükben, hanem csak a tetvesekre vonatkozik”.²¹⁴ A minisztérium szervezésében azonban éppen 1961/62 telén a „kiütéses tifusz elleni védekezés” címén hajtottak végre összehangolt akció keretében kényszermosdatásokat. Elvileg ügyeltek rá, hogy „(a) téli időszakban a csoportos fürdetéseket csak megfelelően fűtött helyiségben, illetve kellő mértékben kifűthető és kifűtött fürdősátorban szabad végrehajtani. Nők fürdetésénél kizárólag női dolgozók (szülésznő, védőnő, körzeti ápolónő, női vöröskeresztes aktívák) segédkezhetnek.” Ám még az állami hivatalnokok irattárakban, levéltárakban fennmaradt jelentései is „túlkapásokról”, „visszaélésekről” számolnak be.²¹⁵ Az atrocitások egészen a rendszerváltásig rendszeresek maradtak. A cigányok társadalmon belüli helyzete alig változott a háború előtti világhoz képest. A mindenkori hatalom magatartását is szinte ugyanazok a cselekedetek jellemezték, bár mindehhez a Kádár-korban az állandósult erőszakot elkendőző, a cigányság felemeléséről szóló retorika társult.²¹⁶

Mint hangsúlyoztuk, a hatalom nem egyszerűen az állam intézményrendszeréhez kötődik, hanem a mikroviszonyok része is. Helyi szinten a cigányok számára az elnyomást a falvakban továbbra is a tradicionális parasztszaládok szövetkezetekbe kényszerített utódai, és az ipartelepeken, munkásszállásokon a jobb helyzetű munkáscsoportok képviselték. Ezt jelzi, hogy a térbeli elkülönülés továbbra is megmaradt a falvakban, illetve megteremtődött a munkáskolóniákon, munkásszállásokon is. Emellett a legtöbb állami intézmény az iskolák, a tömegkommunikáció eszközei, az egyházak, a katonaság, a rendőrség mind a pártállam, valamint a nemzeti, „többségi” társadalom ágensei voltak.

Nemzetiségi kérdés

„Ez is az elkülönülés irányába vinné a cigányságot” – indokolta Orbán László az 1961-es párthatározat vitájában javaslatát, amelynek elfogadásával felszámolták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.²¹⁷ (A szövetség ugyanis a többi nemzetiségi szövetséghez hasonlóan a Művelődésügyi Minisztérium

Nemzetiségi Osztályának alárendelten működött, léte formális igazolása volt annak, hogy a cigányokat a pártállam nemzetiségként ismeri el.) A hatalom retorikája az erőszakos asszimilációt a „cigányság társadalmi beilleszkedésének” nevezte. Cigány szervezetek ebben az időszakban nem léteztek, nem voltak olyan intézményi keretek, melyek közt a cigány kultúra integrációja megtörténhetett volna, nem volt olyan fórum, amely legalább az ismeretterjesztés eszközeivel mérsékelhette volna a többségi társadalom előítéleteit. Az előbbre jutás „csatornáit” ez idő tájt is a többségi társadalomhoz tartozó emberek felügyelték. Az apparátus tagjai körében pedig a korabeli jelentések tanúsága szerint is megmutatkozott „az ügy faji kérdésként való kezelése, a türelmetlenség a nevelőmunkában, az általánosítás...”²¹⁸

A cigányokat kizárták sorsuk formálásából, a pártnak, az államnak és a tanácsoknak kellett „felemelni” őket. A pártvezetés a korábbi tapasztalatok miatt sem szívesen adta volna cigány értelmiségiek kezébe a cigánypolitika alakítását. A cigánykérdést az állami intézmények keretein belül, az információk monopolizálásával kívánták megoldani.

Búcsú Csatkán, 1975

A cigány kultúra létét nem ismerték el hivatalosan, így annak minden megnyilvánulása csak a „többség” értékeihez, normáihoz képest értelmeződhetett. Ezt a normarendszert valójában a pártállam képviselői alkották meg annak érdekében, hogy a társadalom valamiféle virtuális egységét megteremtse. Ebben a társadalmi közegben természetes volt, hogy a „beilleszkedést” szorgalmazó törekvések erősebben hatottak a kisebbséghez, mint a „többséghez” tartozókra. A befogadás feltételének az asszimiláció, a „többség” szokásaihoz, (valójában az államhatalom) normáihoz való hasonulás látszott, ugyanakkor a cigányok a „többségi” társadalom szemében függetlenül identitásuktól, sőt életmódjuktól, szokásaiktól továbbra is „cigányok” maradtak.

A párt vezetői érzékelték az asszimilációs politika kudarcait, így az 1970-es évek végétől ismét napirendre került az a kérdés, hogy a cigányságot ismét nemzetiségként ismerjék el. A cigány lakosság helyzetéről 1979-ben született pártdokumentum, a hivatalos álláspont ellentmondásosságát érzékelve, a cigányságot – fából vaskarikaként – „etnikai társadalmi rétegnek” nevezte.²¹⁹ Az elfogadott párthatározat ugyanakkor megerősítette a hivatalos álláspontot, miszerint a cigányság nem nemzetiség.²²⁰ A hatalom képviselői a cigányságról azonban továbbra is mint egységes csoportról gondolkodtak, sőt a pártállam több a cigányokkal foglalkozó „genetikai” szemléletű vizsgálatot is támogatott. 1979-től orvosbiológiai kutatások indultak a cigány lakosság megismerésére. A kutatók deklarált célja volt, hogy rekonstruálják „a cigányság eredeti génállományát”. Ettől várták ugyanis, hogy lehetőségük nyílik „a magyarok és a cigányok közötti különbség mélyebb szintű elemzésére”.²²¹ Állami kezdeményezésre 1981-ben kutatócsoportot hívtak életre, melynek céljai közt „a cigány etnikum sajátosságainak a megismerése” is szerepelt.²²²

Végül a pártállami szervezeteken belül indítottak egy látszólagos vitát arról, hogy a cigányság kapjon-e nemzetiségi jogokat. A Hazafias Népfront 1985. december 13. és 15. között tartott kongresszusán Pozsgay Imre a Népfront főtitkáráként azzal a megjegyzéssel jelentette be az Országos Cigánytanács megalakítását, hogy „összefonódnak itt (értsd: a cigányság esetében) a szociális gondok az etnikai, nyelvi, kulturális kérdésekkel.”²²³ Később egy, a cigányokról szóló kötetben megjelent interjúban a funkcionárius arra a kérdésre, hogy „Nemzetiség-e a cigányság?” azt válaszolta, ez „egy kérdés, amiről feltétlenül beszélni kell.” „Ez is benne van a levegőben. Ez sem tabu.”²²⁴

1985. május 30-án hívták életre a Hazafias Népfront Országos Tanácsa „mellett” – gyakorlatilag annak felügyelete alatt – az Országos Cigánytanácsot.²²⁵ A Cigánytanács feladata volt a megyei cigánytanácsok, illetőleg a tervek szerint a „mikroközösségekig hatoló” országos aktívahálózat megszervezése. E szervezet, mely legalább látszólagos lehetőséget kínált az érdekvényesítésre, a cigányok problémáit továbbra is elsősorban társadalompolitikai kérdésként kezelte. Első kétéves munkájáról szóló beszámolójában többek közt megállapította: „A cigányság ügye (...) nagyon is komplexen társadalompolitikai kérdés”, vagy „A cigánypolitika ma döntően a cigány fizikai dolgozó tömegek politikája kell, hogy legyen”.²²⁶

Az 1980-as években az állam a korábbinál több lehetőséget kínált a cigány kultúra ápolására (így például több cigány nyelvű kiadvány is megjelent), és a pártállami szervezeteken belül ismét cigány szervezeteket alakítottak.²²⁷ Egy 1984-es pártdokumentum részletesen beszámolt a cigányok korabeli helyzetéről, közvetve a pártállami cigánypolitika csődjéről, pontosabban a korábbi állítások valótlanágáról. A jelentés nyomán merült fel ismét egy cigány kulturális szövetség létrehozásának gondolata, valamint az, hogy törekedni kell a „cigányság kulturális értékeinek megőrzésére”.²²⁸ E kulturális szervezet, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1986-ban alakulhatott meg a Művelődési Minisztériumon belül (az 1957-ben létrehozott szervezetével megegyező nevet kapott). A szövetség lapot is kiadott *Romano Nyevipe (Cigány Újság)* címmel.²²⁹ Fő feladata – alapszabálya szerint – az volt, hogy „a magyarországi cigányság társadalmi beilleszkedését, az ehhez kapcsolódó nemzetiségi és etnikai kultúra elsajátítását, valamint a cigányság kulturális érdekképviseletét, haladó hagyományainak ápolását szolgálja a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája alapján”.²³⁰

Az autonómia szelleme végül mégiscsak kiszabadult a gondosan lezárt palackból. Az 1980-as években a cigány értelmiségiek politikai szocializációjának színteréül a – még az 1960-as évek végén megalakult – Cikobik (Cigány Koordinációs Bizottságok), az 1970-es évektől létező cigányklubmozgalom és a Hazafias Népfront intézményei szolgáltak.²³¹ A cigány nemzeti mozgalom, a cigány nemzeti kultúra megteremtésében óriási szerep jutott a Fővárosi Tanács által 1987-ben alapított Cigány Háznak (Romano Kher), amelyet 2009-es megszűntetéséig Zsigó Jenő vezetett. A hatalom mindeközben a formálódó cigány értelmiség ellen állambiztonsági, operatív eszközöket vetett be.²³²

A rendszerváltás korszakában indulhatott meg a többségi társadalom előítéleteitől sújtott kisebbség önszerveződése, sorra alakultak a különböző országos, regionális és helyi szervezetek, és megalakultak az első etnikai jellegű pártok is. Szuhay Péter megállapítása szerint a cigány kisebbség „abba a társadalomtörténeti korszakba” érkezett, „amikor a cigány értelmiség pontosan megfogalmazta a különböző cigány etnikai csoportok közötti integráció szükségességét, és elkezdett a cigány nemzeti kultúra »megalkotásába«”.²³³

Nemzeti mozgalom

Az 1970-es évek közepén Orsós Jakab – olajbányász és író – barátjának, Bari Károly költőnek, levélben küldte el az egyik általa lejegyzett beás dal szövegét. A mássalhangzókat tudta csak papírra vetni, mert románul soha nem tanult írni. Bari Károly lefordította a beás népdalt, műfordítása így kezdődik: „Zöld az erdő, zöld a hegy is, / a szerencse jön is, megy is. / Gondok kése húsunkba vág, / képmutató lett a világ”. Az azóta himnuszként tisztelt és énekelt szöveg Istenhez fohászzkodó része, mintha a magyar *Himnuszra* is válaszolna: „Isten, könyörülj meg nekünk, ne szenvedjen tovább népünk”.²³⁴

Az 1970-es évektől datálható a cigány értelmiség nemzeti emancipációs mozgalma. A „többségi”, valójában államhatalmi logika ma is azt sugallja, hogy a 20. század második felében nem létezhetett progresszív nacionalizmus. A cigány értelmiségiek cselekedeteinek saját kontextusukban azonban más a jelentésük. A felvilágosodás és a reformkor magyar nemzeti mozgalmanak Habsburgok elleni, a magyar történelemkönyvekből ismert hősiességhez hasonlatos képet mutatnak. Ennek a küzdelemnek az eseményei elbeszélhetők ebben az epikai keretben is.

1970-ben fiatal cigány tehetséget fedezett fel magának a magyar irodalmi élet. Bari Károly költő tizenhét éves gimnazista volt, amikor első verseskötete megjelent.²³⁵ A kritika egyöntetű elismeréssel méltatta műveit. Ám politikai okokból az 1970-es évek közepén a fiatal művészt meghurcolták és börtönbe zárták. Kiszabadulása után évekig teljes létbizonytalanságban élt. Története jól példázza, hogy a pártállam elsődleges célja nem a cigány tehetségek felkarolása volt.²³⁶ Bari Károly nyilatkozta egy interjúban, hogy „(a) származás nem esztétikai kategória (...) Én cigány származású költőnek tartom magam. A zsidó

származását soha nem tagadó Radnóti Miklós sem adott soha verset zsidó antológiába, hiába kárhóztatták őt ezért.”²³⁷ Lakatos Menyhért Bari Károlyhoz hasonló hirtelenséggel szerzett magának irodalmi ismertséget. A korban jelentős visszhangot váltott ki 1975-ben megjelent *Füstös képek* című regénye.²³⁸ Az író az 1960-as években egy cigány téglagyár igazgatója volt, 1969-től 1973-ig a Magyar Tudományos Akadémia szociológiai kutatócsoportjának ciganológiai munkatársaként dolgozott. (Jellemző adalék, hogy 1971-ben részt vett a Kemény István-féle cigányvizsgálatban. E kutatás felfogható a későbbi ellenzéki értelmiségi mozgalmak egyik bölcsőjeként.) Elbeszélése szerint a Magvető Kiadó akkori igazgatója biztatta őt, hogy írjon a cigányságról „egy nagyobb lélegzetvételű könyvet”.²³⁹

1972-ben Daróczi Ágnes tűnt föl egyéni hangú szavalataival a *Ki mit tud?* című versenyen. A műsort a televízióban az ország közvéleménye is nyomon követte. Daróczi két nyelven adott elő verseket, először cigányul és utána magyarul. Egy év múlva a Bársony János vezette Monszun Együttes tagja lett. Az együttes járta a munkásszállókat, cigány népzenet énekeltek, verseket és meséket adtak elő. 1976-ban megalapították a Romano Glaso cigány folklór társulatot, majd 1978-ban a Kalyi Jag Együttest. A nemzeti mozgalom másik emblemikus személyisége, Zsigó Jenő, cigány családgondozóként, egy rákospalotai klubban teremtett lehetőséget arra, hogy cigány gyermekek közösen zenéljenek, táncoljanak, és megismerjék a különböző cigány népcsoportok, vagyis egymás szokásait, dalait, táncait. Ebből a közösségből 1984-ben alakult meg az Ando Drom (Úton) együttes. Az Ando Drom művészete különböző cigány ének- és táncművészetek – lovári, colári, gulvári, kelderás, romungró – ötvözi az egységes cigányzene megalkotásának igényével.²⁴⁰

**PATAKY ISTVÁN
MŰVELŐDÉSI KÖZPONT**
Budapest X., Pataky István tér 1-7

**AUTODIDAKTA CIGÁNY
KÉPZŐMŰVÉSZEK
ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS**

1979. június 1-től június 30-ig
Megtekinthető: naponta 14–20 óráig

Autodidakta Cigány Képző-
művészek I. Országos
Kiállításának plakátja, 1979

Pintér Sándor: *Roma Művészek Arcképcsarnoka*: Péli Tamás, Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József portréja, 2000

Hangsúlyozottan a cigány képzőművészet megteremtésének programjával az 1970-es években több alkotó is színre lépett. 1972-ben a Nemzeti Galériában rendezett magyar naiv művészet kiállításon két cigány művész is szerepelt alkotásaival: Horváth Vince fafaragó- és Balázs János festőművész. 1979-ben Daróczi Ágnes szervezte meg az Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállítását, amelyen tizenkét cigány művész mutatkozhatott be. Közülük Péli Tamást már semmiképpen sem lehetett a „naiv művészek” közé számítani, akik közé a hivatalos művészetpolitika, amely nem ismerte el az önálló cigány művészet (vagy formanyelv) létét, a cigány alkotókat egységesen besorolta. Péli elvégezte ugyanis az Amszterdami Állami Képzőművészeti Akadémiát, és tudatosan törekedett a sajátosan cigány formanyelvű és tematikájú művészet megteremtésére. Hazatérése után festette meg a *Születés* című, több mint negyvenkét négyzetméteres pannóját. A kép a cigány nép mitológiáját, történelmét és kultúráját eleveníti meg.²⁴¹

A cigány értelmiség képviselői – a nemzeti kultúra megalkotása mellett – lépéseket tettek a különböző cigány csoportok nyelvi integrációja és a cigány irodalmi nyelv megteremtése felé. Az egyik lehetséges közvetítő nyelv természetesen a magyar volt, amely a romungrók anyanyelve is. A cigányok egykor feltételezhetően egységes nyelvének örökösét többen az oláhcigány nyelv lovári nyelvjárásában fedezték fel, és így ezt tették volna meg a cigány irodalmi nyelv alapjának. Choli Daróczi József a Biblia bizonyos passzusait, a *Kommunista kiáltványt* és magyar irodalmi alkotásokat fordított le „cigányra”, és cigány nyelven is

írt verseket. Rostás-Farkas György Karsai Ervinnel szótárt, nyelvtankönyvet és olvasókönyvet szerkesztett.²⁴² Choli Daróczi József 1975-ben cigány folyóiratot indított; a *Rom Som* négy egymást követő évfolyamot ért meg. 1981-ben szintén az ő szerkesztésében jelent meg az első ismertebb versantológia, a *Fekete korall*.²⁴³

A hatalomnak nem volt ellenére, hogy egy-egy elismert cigány értelmiségi megjelenjen a honi és a külföldi nyilvánosság előtt. Lakatos Menyhért részt vehetett az 1971-es I. Roma Világkongresszuson, majd az 1978-as genfi kongresszuson is, ekkor már Choli Daróczi József költővel együtt.²⁴⁴ A pártállam azonban mindvégig törekedett arra, hogy a cigány értelmiség törekvéseit ellenőrizhető keretek közé szorítsa, és megakadályozza a valódi önszerveződést.

A pártállami politikával szemben az 1970-es évektől mind erőteljesebben hallatta hangját a cigány értelmiségiek nemzeti mozgalma.²⁴⁵ A nemzetépítés programját szolgálta az önálló cigány zene, képzőművészet, irodalom, irodalmi nyelv és a saját jelképek, nemzeti szimbólumok megteremtése is. A cigány értelmiségiek által szorgalmazott nemzeti összefogás azonban a magyar állam megosztó politikája miatt nem valósulhatott meg. Az 1980-as évek közepén megalakított pártállami cigány szervezetek vezetőit jórészt az 1970-es években színre lépő művészértelmiség képviselői közül választották ki (Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Péli Tamás). A hatalom ugyanakkor minden eszközzel fellépett a fiatal – „radikálisnak” gondolt – cigány értelmiségiekkel szemben (Bari Károly, Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő). 1989 áprilisában alakult meg a Phralipe Független Cigány Szervezet, amely az állampárti cigánypolitika megszüntetését, és a cigányság valódi érdekképviseletének programját fogalmazta meg.²⁴⁶

A nemzetiségi/nemzeti törekvések mellett kiemelendő, hogy roma és nem roma értelmiségiek közösen léptek fel a cigány lakosság kitelepítését célzó törekvések ellen. Miskolcon 1989. február 2-án alakították meg a Gettóellenes Bizottságot Horváth Aladár vezetésével. Ez a nap tekinthető a roma polgárjogi mozgalom kezdetének.

A habermasi diszkurzív megközelítés szerint a politikai nyilvánosság nem pusztán a társadalom érdekeit képviseli, hanem a közhatalom szabályozó-ellenőrző funkcióját is érvényesíti.²⁴⁷ Különösképp így volt ez a diktatúrában. A „radikálisnak” mondott cigány értelmiség törekvései korlátozott nyilvánosságot kaptak. A nyilvánosságban csak a párt politikája kapcsán, ahhoz igazítva jelenhettek meg, mintha valamiféle szélsőséges nacionalizmus vagy szeparatista mozgalom megnyilvánulásai lettek volna.

Péli Tamás: *Születés, Tiszadob, Gyermekváros*, 1983

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

A történelem „etnikus értelmezése”

Az asszimilációs politika, miként azt a cigány értelmiség önszerveződése és a pártállami cigánypolitika megváltozása is mutatja, nyilvánvalóan csődöt mondott; ennek kudarcá kapcsán többen az „etnikai öntudat” feléledését, felébresztését hangsúlyozzák.²⁴⁸ A rendszerváltás olyan történelmi korszakhatárnak tekinthető, amelyhez érkezve áttekinthetjük a szocialista állam cigánypolitikájának hatásait.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. évi határozatát követő intézkedések nem szüntették meg a kisebbséghez tartozók hátrányos helyzetét, sőt erős a folytonosság a két világháború közötti időszak, a Rákosi-, majd a Kádár-kor cigánypolitikája között. Csak a diskurzusok változtak át. A cigányoknak biztosított kedvezmények elsősorban a hatalom által teremtett diskurzusokban léteztek, amelyek alapvető célja az volt, hogy eltereljék a figyelmet az elnyomásról és a kirekesztésről, és ezáltal is erősítsék a rendszer legitimációját. A pártállam propagandája ugyanakkor tovább szította az előítéleteket, midőn azt hangsúlyozta, hogy a szocialista társadalomban mindenki számára adottak a lehetőségek, csak élni kell velük, és a cigánykérdés kapcsán lépten-nyomon a nekik nyújtott szociális kedvezményeket hangoztatta. A cigányok a köztudatban – a jól látható társadalmi igazságtalanságok ellenére – a szociálpolitika kedvezményezettjeként, sőt a haszonélvezőiként jelentek meg.

Cigányokat, mint köztudott, magas arányban találunk a rendszerváltás vesztesei között. Amikor – az 1980-as évek végétől – a teljes foglalkoztatottság rendszere megrogyott, az elsők között veszítették el megélhetésüket, és kerültek az utcára.²⁴⁹ A rendszerváltás után a szegénység „változó arcaival” és a kirekesztettség új formáival is szembe kellett nézniük.²⁵⁰ A munkanélküliséget növelte körükben az országos átlagnál alacsonyabb iskolázottság, az a körülmény, hogy a többségi lakosságnál magasabb arányban laktak a munkanélküliségtől sújtott régiókban és településeken (községekben, aprófalvakban), továbbá, hogy sokan dolgoztak közülük a hanyatló iparágakban, és hátrányosan érintette őket a munkahelyi diszkrimináció is. Megélhetést csak a szürke- és a feketegazdaságban találhattak, vagy még ott sem.²⁵¹ Jellemző adat, hogy – statisztikai felmérések szerint – a volt kelet-közép-európai szocialista országok közül 1989 után Magyarországon sújtotta a legnagyobb mértékben a cigányokat a munkaerő-piaci kirekesztettség (a munkanélküliek között itt volt a legmagasabb az arányuk).²⁵²

Motorkerékpár-tulajdonosok, Boldog, 1985

Gyermekek munka közben, Becsked, 1992

A „leszakadók” szemében a „sikertelenség”, a hátrányos szociális helyzet „etnikai” értelmet nyert, és a kisebbséghez tartozás következményeként értelmeződhetett. Kemény István már 1971-ben arra figyelmeztetett, hogy többség és kisebbség viszonyának egyoldalú alakítása drámai következményekkel járhat. A kutatás eredményeit összegző tanulmányában az áttelepítések, a telepek átgondolatlan felszámolásának következményeit – az etnikai konfliktusok lehetőségétől tartva – így összegezte: „veszélye az így kialakított új telepeknek, hogy erős elszigeteltségük miatt színes gettó kialakulásával fenyegetnek.”²⁵³ Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy megállapítása azóta sem veszített érvényéből.

Az államszocializmusban az állami politika hibái és eredménytelensége ellenére a cigányok sikeres érdekvédelemmel rendelkező jelei is megfigyelhetők voltak. Foglalkozásváltási stratégiáik igazodtak a gazdasági lehetőségekhez. Az 1960-70-es évektől a régi, hagyományos cigány mesterségek helyét a magánkereskedelem újjáéledésével hasonló, a bémunkáslétnél ugyancsak szabadabb életmódot engedélyező foglalkozások vették át (tollgyűjtés, vasgyűjtés, fuvarozás). A cigány vállalkozói réteg vagyonát az 1970-es években alapozta meg.²⁵⁴

Magyarországon mindeközben egymást váltogatta a magángazdaságot tűrő, engedélyező és tiltó állami politika. A sorozatos állami beavatkozások a

Ház oroszlános kerítéssel, Sárkeresztúr, 2009

törvényesség határára kényszerítették a cigány vállalkozókat is, akiknek egy ellenséges államhatalommal szemben kellett kialakítaniuk a megélhetési stratégiáikat. A gazdasági eredményesség a cigányok szempontjából így értelmeződhetett az állami kényszerrel szembeni sikeres ellenállás, az érdekérvényesítés jeleként is. (A piaci viszonyok rendeződése utóbb természetesen magával vonta, hogy a családi vállalkozásokat legális alapokra helyezzék.²⁵⁵) Egyes, cigányok által is lakott települések tevékenységszerkezetét vizsgálva Szuhay Péter megállapította: „a cigányok közötti társadalmi hierarchia csúcsán az üzletiesség kap etnikai értelmezést, nagyjából úgy fogalmazva, hogy az ember értékét az önállóság, a mások gazdaságától való függetlenség, a kevés munkával szerzett nagy jövedelem és a jólét határozza meg.” A cigány vállalkozók a szerző szerint arra törekedhettek, hogy „függetlenségüket és szabadságukat” megőrizve haladják meg az átlagos magyar háztartások életszínvonalát.²⁵⁶ A sikeresség elégtételt is jelenthetett számukra a kirekesztettségért, a kollektív sérelmekért.

E jelenségek a cigányok szempontjából úgy is értelmeződhetnek, hogy nekik csak az ellenséges államhatalommal szemben, azt kijátszva (volt) lehetséges a talpon maradás. Méltán érezhették, hogy sem a szociális intézmények, sem az állam nem védi meg őket. A „többségi” lakosság szemében is jellegzetessé

válhattak az erről tudósító történetek. A cigányok ugyanis az állam vagy a „többség” számára általában akkor váltak, válnak láthatóvá, amikor kiszorulnak vagy kilépnek abból a társadalmi középnek nevezhető konglomerátumból, a „többségből”, amely az átlag állampolgárnak a megfelelő értékrendet, életvitelt és életszínvonalat jelképezi.

A magyarországi cigány történelem „etnikus értelmezéséből” az a megállapítás következik, hogy a cigányoknak Magyarországon mindvégig egy kirekesztett, a többségi társadalom előítéleteitől sújtott csoport tagjaiként kellett élniük, és az államhatalom erőszakos intézkedéseivel, a többségi társadalom kirekesztő magatartásával szemben kellett megfogalmazniuk saját identitásukat. Bármily kézenfekvőnek tűnik, mégis fontos, sőt hangsúlyozandó az a megállapítás, hogy Magyarország történelme másként látszik a többséghez és másként a kisebbséghez tartozók szempontjából. A közös múltnak ma nincs olyan kimunkált emlékezete, amely magába olvaszthatná a kisebbségi közösségek történeteit vagy az ő szempontjaikat. A honi történetírás hagyományosan egyszólamú; a mindenkori hatalom szempontjait közvetíti.

A történész akkor törekedhet az önmagában vett (a jelentől elszakított) múlt vizsgálatára, ha úgy véli, képes elszakadni attól a kérdéstől, hogy a múlt a jelenben miképp jelenik meg, vagyis hogyan él tovább. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az, amit írunk, „objektív” történet, tehát maga a megtörtént valóság. Ellenben az emlékezés (a személyes élmények feltárása) mindig kapcsolatot teremt a múlt és a jelen értelemkeretei között.²⁵⁷ Az emlékezet helyein – Pierre Nora nyomán – azokat az érintkezési pontokat értjük, amelyekben a hétköznapi értelemben vett emlékezet, az élő hagyomány és a történelem találkozik, tehát amikor a megteremtett múltkép egy valóban létező hagyományhoz kapcsolható. A kirekesztettség jelenbeli érzése a magyarországi cigányság történelméről egy olyan történelemképet alkothat meg, amely a múltbeli problémákat jelen idejűnek, a jelen problémáit meg a történelemben gyökerezőknek mutatja. Ettől eltérni hihetően csak akkor lehet, ha a személyesen – egyénileg és kollektívan is – megélt élmények ennek a tapasztalatnak tartósan ellentmondanak.²⁵⁸ Ma a cigány történelmet nem látjuk másképp elbeszélhetőnek, csak feketén-fehéren: az elnyomás és a kirekesztés képeivel.

„ÜVEGGYÖNGYHATÁS” A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1989–2010

Romapolitika a rendszerváltás után

1989 után a magyar állam a kisebbségi identitás megválasztását az egyén személyes szabadságaként ismerte el. Az egyének így elvileg szabadon, minden külső befolyástól mentesen dönthetnek az asszimiláció vagy éppen a kisebbségi státus elfogadása mellett. A gyakorlatban azonban – a demokratikus jogállamban is – jelentősége van annak, hogy az állam milyen mértékben avatkozik be a folyamatokba, és szándékaihoz milyen anyagi eszközöket társít. Ahogy Charles Taylor megállapítja: „Az el nem ismerés vagy a rossz értelemben vett elismerés okozhat sérelmet, lehet az elnyomás egyik formája, hamis, eltorzított, túlságosan is leegyszerűsített létmódokba zárhatja az embert.”²⁵⁹ A kisebbségi státus biztosításán alapuló állami politikát, illetve szerencsésebb esetben ennek és a kisebbségi jogok érdekében fellépő romapolitikának, „az elismerésért folyó harcnak” az együtthatóját nevezi – Taylor idézett cikke nyomán – Szalai Júlia az „elismerés politikájának”.²⁶⁰

1990-ben a demokratikus választásokat követően az új kormány megalakította a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt, amelynek egyik fő feladata a kisebbségi törvény előkészítése lett. 1993-ban fogadta el az Országgyűlés a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényt.²⁶¹ A jogszabály tizenhárom honos kisebbségi csoportot ismert el, és a romákat is szerepeltette a nemzeti és etnikai kisebbségek felsorolásában. A parlament új intézményeket hozott létre: a kisebbségi önkormányzatokat, valamint később a nemzeti és

etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának hivatalát. A demokratikus állam e törvény elfogadásával meg akart felelni a nemzetközi elvárásoknak,²⁶² és példát kívánt mutatni a szomszédos országoknak is.

A magyar politikusok azt gondolták, hogy egy haladó szellemiségű kisebbségi törvény elfogadása hivatkozási alap lehet a határon túli magyarok helyzetéről szóló nemzetközi vitákban.²⁶³ Az 1990-es évektől kezdődően a hivatalos dokumentumokban számos olyan szövegrész, utalás szerepel, amely ezt bizonyítja. Jellemző például, hogy a Cigányügyi Koordinációs Tanácsot létrehozó kormányhatározat²⁶⁴ e testület eseti tagjai között említette a Határon Túli Magyarok Hivatalának elnökét mint „a tárgy szerint illetékes országos hatáskörű szerv vezetőjét”. A kisebbségi törvény elfogadásakor a parlamenti vita résztvevői is nemegyszer a határon túli magyarok vélt vagy valós érdekeire hivatkoztak. A modellt afféle „bezzeggyereknek” szánták, amely példát mutat majd a szomszédos országok politikusainak. A magyar állam kisebbségpolitikája a rendszerváltás után részben legalábbis magyarság- és szomszédágpolitikává vált. E perspektívával is magyarázható, hogy a romák (és általában a kisebbségek) szempontjait – a hagyományokhoz híven – valójában ezúttal sem vették figyelembe, és számos kérdés továbbra is megválaszolatlan maradt. Azok a határokon túlra mutató reprezentációs és demonstratív törekvések, amelyek elterelték a politikusok figyelmét a valódi kérdésekről, ráadásul meglehetősen naivitásról, hozzá nem értésről tanúskodnak.

A roma kisebbség elismerésében kétségkívül szerepet játszhatott a korábbi időszak hivatalos – a romák kisebbségi státusát el nem ismerő – politikájával való szembefordulás is. A kisebbségi státus biztosítása valamiféle kárpótlást jelenthetett (volna) a történelmi hátrányokért. Ám alig telt el néhány év, és máris nyilvánvaló lett, hogy az új korszak sem hozott minőségi változást a roma kisebbség és a „többség” viszonyában. Az állam e felismerés jegyében értelmezte és értelmezi időről időre újra a romapolitikát. Ennek kapcsán újra és újra felvetődik az asszimiláció máig lezáratlan kérdése.

Nehéz ma a különböző, egymással versengő koncepciók között egyensúlyt találni. Egyfelől, nem látszik, hogy bármelyik megvalósulása gyors sikerekkel járhat. Másfelől, a tapasztalatok sem cáfolják egyértelműen vagy erősítik meg egyiket sem. Elképzelhető az is, hogy a döntési premisszák (elvek, normák) önmagukban elfogadhatók, maguk a konkrét lépések azonban nem, hogy ha az elveket a gyakorlatban rosszul, kevés körültekintéssel valósítják meg.²⁶⁵

Nő hagyományos viseletben, 2006

Közismert, hogy a rendszerváltás után tömeges és jól látható jelenséggé vált a munkanélküliség és a szegénység a társadalomban. Ezek a folyamatok óriási mértékben sújtották a roma népességet, amelynek társadalmi integrációját a Kádár-kori állam ugyan hangos szavakkal ígerte, de soha nem valósította meg. A rendszerváltás utáni romapolitika eredménytelennek látszott mind az állam, mind a többség, mind a kisebbségi közösségek szempontjából. A kormány 1995-ben kiadott határozatában nyilatkozta ki először, hogy a cigányügyet egyszerre tekinti kisebbségi és szociális kérdésnek.²⁶⁶ (A szocializmus alatt a „beilleszkedésnek” nevezett asszimiláció folyamatában a láthatatlanság volt a lényeg, a cigányoknak mindazt, ami őket a „többségtől” megkülönbözteti, levette kellett volna beolvadniuk a „többségi” társadalomba. Ezzel szemben az új integrációs politika elviekben legalábbis felkínálta a hagyományok megőrzésének, ápolásának, építésének, vagyis a láthatóvá válásnak a lehetőségét is.)

E határozat előírta, hogy a minisztériumoknak cselekvési programokat kell kidolgozniuk. 1996-ban megalakult a Cigányügyi Koordinációs Tanács,²⁶⁷ amelynek feladata a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek romapolitikájának összehangolása lett volna.²⁶⁸ (E tevékenység azonban inkább csak papíron létezett.) Az állami romapolitika alakítói, ekkor már a civilek törekvéseitől és az uniós elvárásoktól sem függetlenül, kimondottan roma programokban gondolkodtak.²⁶⁹ Ennek jegyében a kormány 1997-ben „a cigányság élethelyzetének javításáról szóló középtávú intézkedéscsomagot” fogadott el,²⁷⁰ majd újabb roma programokat meghirdető kormányhatározatok születtek.²⁷¹ (A kulturális, szociális és diszkriminációs kérdéseket ettől fogva nem elkülönítetten, hanem átfogó intézkedések révén kívánták megoldani. Az 1997. évi romaprogram és a szintén az ebben az évben megszületett Phare-program kidolgozásában Orsós Évának, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnökének volt kulcsszerepe.²⁷²) A mindenkori kormányzaton múltott az, hogy a – sokszor önellentmondásokkal terhelt – politikai dokumentumok elfogadását többnyire nem követték sem jogszabályi változások, sem konkrét intézkedések.²⁷³

A rendszerváltás után a kormányzat először 2005-ben tett konkrét lépést a telepeken élők társadalmi integrációja érdekében. Az ekkor induló „modell-program” volt hivatott arra, hogy megoldja a halmozottan hátrányos helyzetű közösségek lakhatási és szociális problémáit. Az önkormányzatok átfogó elképzelésekkel, a lakhatási, foglalkoztatási, egészségügyi, szociális és oktatási hátrányokat felszámoló programokkal pályázhattak a kormányzati támogatásokra.

Téglavetők, Karcsa-Becske, 1992

A program első évében, 2005 és 2006 között kilenc települést érintettek a fejlesztések, az infrastrukturális, szociális, oktatási és foglalkoztatási beruházások. A pályázati összeg azonban jóval kevesebb volt annál, mint amire helyben igény és elenyésző töredéke annak, amire országosan szükség lett volna.²⁷⁴

2005-ben a Medgyessy-kormány országgyűlési beszámolóban összegezte intézkedéseit. A magyar állam ekkor már amellet foglalt állást, hogy „A roma lakosság súlyos szociális problémáit az általános szociálpolitika keretében kell kezelni. Hosszú távon arra kell törekedni, hogy a szociális és kisebbségpolitikai kérdések világosan elkülönüljenek a roma kisebbséget érintő intézkedések során. Ez azonban nem jelentheti, hogy nincs összehangolt harmonizáció ezen intézkedések között”.²⁷⁵ Ezt az álláspontot azonban nem sikerült hosszú távon megvédeni. Jellemző, hogy az 1998 és 2005 között született kormányhatározatok leggyakrabban a „hátrányos helyzetű, köztük roma” megjelölést

Elakadt támogatások, 2008

alkalmazták, míg a 2007-ben megszületett újabb kormányhatározat már „roma és hátrányos helyzetű” népességről szólt.²⁷⁶

A demokratikus rendszer a „cigány lakosság társadalmi helyzetének megjavítását” új kifejezéssel a cigányság társadalmi integrációjának nevezte. Ezek az integrációs programok azonban csupán talmi eredményeket hoztak. Az Állami Számvevőszék becsült adatai szerint az egymást váltó kormányok 1996 és 2006 között 120 milliárd forintot költöttek az integrációra. A ráfordítások összege 2002-től az uniós támogatások jóvoltából emelkedett meg ugrásszerűen. E programok azonban a körülöttük csapott hazai és nemzetközi hírverések ellenére sem nevezhetők gigantikusnak. Méretüket és mértéküket jól jellemzi, hogy egy év alatt csupán mező-, erdő-, hal- és vadgazdálkodásra ennek az összegnek közel a kétszeresét költötte az állam, illetve, hogy a MÁV 190 milliárdot kapott a költségvetésből.²⁷⁷ A ráfordítások összegétől független nehézségek is jelentkeztek, az Állami Számvevőszék jelentése szerint ugyanis ezekről a pénzekről azt sem lehet tudni, hogy milyen arányban jutottak el a címzettekhez. A magyar állam az e területen rendelkezésre álló uniós forrásokat sem hívta le teljes mértékben.

Kisebbségi kérdés

Még a kisebbségi törvény elkészítésekor felvetődött, hogy az etnikai és nemzeti kisebbségek között szerepeltessék a zsidó kisebbséget is. A magyarországi zsidó szervezetek többsége azonban elutasította ezt. A zsidóság nemzeti kisebbségként való elismerése azt a látszatot kelthette volna, hogy a magyarországi politika mesterségesen kíván visszafordítani egy sikeres asszimilációs folyamatot. A magyarországi zsidóság emancipációja jóformán a 19. századi magyar liberalizmus és „modernizáció” utolsó velünk élő eredménye. Ezzel szemben a cigányság asszimilációjának sikertelensége, éppen a magyarországi „modernizáció” csődjét mutatja. A rendszerváltás korszakában megszerveződő roma szervezetek szemben a zsidóság képviselőivel – a múlt rendszerben szerzett tapasztalatoktól nem függetlenül – kivétel nélkül kisebbségi jogokat követeltek.

A kisebbségi törvény elfogadása óta fel-felvetik szakmai körökben is – bár az eltelt idő távlatából a döntést szinte mindenki megmásíthatatlannak tartja –, hogy szerencsés volt-e annak idején a cigányságot szerepeltetni a nemzeti és

etnikai kisebbségek között. Kemény István és Janky Béla egy 2003-as tanulmányában párhuzamot vont a magyarországi romungrok és a magyarországi zsidóság között, kiemelve, hogy mindkét csoportnak magyar az anyanyelve, és a két csoporthoz tartozók többsége a 2001. évi népszámlálás idején magyar nemzetiségűnek vallotta magát.²⁷⁸ A szerzők az 1993-as és a 2003-as szociológiai felmérések adatait összevetve azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a romungrok jelentős része az elmúlt esztendőket során – nem kis részben az elkülönítés és a kirekesztés hatására – eltávolodott az asszimiláció gondolatától.²⁷⁹

A kisebbséghez tartozás, illetve annak meghatározása, hogy ki tartozik az előítéletek által sújtott csoporthoz, a jogalkotásnak is lényegi problémájává vált. Az állam – a jog természetéből adódóan – többnyire rákényszerül, hogy meghatározza, kik tartoznak az adott kisebbséghez. Erre amiatt van szükség, hogy a pozitív intézkedések valóban a célcsoporthoz tartozókat ériék el.²⁸⁰ Elsődleges szempontként a kisebbségi identitást veszik figyelembe, azaz, hogy ki vallja magát az adott közösség tagjának. Mindenkinek alkotmányos joga a szabad identitásválasztás; a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ezzel a joggal vissza is lehet élni. Magyarországon az 1993-as kisebbségi törvény elfogadását követően bárki bármelyik kisebbségi önkormányzat tagjának jelölthette magát, még akkor is, ha nem tartozott az adott közösséghez. Többen ezt kimutathatóan anyagi

előnyök reményében a kisebbségi jogokkal való visszaélés (az *etnobilizis*) szándékával tették, utóbb azonban senki sem vitathatta el egy megválasztott kisebbségi képviselő etnikai, nemzetiségi hovatartozását. A kisebbségi önkormányzati választásokon – mivel azokat az önkormányzati választásokkal egyszerre tartották –, ráadásul bárki szavazhatott.

E visszásságok megszüntetésére vezették be 2005-ben a kisebbségi választójogi névjegyzéket. Ettől fogva a jelöltek és a szavazók csak ebből a jegyzékből kerülhetnek ki, tehát a kisebbségek tagjainak regisztrálniuk kell

Elektorok szavaznak, Budapest, 1995

magukat és identitásukat. (Az adatvédelem elvei szerint az esetek többségében az érintett tudatos, informált beleegyezése legitimálja a védett adatok kezelését, az információs önrendelkezésnek megfelelően.²⁸¹)

Az állam – a szabad identitásválasztáson túl – olykor más szempontokat is figyelembe vehet. Amikor antidiszkriminációs intézkedésekkel védi vagy esélyegyenlőségi intézkedésekkel segíti egy hátrányos helyzetű kisebbségi csoport tagjait, tekintettel lehet a „többség” véleményére, minősítésére, a hétköznapi kategorizációra is. Az államnak ugyanis védelmeznie kell azokat az egyéneket, akiket vélelmezett származásuk miatt diszkriminálnak, vagy amiatt válnak bűncselekmény áldozataivá. (A megkülönböztetés indoka sokféle lehet: akár a külső, akár a vezetéknev, akár a lakóhely, akár a hátrányos szociális helyzet.) Az összes ilyen esetben láthatóvá kell tenni az elkövetők valódi indítékát és az államnak a rasszizmusra adott válaszát. Ez Magyarországon mindmáig nem valósult meg – a meglévő jogszabályi lehetőségek ellenére sem. Romák ellen rasszista okból elkövetett bűncselekmény miatt nem ítélték el senkit, ellenben romákat „magyarokkal” szemben elkövetett támadásért, igen.²⁸²

Míg a kisebbséghez tartozók nyelvi, kulturális és más jogainak biztosításához az államnak elengedhetetlenül szüksége van a kisebbséghez tartozó személyek körének behatárolására legalább eseti jelleggel, addig a kisebbségfogalom meghatározására nem feltétlenül kell erőfeszítéseket tennie. A kisebbség kategóriája ugyanis a jogon túlmutató fogalom. Nehéz is volna egyetlen, minden léthelyzetben alkalmazható közös meghatározást találni, és ez talán nem is a magyar állam feladata. Azzal szokás érvelni a kisebbségfogalom meghatározásának szükségessége mellett, hogy ha ez nem történik meg, akkor a kötelezettségek alóli kibúvás is könnyebbé válik. Ezzel kapcsolatban viszont megállapítható: az államok – nemzetközi jogi kötelezettség híján – akár meghatározzák a kisebbségek fogalmát, akár nem, gyakorlatilag politikájuk függvényében, teljesen szabadon alakítják azt, hogy kiket tekintenek kisebbséghez tartozóknak. Ebben a kérdésben a nemzetközi gyakorlat sem egységes. Az ENSZ-dokumentumok szerint a jogokat a kisebbségek valamennyi tagjának biztosítani kell, és azok nem pusztán az adott állam polgárait illetik meg.²⁸³ Az európai államok többsége azonban inkább csak a kisebbségekhez tartozó állampolgároknak biztosítja a különjogokat, és a külföldiekre, menekültekre, hontalanokra nem terjed ki a hatályuk.²⁸⁴ A kisebbségeket elismerő államok egy része is különbséget tesz „őshonos” és később bevándorolt kisebbségi csoportok között.

A nemzetközi szinten hivatalos dokumentumokban alig találkozunk a kisebbségek fogalmának meghatározásával,²⁸⁵ és a nemzeti jogi szabályozásokban is csak kevés példát találunk erre. A jogszabályok általában csak felsorolják a kisebbségi jogokban részesített csoportokat. Az 1993-as magyarországi kisebbségi törvény a kivételek közé tartozott, mivel meghatározta a „nemzeti és etnikai kisebbségek” fogalmát, sőt emellett még felsorolta az ország területén élő honos kisebbségeket is.²⁸⁶ (Hasonlóan tett a 2011-es nemzetiségi törvény is; igaz, az új törvénnyel az elnevezés nemzetiségre változott.²⁸⁷) A felsorolás és a fogalom meghatározása között azonban csekély volt az összhang. A magyar törvényben meghatározott kritériumok között szerepelt például a saját nyelv és a százéves honosság is, aminek a törvény által felsorolt kisebbségek egy része csak jóindulatú értelmezéssel felelt meg.²⁸⁸

Az etnikumot a társadalomtudományos szakirodalom egy része preindusztriális származásalapú közösségnek, míg a nemzetet, nemzetiséget a modernség termékének tekinti.²⁸⁹ Az 1993-as kisebbségi törvény szövege „nemzeti” és „etnikai” kisebbség között az alapján tett különbséget, hogy az etnikai kisebbség – szemben a nemzeti kisebbséggel – nem rendelkezik anyaországgal. E jogszabályi megkülönböztetés egyáltalán nem volt szükségszerű, hiszen a két csoporthoz a magyar jogszabályok egyenlő jogokat társítanak. Etnikai kisebbségnek a kisebbségi törvény által felsorolt tizenhárom nemzeti és etnikai kisebbség közül csupán a romák és a ruszinok tekinthetők.²⁹⁰ Jóllehet ugyanazokat a jogokat kapták meg, a 2011-ig létező fogalmi különbségtétel azt érzékeltette, hogy a magyarországi kisebbségeknek az identitása és ennek megfelelően a státusa is különböző.

A multikulturalizmus esélyei

Nyugaton a második világháború után az államok a liberális nacionalizmus szellemében a kisebbségi és többségi nacionalizmus törekvéseit próbálták meg egyeztetni. Az erre irányuló politika felfogható a multinacionalizmus politikájaként, és ha ennek célkitűzései megvalósulnak, az a demokratikus államon belül elvileg elvezethet a multikulturalizmus megvalósulásához. Nézetünk szerint – igaz, ellentmondásos formában – a jogalkotó multikulturális politika alkalmazására tett kísérletet a rendszerváltás utáni Magyarországon.²⁹¹ (Ez a

A multikulturalizmus felé, 2008

politika szakadt meg az ország új alkotmányának 2012. január 1-jével történő hatálybalépésével.)

Az 1989-es Alkotmány a politikai nemzeteken belül alpolitikai közösségekként ismerte el a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Kis János az államon belüli új politikák láttán multinacionalizmusról és a nemzetállamot felváltó társnemzeti államról írt,²⁹² Joseph Raz a jelenséget liberális multikulturalizmusként jellemezte.²⁹³ Általánosságban az elismerés politikája eredményeként létrejövő státusokat Will Kymlicka differenciált állampolgárságnak nevezi.²⁹⁴

A multikulturális politika alkalmazásától azonban csak különböző feltételek megléte esetén várhatók eredmények.²⁹⁵ Alapfeltétel, hogy a különböző kultúrák tagjai ismerjék és becsüljék egymás kultúráját. Döntő fontosságú továbbá, hogy megtörjék „a nyomor, a műveletlenség és az etnicitás közötti kapcsolatot”.²⁹⁶ A multikulturális politika megvalósulásához egyfelől nagyvonalú állami

támogatásra van szükség, másfelől arra, hogy a különböző kulturális intézmények és általában a közsféra az összes kulturális csoporthoz alkalmazkodjék – biztosítva ezzel a toleráns közösségek együttélését. A tolerancia politikáját csupán abban az értelemben lehet korlátozni, hogy megakadályozzák a közösségeket saját tagjaik elnyomásában, és ennek a szabálynak minden közösségre (többségre és kisebbségre) egyaránt érvényesnek kell lennie. Az államnak is fel kell lépnie annak érdekében, hogy a kívülállókka kapcsolatos intoleráns viselkedéseknek a közösségek gátat szabjanak, illetve hogy az egyének számára a csoportból való kilépést lehetővé tegyék. Ez akár úgy is megfogalmazható, hogy az emberi jogok biztosítása érdekében az állami hatóságoknak mégis be kell avatkozniuk e közösségek életébe, nem engedhetik el teljesen a kezüket.

Ha a politika mindezen követelményeknek eleget tesz, akkor a multikulturalizmus új, közös kultúra kialakulásához vezethet, és ez a társadalmon belüli sokrétű identitások emancipációját eredményezheti. Kérdéses azonban, hogy egy olyan – etnikai szempontból többé-kevésbé homogénnek tekinthető – társadalom esetében, mint amilyen a magyar, a multikulturalizmus megfelelő modell lehet-e a többkultúrjú politikai közösség megvalósítására. Joseph Raz megállapítása szerint a multikulturalizmust nem szabad olyan kultúrákra alkalmazni, amelyek már elvesztették képességüket a fennmaradásra, azaz a már asszimilálódott, hagyományaikat még valamilyen szinten őrző kisebbségekre sem.²⁹⁷ Magyarországon az új kisebbségi szabályozás az őshonosként elismert kisebbségeket az asszimiláció előrehaladott állapotában találta. A nemzetiségek az összlakosságnak amúgy is csupán viszonylag kis részét alkották, nyelvileg asszimiláltak voltak, szétszórta és gyakran még helyi szinten is kisebbségben éltek. A Magyar Köztársaságban 1989-ben valódi társadalmi integrációs problémát a nemzeti és etnikai kisebbségek közül csak a roma kisebbség helyzetének a megoldatlansága jelentett. A visszaszabályozás e kisebbség számára a kisebbségi önkormányzati kereteket garantáló multikulturális politika révén sem kínált tényleges integrációs lehetőséget.

A multikulturalizmust Magyarországon is mind több kritika éri a nyugat-európai és a hazai etnikai konfliktusok láttán. A bírálók a multikulturalizmus helyett azonban nem javasolnak új megoldásokat, sőt esetenként félreértik a multikulturális modell lényegét is. A nemzeti kisebbségeket támogató multikulturalizmus magyarországi meghonosításáról általánosságban megállapítható, hogy az nem annyira az eszme vélt vagy valós hibái, hanem inkább a nem

Multikulturalizmus Magyarországon, 2000 körül

megfelelő alkalmazás és a jogi szabályozás diszfunkciói miatt nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Paulus szavait parafrázálva nem az eszme volt a hibás, hanem a megvalósulása.²⁹⁸ Ahhoz ugyanis, hogy a jog önmagában kétségtől kivehető korlátozott eszközei felhasználhatók legyenek a kisebbségek védelmében, azokat a jogalkotónak körültekintően kell alkalmaznia. Magyarországon a multikulturális politika átültetése a gyakorlatba nem így történt. Ezt mutatják a multikulturalizmus modelljéhez köthető jogintézmény, a kisebbségi önkormányzati rendszer működésének visszasságai is.

Kisebbségi (ön)kormányzatiság?

A 2002. évi kisebbségi önkormányzati választásokon Jászládányban a helyi polgárok leváltották a kisebbségi önkormányzatnak a szegregált oktatás ellen tiltakozó tagjait. A kisebbségi önkormányzatba a választások után „többségi szavazatokkal” a polgármester felesége és támogatóit juttatták be.²⁹⁹

A nemzeti kisebbségek autonómiájának, önkormányzatának elengedhetetlen feltétele, hogy az állam közhatalmi jogosítványokat ruházzon át a kisebbségi

Szavazó urna előtt, 2007

A Lungo Drom választási plakátja

Kolompár, Göncz, Teleki, 2004

sorban élő állampolgárok demokratikusan megalakított szervezeteire. Az autonómiához azonban működőképes, döntően a kisebbség által megválasztott intézményekre van szükség. A kisebbségi autonómia, önkormányzatiság megvalósulásának azért is tulajdoníthatunk kiemelt jelentőséget, mert a kisebbségek választott képviselői ennek révén jelenhetnek meg a közhatalmi szférában. A központi államhatalom ugyanis – viseltessék bármilyen jóindulattal is a nemzeti, etnikai kisebbségek iránt – mégsem nevezhető etnikailag semlegesnek. Az állami tisztségviselők gyakran elfogultak a többségi nemzet irányában. Következésképp a kisebbségekhez tartozóknak jogos igényük lehet arra, hogy az állami élet bizonyos területein közhatalmi intézményeket alakítsanak.³⁰⁰ Ez annál is inkább fontos, mivel ők a „közeg-klieus” kapcsolatrendszerben többnyire az utóbbi kategóriába tartoznak. A kisebbségi autonómia jóvoltából viszont saját közhatalmi szerveikhez fordulhatnak, és azok révén hatékonyabban léphetnek fel a közösségi érdekek védelmében. Ez biztosíthatja a kisebbségek részvételét az állami döntéshozatalban, többség és kisebbség társulását a hatalom gyakorlásában.³⁰¹

Magyarországon a kisebbségi önkormányzatok 1995-ös megalakítását követően *elvi* lehetőség nyílt arra, hogy a társulások vagy részvételi demokrácia elveinek megfelelően a romák – választott, közhatalmi jogosítványokkal felruházott szerveik

útján – képviseljük érdekeiket a demokratikus állam életében. A kisebbségi önkormányzatok azonban helyi szinten kiszolgáltatottá váltak a települési önkormányzatoknak, országosan pedig – ha szüksége volt rá – a mindenkori kormány könnyen elérte, hogy hozzá (a hatalomhoz) lojális testületek alakuljanak meg.³⁰²

A számos sebből vérző 1993-as kisebbségi törvény legnyilvánvalóbb hibája mégis az volt, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon 2005-ig nem csak a kisebbséghez tartozók vehettek részt. Nem lehet kisebbségi önkormányzatról beszélni ott, ahol a kisebbségek képviselőit a hatalom nevezi ki, és ott sem, ahol az egész lakosság részt vehet a megválasztásukban. A kisebbségi törvény bár látszólag biztosította a romák képviseletét a közhatalmi szférában, valójában az állam kezéből a „többség” kezébe adta a kisebbségi képviselők megválasztásának jogát. A szavazatok száma is bizonyítja, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon jelentős számban szavaztak nem a kisebbséghez tartozó állampolgárok. (Az első választáson 1 774 299, a másodikon pedig már 2 657 722 ember adta le a voksát kisebbségi jelöltekre.³⁰³) Sérültek így a kisebbségek alkotmányban foglalt jogai, hiszen valójában nem ők alakították meg önkormányzataikat, sőt a választási rendszer egyes településeken még a kisebbségi csoport elleni összefogásra is lehetőséget adott.

Az első kisebbségi önkormányzati választások után 1994–1995-ben összesen 817 helyi kisebbségi önkormányzat alakult meg, ezek közül 477 volt cigány önkormányzat, 1998-ban a megalakult 1363 kisebbségi önkormányzataból 771, 2002-ben az 1841 kisebbségi önkormányzataból 1004 volt a cigány kisebbségé. Bár az intézményrendszert jogosan érik kritikák, mégis szembevetendő a számbeli növekedés, ami arra utalhat, hogy erős helyi igény, érdek fűződik ezek működéséhez általában a kisebbségek és különösen a romák körében. Egy 2000–2002-ben végzett (kérdőíves és interjú) kutatás eredményei szerint a cigány kisebbségi önkormányzatok, a törvényben megfogalmazott identitáspolitikai, kulturális feladatoktól eltérően, alapvetően a szociális problémák enyhítését és esetenként a roma fiatalok iskolázottságának emelését tartották céljuknak.³⁰⁴ Ami egyfelől jelzi, hogy nem vagy nem rendeltetésszerűen működik a kisebbségi önkormányzatiság intézményrendszere, másfelől, hogy az állami, önkormányzati szociális rendszer működése a legkevésbé sem hatékony. A kisebbségi önkormányzatok a megválasztásukat övező visszasságok ellenére – amellet, hogy infrastruktúrát és ezzel lehetőséget teremtettek az érdekérvényesítéshez – helyi szinten fontos, igaz, a jogszabályok szellemétől eltérő funkciókat töltenek be.

Az *etnobiznisz* jelensége miatt, mint korábban említettük, 2005-ben módosították a kisebbségi törvényt, és létrehozták a kisebbségi választói névjegyzékeket. A kisebbségi önkormányzati választásokon ettől fogva csak az a magyar állampolgár választhat és választható, aki identitását kinyilvánítja, valamint a helyi önkormányzati választásokon választójoggal rendelkezik, és szerepel a kisebbségi választói névjegyzékben.³⁰⁵ A módosítás azt célozta, hogy önkormányzataikat valóban a kisebbségi csoportok tagjai választhassák meg. Ám valódi hatása az volt, hogy jelentősen megkönnyítette a települési kisebbségi önkormányzatok megalakítását. A választást a törvény szerint akkor lehetett kitűzni, ha a névjegyzékben szereplő választópolgárok száma elérte a harmincat. Meg lehetett tartani akkor is, ha a kisebbségi választói névjegyzékben szereplő választópolgárok száma időközben harminc fő alá csökken. Ha a

Gargya László rendőrtörzs-
őrmester, Budapest, 2003

képviselőjelölteken kívül senki más nem vett részt a szavazáson (a jogszabály a jelöltektől is megkövetelte a névjegyzékbe való feliratkozást), vagy akár közülük is csak egyvalaki, és ha ő minden jelöltre szavazott, akkor szavazatával elvben még mindig megalakíthatta a kisebbségi önkormányzatot. A törvénymódosítás szövege szerint *„az a jelölt, aki egy szavazatot sem kapott, nem lehet képviselő”*. Ebből a megfogalmazásból az következett, hogy az, aki jelölteti magát, akár egyetlen szavazattal is bejuthatott a képviselő-testületbe, és ez az egy szavazat lehetett akár a saját vagy egy másik jelölt szavazata is.

Magyarországon így csak az nem lehetett kisebbségi képviselő, akit a választók közül senki, jelölttársai, sőt még saját maga sem volt hajlandó támogatni a szavazatával. Ez a lehetőség a képviseleti intézményrendszer alapjait kérdőjelezte meg. Meglehetősen sajátos felfogása ugyanis a képviseletnek, ha a képviselők önmagukat választják meg és képviselik.

A 2005-ös szabályozással kapcsolatos előzetes félelmeket már a 2006. évi kisebbségi

önkormányzati választás beigazolta. Pomázon például a ruszin kisebbségi önkormányzati választáson végül négyen szavaztak, és megválasztottak öt főt a kisebbségi önkormányzatba.³⁰⁶ Az ily módon (minimális szavazatszámmal, esetleg a saját szavazatukkal) megválasztott képviselők ráadásul elektorként vettek részt a megyei, fővárosi és az országos kisebbségi önkormányzatok megválasztásában. Meglehetősen engedékenynek bizonyult a szabályozás a területi és országos önkormányzatok megalakításánál is, az országos önkormányzat létrehozásáról elvileg akár tizenhat fő is dönthetett.³⁰⁷

A jelenlegi kisebbségi önkormányzati rendszer mellett működtethető intézmények bevezetéséről kétségkívül lehet beszélni. Ilyen lehetőségként vetik fel újabban a kvótarendszert, amely a pozitív diszkrimináció vagy az úgynevezett „megerősítő intézkedések” egyik fajtája. Az *etnobiznisz* jelenlegi gyakorlatának ismeretében azonban nem állítható, hogy annak akár egy, az önbevalláson alapuló változata (amilyen az Egyesült Államokban is létezik) működőképes lehet. (Gondoljunk például arra az esetre, ha valaki pusztán azon az alapon juthat előnyhöz az egyetemi felvételinél, hogy magát romának vallja.) Elvileg a kvótarendszer bevezetése a jelenlegi önkormányzati rendszer mellett is lehetséges, és attól függetlenül is működhet, sőt ilyen irányba mutató megfogalmazásokat ma is fellelhetünk a hivatalos dokumentumokban.

Az alapvető kérdés azonban mégiscsak az, hogy a romapolitikát és annak szervezeteit miképp lehet mentesíteni helyi szinten a „többség”, illetve országos szinten a nagypolitika befolyásától.

Az önszerveződés lehetősége és lehetetlensége

„Mikor már nem ad sem a tenger / sem a föld sem az őserdő mélye / elég ele-
delt, majd úgy halunk mi meg / mint a pelikánok a nagy éhínség idején, / úgy
halunk mi meg, hogy végső akarásunk / utolsó szomorúságaként saját begyün-
ket / tépjük majd fel, repedtszájú bajtársaink / csillapíthatatlan éhségére, úgy
halunk / mi meg, hogy apró darabokban lassanként / etetjük fel önmagunkat,
mint a pelikánok” – a rendszerváltás utáni romapolitikáról szóló fejezet előtt
akár mottóul is szolgálhatnak Osztóján Béla verssorai.³⁰⁸

A mindenkori hatalomnak sohasem volt érdeke, hogy egységet teremtsen a cigányszervezetek között, az viszont igen, hogy saját szempontjai szerint

megossza őket, illetve hogy gyarmatosítsa a cigánypolitikát. (A multikulturális elvek inkább csak a szólamok szintjén léteztek, a nagypolitikát kevésbé befolyásolták.) A különböző szervezetek képtelenné váltak emiatt arra, hogy közösen lépjenek fel közös érdekeikért. A rendszerváltás előtt az alapvető kérdés az volt, hogy a cigány politikusok miképp viszonyulnak a Hazafias Népfront és a Művelődésügyi Minisztérium égisze alatt megalakított politikai és kulturális szervezetekhez. Az 1990-es évek elején a cigánypolitikát megosztó frontvonal az akkori kormánnyal együttműködő és az attól távolságot tartó, vagy az ellenzékhez közelítő szervezetek között húzódott. Később a vízváltást a kisebbségi önkormányzatok megítélése lett.

Még 1989 áprilisában az ELTE Esztétika Tanszékén ellenzéki roma és az ő törekvéseit támogató nem roma értelmiségiek hozták létre a Phralipe Független Cigány Szervezetet. Az első ügyvivői testületnek tagja volt: Osztoján Béla ügyintéző titkár, aki később is a szervezet első embere maradt, Zsigó Jenő, Horváth Aladár, Hága Antónia, Balogh Attila és mellettük nem roma értelmiségiek, mint például Havas Gábor, Lázár Guy, Solt Ottilia vagy Révész Sándor. Velük szemben az Antall-kormány közvetett támogatásával több más cigány szervezet is megalakult, politikusaik jelentős részben a Hazafias Népfront, az MSZMP, az Országos Cigánytanács és a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetsége (MCDSZ) egykori cigány politikusaiból verbuválódtak.³⁰⁹

Az MSZMP cigány politikusai még a pártállam utolsó évében is egy, a hatalomhoz lojális cigányszervezet létrehozásán fáradoztak. 1988 novemberében Náday Gyula jelentette be a Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetségének megalakulását, amely gyakorlatilag a Hazafias Népfront cigány politikusait tömörítette. 1989. január 16-án tartották meg az MCDSZ alakuló ülését. A rendszerváltást túlélő MCDSZ az Országos Cigánytanács támogatásával augusztus 26-ai küldöttgyűlésén kinyilvánította, hogy „nemzetiségi szövetségként kíván működni”, és ezentúl ellátja a romák nemzetiségi képviseletét is. (Később, 1990 őszén Farkas Flórián híveivel távozott a szervezetből, és megalakította a Lungo Dromot.) A Phralipe vezetői nyilatkozatot adtak ki, amelyben azt hangsúlyozták, hogy egy kisebbséget csak a kisebbség tagjai által demokratikusan megválasztott testület képviselhet. Az önkormányzat megteremtéséig – lényegében az Ellenzéki Kerekasztal mintájára – a cigány szervezetek közös fórumát, parlamentjét kívánták megalakítani.³¹⁰

A Phralipének végül sikerült is összefognia az egymástól meglehetősen messze álló szervezeteket. A Roma Parlament megalakítását 1990. január 19-én, az alapító kongresszuson mondták ki. A Phralipe vezetői álltak e fórum élén: Horváth Aladár elnökként, Osztojkan Béla főtítkárként, Zsigó Jenő szóvivőként. Az általuk létrehozott új egység azonban nem felelt meg régi politikai ellenfeleiknek és jól láthatóan az új hatalomnak sem. A Roma Parlamenttel szemben először a Cigány Szervezetek Érdekszövetsége alakult meg 1991 elején, majd a Roma Fórum az év végén, végül az Együttélés Magyarországi Cigányok Szövetsége 1992 őszén. Még 1992 elején az MCDSZ-t kizárták a Roma Parlamentből. A Phralipe riválisai sorra kiváltak a Roma Parlamentből, és a Phralipe mögött álló összefogás is felbomlott. 1993 februárjában a Roma Parlament III. kongresszusán Osztojkan Bélát kizsorították a vezetésből. Ezt követően a Phralipe kilépett a Roma Parlamentből, a Roma Parlament vezetői pedig kiléptek a Phralipéből. A Roma Parlament és a Phralipe két egymással rivális szervezetté vált.³¹¹

Az MDF-es kormányzat még 1990 nyarán ugyanazt a tisztviselet, Báthory Jánost tette meg a cigánypolitika kormányzati felelősének, aki korábban – részben legalábbis – az MSZMP cigánypolitikáját is meghatározta. A nagypolitika célja – úgy tűnik – ekkor a Phralipével, majd a Roma Parlamenttel szemben álló szervezetek megerősítése volt. Ennek egyik oka az MDF politikusainak az egykori demokratikus ellenzék tagjai irányában táplált, egyre erősödő ellen-szenve lehetett, másik pedig, hogy az új hatalom is irányítható, lojális, valódi politizálásra és érdekvédelemre nem képes, a kormányzati báb szerepét – pozíciók és anyagi előnyök fejében – önként magukra vállaló cigányszervezetekre vágyott.³¹²

Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzatot először 1995-ben választották meg. A szavazás a mindenkori magyar állam képviselőivel alattvalói viszonyt ápoló roma politikusok győzelmét hozta. A tizenegy országos kisebbségi önkormányzat közül tízet a Fővárosi Önkormányzat üléstermében választották meg. Az Országos Választási Iroda azonban engedélyezte, hogy a cigányok képviselői a Lungo Drom központjában, Szolnokon a Sportcsarnokban üljenek össze. A zsúfolt teremben ellenőrizhetetlen körülmények között zajlott a szavazás; a Lungo Drom jól szervezett elektori blokkja határozta meg az események menetét. Az önkormányzatba ennek eredményeképpen nem kerültek be azok a politikusok, akik már a szocializmus éveiben felléptek a

Orbán Viktor és Farkas Flórián, Budapest, 1998

kisebbség védelmében, és az állambiztonság zaklatásával is dacolva létrehozták az első valóban független szervezeteket, majd a rendszerváltás korszakában kiharcolták a cigányság nemzetiségi státusát, és másokkal együtt elérték, hogy a kisebbségek jogai bekerüljenek az alkotmányba, valamint azt, hogy a kisebbségi önkormányzatok megalakulhassanak. Az országos roma önkormányzatba, a Lungo Drom vezetője, Farkas Flórián jutott be a legtöbb szavazattal.³¹³

Több jel mutat arra általában is, hogy a rendszerváltás utáni politikában jobban kamatoztatható volt a pártállami politikai szocializáció, vagyis az állami intézmények zárt működési logikájának ismerete, mint az ellenzéki múlt, a demokratikus, nyitott gondolkodás. Jellemző adalékul szolgálnak a korszak politikájához az Országgyűlés 1992. évi támogatási döntései. A Roma Parlamentet a döntéshozó politikusok egyáltalán nem támogatták, ellenlábasai viszont jelentős állami támogatást kaptak. A legnagyobb összeghez a lojálisnak számító, Farkas Flórián vezette Lungo Drom jutott.³¹⁴ Ténykérdés továbbá, hogy a Lungo Drom 1993-ban nyolcszor annyi, 1994-ben kétszer annyi költségvetési támogatást kapott, mint a Phralipe – a közvetett támogatások, a kormánypárti alapítványoktól elnyert pénzüsszegek nélkül is. „A Lungo Dromot sokszor

éri az a vád, hogy túlságosan is szorosra fűzte kapcsolatát az MDF-es, majd az MSZP-s kormánnyal. Ez nem jelent mást, mint azt, hogy a Lungo Drom mind szakmailag, mind politikailag partneri viszonyra törekszik³¹⁵ – nyilatkozta Farkas Flórián a választásokat megelőzően a *Népszabadságban*. 2002-től ugyanő a Fidesz parlamenti képviselője lett.³¹⁶

2001 decemberében a Lungo Drom választási megállapodást kötött a Fidesz–MDF szövetséggel. Ennek az együttműködésnek az eredményeképpen 2002-ben három cigány politikus jutott be a Parlamentbe, az MSZP listájáról ugyanekkor a Cigány Szervezetek Országos Szövetségének vezetője kapott parlamenti mandátumot.³¹⁷ Az államhatalommal szövetkező Lungo Drom uralkodását a cigány politikában az egykori demokratikus ellenzékhez tartozó cigány politikusok részvételével formálódó koalíció csak átmenetileg tudta megtörni. A 2003. január 11-ei – az országos kisebbségi önkormányzatot megválasztó – elektori gyűlésen a Demokratikus Roma Koalíció szerzett többséget, ám a Lungo Drom előzőleg kivonult a gyűlésről, mert az OVB elutasította panaszait. A Legfelsőbb Bíróság emiatt elrendelte a választás megismétlését (a választásra jogosult 4592 elektorból az elektori gyűlésen csak 1347-en vettek részt). A megismételt elektori gyűlésen ismét a Demokratikus Roma Koalíció győzedelmeskedett. A testület elnöke Horváth Aladár lett, Kolompár Orbánt, a Magyarországi Cigány Szervezetek Fórumának elnökét ügyvezető elnöknek választották. Még ebben az évben leváltották Horváth Aladárt a testület éléről, amelyet Kolompár Orbán irányított tovább.³¹⁸

Ezzel kialakult a rendszerváltás utáni – az egyszerre a kisebbségi önkormányzati és a parlamenti választási rendszer színterein játszódó – romapolitika két fő pólusa. Az új törésvonal immár a két nagy politikai párthoz – a Fideszhez, illetve az MSZP-hez – hű roma szervezetek között húzódott.³¹⁹ Horváth Aladár – az

Kolompár Orbán beszédet tart,
Budapest, 2007

egyesült államokbeli fekete polgárjogi mozgalmak mintájára – megalapította a Roma Polgárjogi Mozgalmat.³²⁰ A független romapolitika fő terepévé a civil szféra, céljává ismét az államhatalommal szembeni küzdelem vált.

Civil mozgalom

Több a rendszerváltás után megalakuló roma szervezet és vezetője hamar a nagypolitika és/vagy a kisebbségi önkormányzati politika sodrában találta magát, az ekkor megalakuló civil szervezetek közül később soknak el is lehetetlenült a működése. A nem megfelelő jogszabályi keretek miatt a romák civil és közpolitikai (önkormányzati, parlamenti) tevékenysége azóta sem tudott egymástól személyileg és szervezetileg függetlenedni, jóllehet ez a nagypolitika és civil szféra esetében legalább többé-kevésbé megtörtént.³²¹

A legismertebb roma szervezetek közül a Magyarországi Roma Parlament, valamint a Roma Polgárjogi Alapítvány is működtetett jogsegélyszolgálatot. Élükön ismert és elismert roma vezetők (Zsigó Jenő, Horváth Aladár) álltak, akik részt vettek a nagy- és a kisebbségpolitikában, és emellett a civil jogvédelemben is.³²²

E szervezetek érthetően nem válogathattak a jogsérelmek és a roma panaszosok között, így tevékenységük jelentős részében szociális kérdésekkel foglalkoztak. Az állami jogvédő, érdek-képviselői szervezetek is kénytelenek voltak elsősorban a közösséget sújtó társadalmi hátrányokkal foglalkozni. A roma kisebbség érdekeinek megjelenítésére, illetve védelmére hivatott olyan intézmények, mint a kisebbségi önkormányzatok vagy a kisebbségi ombudsman is eljárak, eljárnak szociális ügyekben, noha e területen nem volt és nincs is hatáskörük.

Az antidiszkriminációs ügyek képviselőjét így inkább a romapolitikához és érdekérvényesítéshez, ezáltal a kisebbségi önkormányzati rendszerhez közvetlenül nem kötődő, a kisebbségi jogvédelem terén aktív civil szervezetek vállalhatták fel. A diszkriminációval szembeni jogvédelem letéteményesévé az 1989-ben alapított Magyar Helsinki Bizottság és az 1993 megalakított Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) vált, mindkét szervezet állandó jogsegélyszolgálatot működtet. A fontosabb, stratégiai antidiszkriminációs perek többségében is e szervezetek léptek fel a kisebbség védelmében.³²³ A NEKI

megalakulásakor általában kívánt harcolni a kisebbségeket sújtó diszkrimináció ellen. A magyarországi kisebbségi léthelyzetekből adódóan azonban úgy alakult, hogy elsősorban a roma kisebbséget érintő ügyekkel foglalkozott. Hasonlóképp járt, bár ezt nyilvánosan az intézmény soha nem ismerte el, az állami kisebbségi jogvédelem fő letéteményesének számító kisebbségi ombudsman 2012-ben felszámolt hivatala is. Utóbb e szervezetek mellé zárkózott fel – a 2003-ban a roma gyermekek iskolai esélyegyenlőségének megvalósítására alapított – Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF), amely túlnyomórészt közérdekű perket indított. Jóllehet az Alapítvány tevékenységében hangsúlyos szerepet vállalnak neves roma értelmiségiek, ennek ellenére nem kapcsolódott be a romapolitikába. A rendszerváltást követően a civil önszerveződés a média területét sem hagyta érintetlenül. 1991-ben indult a – Roma Parlamenthez kötődő – 2010-ig folyamatosan megjelenő *Amaro Drom* című roma lap, 1995-ben nonprofit hírügynökségként megalakult a Roma Sajtóközpont, és 2001-től sugároz adásokat a Rádió C, a roma rádió.³²⁴

A régióban aktív nemzetközi nem kormányzati szervezetek (*non-governmental organisations*) közül az Európa Tanács mellett konzultatív státusszal rendelkező Európai Roma Jogok Központja emelhető ki. E szervezetet 1996-ban magyarországi alapítványként jegyezték be, és a jogvédelem európai szinten is elismert szereplői közé emelkedett. De más, a feladatukat komolyan vevő jogvédő szervezetek sem maradhattak tartósan távol a roma jogvédelemtől. A civil

Zsigó Jenő, rendszerváltó
roma politikus, 2007

Horváth Aladár,
rendszerváltó roma
politikus, 2009

szervezetek mind aktívabb fellépése természetesen nem független attól, hogy a jogállam működését a kisebbségvédelem terén súlyos diszfunkciók jellemzik. A rendszerváltás utáni világ szomorú tapasztalata volt, hogy a romáknak és a romákkal szolidáris értelmiségieknek továbbra is folytatniuk kellett a mindennapos harcot a „többség”, az országos és a helyi hatalom diszkriminatív gyakorlatával szemben. A miskolci gettóellenes bizottság fellépéséhez hasonló összefogásra volt szükség például a székesfehérvári vagy a paksi kitelepítési akciók megakadályozásához.³²⁵

Országos hírré vált, amikor 1997-ben a zámolyi önkormányzat jogellenesen leromboltatta roma családok házait, és a romákat különböző ideiglenes szálláshelyekre telepítették, ahol az új környezet sem fogadta be őket. 2000 júliusában a családok végül az ország elhagyása mellett döntöttek: Franciaországban politikai menedékjogot, az Európa Tanács Emberi Jogok Európai Bíróságától (EJEB) pedig jogvédelmet kértek. Fontos gesztus volt, amikor az előítéletes közbeszéd közepette 2001. március 9-én harmincnyolc ismert értelmiségi, közszerelő (köztük Esterházy Péter, Faludy György, Kemény István, Kis János) köszöntö meg a francia miniszterelnöknek és a francia nemzetnek, hogy politikai menedékjogot adott a zámolyi romáknak.³²⁶

Nemzetiségi – nemzeti kultúra

A rendszerváltás korszakában a roma értelmiségiek által képviselt roma emancipációnak nyilvánvalóan része lett a roma nemzeti kultúra és a roma nemzet megalkotása. Folytatódott a lovári, valamint megkezdődött a beás nyelvű írásbeliség megalkotása,³²⁷ megszülettek a nemzeti történelmet magyarul összefoglaló első könyvek.³²⁸ Roma és nem roma értelmiségiek programszerűen törekedtek a roma kultúra kanonizációjára. Mára szinte átláthatatlanul megszaporodott a roma közösségről, roma közönséghez szóló tudományos és nem tudományos művek, szépirodalmi, képzőművészeti, zenei alkotások száma. Több antológia is tudatosította Magyarországon a roma alkotók jelenlétét.³²⁹ Az egységes roma művészet (formanyelv) megalkotásának igénye a legerőteljesebben talán a képzőművészet és a zene terén jelentkezett.³³⁰

Magyarországon 1979 óta szerveznek közös kiállításokat roma művészeknek, és több múzeum, kiállítóhely, így például a Néprajzi Múzeum vagy a Ro-

mano Kher (Cigány Ház), majd 2010 januárjától jogutódja, a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ is jelentős roma képzőművészeti gyűjteménnyel rendelkezik.³³¹ A roma kultúrát reprezentáló alkotásokat azonban ma is hajlamos a tudomány saját, külső szempontjai alapján naivnak, avítottak, hamisnak vagy egyszerűen csak érdektelennek, értéktelennek minősíteni. (Ehhez szorosan kapcsolódó kérdés, hogy a romák számára viszont elfogadhatók-e a külső, „többségi” szemléletű reprezentációk.) A sorra megjelenő irodalmi antológiák és az egymást követő

Roma Képzőművészek III. Országos Kiállítása

The 3rd National Exhibition of Roma Artists

2000. július 7.-augusztus 7.

Pataky Művelődési Központ
Budapest, X., Szent László tér 7-14.

Roma Képzőművészek III. Országos Kiállítása

A 100 Tagú Cigányzenekar fellépése, Budapest, 2010

Oláh Mara: Cigányország

Jobbra: Oláh Mara: Kifehéredve

Fenyvesi József: *Drótos család*

képzőművészeti kiállítások tudatosították azt, hogy a roma művészet nemcsak a „többségi” kultúra, hanem saját magyarországi, sőt a nemzetközi roma művészet kontextusában is értelmezhető. Nem alakult még ki azonban az a kánon, amely megteremtheti e művek belső viszonyrendszerét, és amely egyetlen kultúra produktumaiként, egy közös hagyomány, a roma közösségen belül több-kevésbé elfogadott értékrend alapján is értékelhetővé tenné őket. Alapvető kérdés, hogy a későbbiekben ezek az alkotások egy közösen kidolgozott, a roma közösség által általánosan elfogadott kulturális rendszer részeivé válhatnak-e.³³² A magyar állam mind ez idáig nem adott megfelelő támogatást ahhoz, hogy a roma értelmiségiek, művészek ezt a kanonizációt végrehajtsák. 2006-ban Roma Galéria és Könyvtár nyílt Budapesten az Országos Cigány Önkormányzat székházában,³³³ de országos múzeuma, könyvtára, kutatóközpontja, színháza máig nincs a romáknak.

A romákkal kapcsolatos állami politika határozatlanságát és fogalmi bizonytalanságait mutatja, hogy amikor Magyarország 1999-ben csatlakozott az Európa Tanács nyelvi kartájához,³³⁴ kötelezettséget mindössze hat kisebbségi nyelv vonatkozásában vállalt,³³⁵ jóllehet az Alkotmányból a kisebbségi törvény által

nevesített tizenhárom őshonos kisebbség egyenjogúsága következett volna. Beszédes adalék, hogy a magyar állam csak egészen kis lélekszámú kisebbségek, valamint a romák esetében nem adott jogi biztosítékot a kisebbségi nyelvek védelmére. Megjegyzendő, hogy a népszámlálások adatai szerint a romák alkotják Magyarország legnépesebb nyelvi kisebbségét. (Magyarországon a romák körében is erős asszimiláció zajlott le, de mindennek ellenére 2003-ban a szociológiai felmérés adatai szerint még 40-43 ezren használták a beás – román – nyelvet és 97-102 ezren a cigány nyelvet is. A 2003-as vizsgálat szerint jelentős „nyelvvisszaváltás” történt, de ennek elsősorban az lehetett az oka, hogy a két nyelvet használók ekkor nagyobb arányban vállalták cigány vagy beás anyanyelvüket.)³³⁶ Az állami kötelezettségvállalásokat csupán 2008-ban terjesztették ki a cigány nyelvekre is.³³⁷

A rendszerváltás után történtek kísérletek a roma nemzetiségi oktatás megteremtésére. Továbbra sincs azonban szakmai egyetértés a nemzetiségi iskolák létjogosultságát illetően. A romák kisebbségi státusával kapcsolatos általános bizonytalanságot és a jogszabályi zűrzavart látva még azok a nézetek sem meglepők, amelyek a kisebbségi oktatást az oktatási szegregáció eszközeként aposztrofálják, és azon sem lehet csodálkozni, hogy a roma gyerekeket nemegyszer – a fogalmakat szándékosan összekeverve – kisebbségi oktatás címén „zárkóztatják fel”, valójában különítik el.³³⁸ Mindettől függetlenül arról természetesen lehet, sőt érdemes vitát folytatni, hogy van-e mód vagy valódi igény a roma nyelveken történő anyanyelvi oktatás megteremtésére. Erős kétségeink lehetnek viszont azzal kapcsolatban, hogy a néhány létező, magas színvonalon oktató nemzetiségi iskola önmagában elegendő eszközt jelenthet-e az oktatás terén mutatkozó hátrányok leküzdéséhez.

Az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség kérdései

Antidiszkrimináció

Tiszavasváriban az önkormányzati fenntartású iskola vezetősége 1999-ben közegészségügyi okra – tetűvel való fertőzöttségre – hivatkozva a roma tanulókat teljes iskolai tanulmányaik alatt eltiltotta a tornaterem használatától. Ballagásukat is a többségi tanulóktól elkülönítetten szervezték meg. A szülők hiába

tiltakoztak. Az iskola vezetése megfenyegette őket, hogy ha gyermekeik nem vesznek részt a külön ballagáson, nem kapnak bizonyítványt. A 8/c. osztály tanulói – ők voltak a perben a felperesek – 1999. június 15-én végül a nem roma gyermekektől eltérő időpontban ballagtak. A Legfelsőbb Bíróság 2001-ben az intézkedést jogellenesnek nyilvánította.³³⁹

A szegregáció jelensége társadalmi problémaként először az Amerikai Egyesült Államokban tudatosult a 19. században. Közismert a „Plessy kontra Ferguson”-ügy; a per alapja az volt, hogy egy vasúttársaság szolgáltatását fehérek és feketék elkülönítetten vehették csak igénybe. A Legfelsőbb Bíróság döntése végül azt mondta ki, hogy az elkülönítés csak akkor számít jogellenesnek, ha eltérés mutatkozik a fehérek és a feketék számára elkülönülten nyújtott szolgáltatások minőségében. Ha e tekintetben nem mutatható ki egyenlőtlenség, akkor – úgy vélték – nem jogellenes az elkülönítés.³⁴⁰ A 20. század második felében a feketék polgárjogi mozgalmának egyik fontos célkitűzésévé vált a diszkrimináció e válfajának jogi úton való felszámolása. Mérföldkövet jelentett ebben a küzdelemben a feketék oktatási szegregációját jogtalannak minősítő, a Legfelsőbb Bíróság által hozott „Brown-döntés”,³⁴¹ amely végül kimondta, hogy a szegregáció természetéből fakadóan megalázó, és – függetlenül a szolgáltatás minőségétől – igazságtalan és káros. Az afroamerikaiak szegregációellenes polgárjogi küzdelmének vívmányai jelentős késéssel – európai uniós közvetítéssel – érkeztek meg hazánkba. Magyarországon az egyesült államokbeli stratégiai perekhez hasonló eljárások civil szervezetek kezdeményezésére az 1990-es évek végén kezdődtek.³⁴²

Magyarországon az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény elfogadása előtt a diszkrimináció tilalmát nem szabályozták egységesen.³⁴³ (A jogszabály elnevezése megtévesztő, hiszen az esélyegyenlőség kérdésével alig foglalkozik, valójában antidiszkriminációs törvény.) Korábban az egyes jogterületek kódexei (Munka Törvénykönyve, Polgári Törvénykönyv, Büntető Törvénykönyv) és az eljárási jogszabályok tiltották a hátrányos megkülönböztetést.³⁴⁴ Ezek természetesen a törvény megszületése után sem veszítettek érvényükből. A diszkrimináció elleni küzdelemnek fontos eszköze lehet(ne) a büntetőjog,³⁴⁵ hiszen a faji indíttatású bűncselekmények legsúlyosabb eseteit a Büntető Törvénykönyv büntetheti, bár e tényállásokat a romák elleni cselekményekre mindmáig nem alkalmazták.

A törvényt az Országgyűlés a Faji Egyenlőségi (2000/43.), a Foglalkoztatási Egyenlőségi (2000/78.) és több más³⁴⁶ európai uniós irányelv – és a joghar-

Indián kép: Vári Zsolt festőművész tolldíszben, Budapest, 2005

monizációs kötelezettség – hatására fogadta el, és alakította meg az Egyenlő Bánásmód Hatóságot.³⁴⁷ Az antidiszkriminációs törvényben az irányelveknek megfelelően határozták meg többek között a közvetlen és közvetett diszkrimináció fogalmait. Külön is nevesítették a közvetlen diszkrimináció egyik esetét, a jogellenes elkülönítést, amit vélhetően a romákat sújtó szegregáció mértéke indokolt.

A diszkrimináció elleni küzdelemben fontos lépés volt, hogy az antidiszkriminációs törvény megalkotta „a közérdekű igényérvényesítés” intézményét, amely lehetővé tette, hogy ne csak a hátrányt elszenvedő perelhessen. Magyarországon ezt a lehetőséget ma főképp a civil jogvédő szervezetek aknázzák ki. Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány, a Roma Jogok Európai Központja és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda több stratégiai jelentőségű pert indított. A hajdúhadházi szegregációs pert például az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány kezdeményezte a város önkormányzata ellen. A településen a két helyi iskola jól felszerelt, modern főépületébe járt a nem roma diákok túlnyomó többsége, míg az omladozó, az

alapkövetelményeknek sem megfelelő melléképületekben szinte kizárólag roma diákok tanultak. Annak érdekében, hogy a szegregációt nemzetiségi oktatással palástolják, a gyermekeknek roma néprajzot tanítottak. Az ügyben első fokon eljáró Hajdú-Bihar Megyei Bíróság megállapította, hogy az iskola megsértette a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, és ezt 2006-ban a Legfelsőbb Bíróság is jóváhagyta.³⁴⁸

Ennél kevésbé szembetűnőek a közvetett diszkrimináció esetei, amikor a semlegesnek és elfogulatlannak látszó (és esetenként valóban elfogulatlan) intézkedések hátrányosan érintik egy körülírható, a diszkrimináció tilalma által védett csoport tagjait. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa – már az antidiszkriminációs törvény megszületése előtt – 2000-ben közvetett hátrányos megkülönböztetésként értelmezte a tiszaujvárosi önkormányzatnak azt a rendeletét, amely szabálysértésnek minősítette a „guberálást”. Mivel a környék roma lakosságának jelentős része – a biztos szerint – ennek révén próbálta fenntartani magát, ez a látszólag semleges, mindenkire egyaránt vonatkozó rendelet aránytalanul nagyobb mértékben sújtotta őket, mint a nem romákat.³⁴⁹ Magyarországon a közvetett diszkriminációra utaló példák lehetnek még a – később visszavont – monoki mintára hozott önkormányzati rendeletek, amelyek a rendszeres szociális segílyt közmunkához kötötték.³⁵⁰ Ezzel az önkormányzatok aránytalanul sújtották településük roma lakosságát. Igaz, ezeknek az intézkedéseknek feltehetően a közvetlen célja is ez volt.

Egyéneket vagy csoportokat sújthatnak többszörös társadalmi hátrányok is (interszekcionalitás), például a roma nők a foglalkoztatás terén nyilvánvalóan többszörösen hátrányos helyzetben vannak.

Az ENSZ-nek a nőekkel szembeni diszkrimináció ellen fellépő bizottsága³⁵¹ Magyarországot 2006-ban elmarasztalta egy roma nő sterilizálása miatt. Az eljárást ezúttal is civil szervezetek kezdeményezték: az Európai Roma Jogok Központja és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda 2004-ben közösen nyújtott be panaszt. Eszerint Sz. A. roma panaszoson egy magyarországi közegészségügyi intézményben művi meddővé tételi eljárást hajtottak végre, és úgy iratták vele alá a hozzájárulási nyilatkozatot, hogy annak tartalmáról nem tájékoztatták. A bizottság az ügy kapcsán megállapította, hogy Magyarország megsértette „a nőekkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról” szóló ENSZ-egyezményt. Arra szólította fel a magyar kormányt, hogy fizessen kártérítést Sz. A.-nak, továbbá vizsgálja felül a betegjogok

honi szabályozását.³⁵² (A bizottság döntése nyomán 2008-ban módosították a magyar közegészségügyi törvényt, biztosítandó, hogy a betegek megkapják a műtéti beavatkozásokkal kapcsolatos döntéshez szükséges tájékoztatást.) Az eset általánosságban is jól jellemzi a roma nők magyarországi – többszörösen hátrányos – helyzetét.

Esélyegyenlőség

A hátrányos megkülönböztetés elleni jogi küzdelem önmagában nyilvánvalóan nem vezethet el a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásához. A kisebbséghez tartozó polgárok tényleges és formális egyenlősége nem valósítható meg pusztán jogi eszközökkel, hanem általában a társadalom szemléletmódjának, attitűdjeinek megváltoztatását is igényli. Az egyenlőtlenségek a romák esetében nem kizárólag a jelen problémái, hanem nyilvánvaló történelmi gyökereik vannak.³⁵³ Ám ettől függetlenül szükség van az esélyegyenlőséget erősítő jogi eszközökre. Bizonyos csoportok hátrányait önmagában nem tüntetheti el az egyenlő bánásmód. Erre a problémára keresnek megoldást az antidiszkriminációs és az esélyegyenlőségi intézkedések is. Az „igazságtalanul hátrányba kerültek” oktatását, foglalkoztatását, vállalkozását az államnak segítenie kell. A magyar állam feladata volna, hogy tevőlegesen fellépve, az anyagi erőforrások mozgósításával megteremtse ennek gazdasági feltételeit.

A jogállamokban elfogadott egyenlőségfelfogás értelmében csak a hasonló helyzetben lévőknek kell azonos bánásmódban részesíteni, így bizonyos esetekben a hátrányosabb helyzetben lévőknek kedvezményeket, előnyöket lehet biztosítani. Ebből következően az állam külön támogatást nyújthat egy hátrányos helyzetű csoport tagjainak, hogy ily módon ellensúlyozza az élet különböző területein jelentkező egyenlőtlenségeket. Egy etnikai kisebbséghez tartozó diák például csak akkor indul egyenlő esélyekkel az oktatásban, ha a többséghez tartozókhhoz hasonlóan ő is a saját anyanyelvén tanulhat. Ez az államtól azonban már pozitív intézkedéseket igényel, a kisebbségi jogok biztosítását a tényleges esélyegyenlőség megvalósítása érdekében.

Az esélyegyenlőségi politika így azoknak a jogi és egyéb politikai eszközöknek az egyidejű alkalmazását jelenti, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a hátrányos helyzetű csoporthoz tartozók is egyenlő esélyekkel indulhassanak

az élet különböző területein, például az oktatásban, az egészségügyi szolgáltatások terén vagy a munkaerőpiacon. Olyan esetekben, amikor a megerősítő intézkedések az egyéneket és nem a közösségeket célozzák, akkor a romák helyett a jogszabályok, hivatalos dokumentumok kedvezményezettként sokszor a „halmozottan hátrányos helyzetűeket” nevesítik. Ha azonban a támogatni kívánt csoport valójában a roma kisebbség, akkor ez a megoldás nem megfelelő. A hátrányos szociális helyzettel önmagában nem írható le a romákat érő diszkrimináció; az ilyen megoldások összekeverik az esélykiegyenlítő intézkedéseket a szociális jogokkal.

Roma programok

Magánemberek és civil szervezetek több célzott oktatási, illetve foglalkoztatási roma programot kezdeményeztek a rendszerváltás után. Az 1991-ben megalakuló Autonómia Alapítvány a helyi, közösségi gazdálkodást segítő kezdeményezéseket támogattott. A Soros Alapítvány – 1993-ban indított roma támogatási programján belül – szintén meghirdetett szociális jellegű pályázatokat. A Soros Alapítvány roma programjai nagyvonalúan támogatták a civil elképzeléseket,³⁵⁴ és hatással voltak a kormányzati törekvésekre is. Az első állami roma programok lényegében a civil kezdeményezéseket követték vagy másolták. A kormányzat 1995-ben alapította meg a Magyarországi Cigányokért Közalapítványt (közismert nevén a MACIKÁ-t). Az alapítvány egyfelől az öngondoskodás megteremtését, a helyi gazdálkodást segítette, másfelől ösztöndíjakat adott roma diákoknak.³⁵⁵ A kormányzat azonban, miután elfogadta, magáévá tette, rögvest ki is sajátította és sok esetben eltorzította a civilek törekvéseit.

A civil szféra gyengesége miatt szervezeti állandó anyagi gondokkal küzdöttek, így több esetben szükség volt a magyar állam támogatására is. Az állami támogatási rendszerek, majd az európai uniós pályázatok tengerében a civil szervezetek hajói rozoga lélekvesztőknek bizonyultak az állami és az önkormányzati gyorsnaszádok mellett. Az állami beavatkozás szinte mindenhol kifogta a szelet a vitorlájukból, néhol csupán lelassította az előrehaladást, máshol viszont teljesen eltérítette őket az eredeti útiránytól.

A civil kezdeményezésre alapított iskolák vezetőinek a kezdetektől főképp anyagi nehézségekkel kellett szembenézniük. Elsőként a pécsi Gandhi Gimnáziumot alapították meg 1993-ban civil szervezetek és magánszemélyek (Bogdán János és Derdák Tibor kezdeményezésére). Az iskola alapítói egyfelől javítani kívánták a roma diákok továbbtanulási esélyeit, másfelől célnak tekintették a roma (beás) identitás megőrzését, a beás és a lovári nyelv oktatását. A civil szféra azonban önmagában nem tudta fenntartani az iskolát, emiatt szükség volt a magyar állam támogatására is. 1995 óta emiatt a Gandhi Közalapítvány fedezi a működtetés költségeit. 1996 szeptemberében ugyancsak magánszemélyek alapították meg (hazai, illetve külföldi egyházi szervezetek anyagi támogatásával) a Collegium Martineumot azzal a céllal, hogy a szegény sorsú fiatalok integrált oktatására lehetőséget teremtsen.

Diákjai önkormányzati középiskolákban tanulhattak. A munkatársak számára kötelező volt a beás nyelv ismerete. Míg a Gandhi Gimnáziumnak deklarált célja volt, hogy a tehetséges roma fiatalok felsőfokú tanulmányait segítse elő, addig a Collegium Martineum hátrányos helyzetű diákjait elsősorban az érettségi megszerzésében segítette.³⁵⁶

A Zsigó Jenő vezetésével működő Romano Kher már 1987-től támogatott ösztöndíjakkal roma középiskolásokat, valamint főiskolás és egyetemista diákokat. 1996-ban a Roma Polgárjogi Alapítvány kezdeményezte a Romaversitas, a „felsőoktatásban tanuló roma fiatalok képzési és oktatási programjának” elindítását. Első lépésként, egy évvel később a Gandhi Gimnáziumban szervezetek nyári egyetemét, 1998 februárjától működik a Romaversitas Láthatatlan

Derdák Tibor franciául tanítja az iskola magyar és cigány tanulóit, Magyarmecske, 1989

Kollégium. Szintén úttörőnek számított az ugyancsak a Soros Alapítvány által támogatott kezdeményezés, az 1997-től létező Mentor és Ösztöndíj Projekt. Ennek keretében rossz szociális helyzetű roma középiskolásoknak biztosítottak havi támogatást, és mentorok alkalmazásával segítették az előrejutásukat. (Az Oktatási és Kulturális Minisztérium – a Soros Alapítvány patronáló programjának mintájára – 2005-ben indította el az Útravaló ösztöndíjprogramot).³⁵⁷ A kormányzat először 1996-ban készített átfogó koncepciót a romák oktatási hátrányainak leküzdésére. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium adta ki a Cigány Oktatásfejlesztési Programot, amely több egyidejű lépést irányzott elő az esélyegyenlőség megteremtésére. A kormányzati elképzelések között egy, a hajdani népi kollégiumokhoz hasonló tehetséggondozó hálózat kiépítése is szerepelt, később ehelyett a koncepció kidolgozói mégis inkább egy nemzetiségi középiskolai hálózat kialakítását szorgalmazták. Modellintézménynek mindvégig a Gandhi Gimnázium számított. A cigány oktatási projektek eredményeképpen azonban elsősorban szakiskolák alakultak, amelyek többsége valamilyen módon lehetőséget adott az érettségi megszerzésére is. Ilyen volt a szolnoki Roma Esély, későbbi nevén Hegedűs T. András Középiskola, az Edelényi Munkaiskola és a nemzetiségi elven szervezett Kalyi Jag Szakiskola.³⁵⁸ 1998-ban Alsószentmártonban létesült katolikus, egyben nemzetiségi óvoda.³⁵⁹ Az 1990-es évek végétől alapvetően két koncepció mentén formálódtak a roma oktatási programok: a nemzetiségi iskolák mintájára megszülető roma közoktatási intézmények mellett egyre többen szorgalmazták a hátrányos helyzetű és roma tanulói csoportokat egyszerre megcélzó integratív megoldásokat.³⁶⁰

A 2000-ben induló Arany János Program elvileg hátrányos helyzetű diákokat, ötezer fő alatti kistelepülésen, tanyán, külterületen élő tehetséges nyolcadik osztályos tanulókat támogatott, ám felmérések szerint a program éppen őket, a legszegényebb családok gyermekeit nem érte el. 2002-ben emiatt hozta létre a magyar állam az Arany János Programon belül a Kollégiumi Alprogramot öt intézmény (a Gandhi Gimnázium, a Collegium Martineum, a Borsodban ekkor alapított ózdi kollégium, a baktalórántházi és az ibrányi kollégium) részvételével. A normatív finanszírozás a már működő modellintézmények munkájához is biztosnak tűnő anyagi háttérrel teremtett. Minden, a programban résztvevő intézménynek nulladik évfolyamokat kellett indítania, emiatt a Collegium Martineum esetében változott az eredeti elképzelés, vagyis csorbult az integrált oktatás elve. A roma fiatalok középiskolai oktatását célzó modellprogramok

intézményei nem egyenletesen oszlanak meg az ország területen, többségük nem is az úgynevezett leszakadó térségekben, hanem a Dél-Dunántúlon (Pécssett) működik. Az utóbbi években alakult meg a Dr. Ámbédkar Iskola Borsod-Abaúj-Zemplén megyében vagy a Dankó Pista Általános Iskola, Szakképzőiskola és Gimnázium Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.³⁶¹

A kizárólag romák által lakott Alsószentmártonban 2004-ben az egyházi finanszírozás kedvező lehetőségét kihasználva alapították meg Derdák Tibor kezdeményezésére a Buddhista Egyház fenntartásában működő Kis Tigris Gimnáziumot és Szakiskolát. 2007-ben Orsós Jánossal a Borsod megyei Sajtókazán nyitották meg a Dr. Ámbédkar Iskolát. (Bhímráó Rámdzsi Ámbédkar, akiről az alapítók a sajtókazai gimnáziumot elnevezték, Indiában kaszton kívüli páriaként, érinthetetlenként született, ám lehetőséget kapott arra, hogy tanuljon, ügyvéd, polgárjogi harcos, majd miniszter lett belőle.)³⁶²

Foglalkoztatás

A rendszerváltás után több kutató, illetve több civil szervezet vélte úgy, hogy a szakképzetlen romák a mezőgazdaságban találhatnak maguknak megélhetést. Az 1992-ben elindított, az önkormányzatok által minisztériumi támogatással működtetett szociális földprogramok is részben ezt szolgálták (volna). A programok keretében többszörösen hátrányos helyzetű családoknak adtak földet, vagyis lehetőséget az önellátásra és arra, hogy ily módon jövedelemkiegészítést szerezzenek a segélyek mellé. E kisgazdaságok többsége azonban – több belső és külső ok (például a pénz és a szakértelem hiánya) miatt – nem bizonyult életképesnek. A 2000-es évek elején több szervezet indított roma foglalkoztatási programokat. Kormányzati támogatással működött az Országos Foglalkoztatási Alap (OFA), az Európai Szociális Alap-Phare, a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány vagy a Széchenyi Program Roma Vállalkozásfejlesztési Programja, hasonló célokat szolgált a civilek közül az Autonómia Alapítvány több kezdeményezése is.³⁶³

Az európai csatlakozást követően elvileg milliárdos nagyságrendű összeget pályázhattak meg a romák integrációjáért küzdő civil szervezetek. Az Állami Számvevőszék jelentése szerint 2002 és 2005 között „A cigányság helyzetének javítását szolgáló költségvetési források” 7,6-ról 21,8 milliárd forintra

emelkedtek, „főként az uniós támogatások 2003-as és 2004-es évi növekedésének és a foglalkoztatást elősegítő pénzeszközök gyors bővülésének köszönhetően”.³⁶⁴ Az Orbán-kormány – az európai uniós kötelezettségvállalásokból következően – 2001 végére alkotta meg a Roma Foglalkoztatási Programot (RF-program). Ennek keretében háromféle módon osztottak támogatást: (1) a már meglévő kis- és középvállalkozásoknak romák foglalkoztatását ösztönző pályázatokat írtak ki, (2) a hátrányos helyzetű települések közmunkaprogramjaihoz állami kompenzációt adtak, valamint (3) a roma közösségi vállalkozások részére beruházási és foglalkoztatási programokat hirdettek.³⁶⁵

A civilek többsége igazodni próbált a megváltozó lehetőségekhez. Korábbi nyugati támogatóik – a közelgő uniós csatlakozásra hivatkozva – sorra kivonultak Magyarországról. Így veszítette el többek között az Autonómia Alapítvány korábbi forrásait, és vállalkozott a különböző európai támogatások közvetítésére. E pályázatok előkészítése azonban speciális szaktudást, és viszonylag nagy apparátust igényelt. Volt olyan Phare támogatású projekt, amelynek csak a szerződése másfélszáz oldal tett ki – a mellékletek nélkül. A kormányzat alapvető célja az volt, hogy igazolja a pályázatok eredményességét és manipulálja a pénzek szétosztását. Ennek elsődleges eszközeként látszatintézkedésekkel befolyásolták a munkanélküliségi mutatókat. Egy jogszabály-módosítás értelmében például már a hat, illetve a tizenkét hónapra szóló „határozott” idejű munkaszerződés is „tartós” foglalkoztatásnak minősült. A tartós foglalkoztatás korábban értelemszerűen a határozatlan idejű munkaszerződést feltételezett. A Medgyessy-kormány idején hasonló mederben folyt tovább az Orbán-kormány által meghirdetett RF-program. A romák 65 százalékos munkanélküliségi arányát látszólag 15 százalékra csökkentették, ám a magyar kormányok valójában semmit sem tettek a munkahelyteremtés érdekében. Ellenben 47,7 millió eurót kerestek a projekteken.³⁶⁶

Az első Gyurcsány-kormány „új, modellértékű közmunkaprogram indításáról” döntött: 2005-től az „önkormányzatok forráskiegészítése” jogcím alatt 1024 település közmunkaprogramját finanszírozták. Sajátos jelenség volt az is, hogy 2002 és 2006 között Magyarország minden harmadik önkormányzata „hátrányos helyzetű” településsé minősítette át magát, és így jogosult lett a kiemelt állami kompenzációt hozó közmunkaprogramokra. Az önkormányzatoknak máskülönben hatvan százalékban finanszírozniuk kellett saját közmunkaprogramjaikat, az RF-programban viszont az önrész után 25 százalékos

„többlettámogatásra” tarthattak igényt. A befektetett önrészt így négy év alatt visszakapták. A roma közmunkások létszáma e program ideje alatt hetvenezer főre emelkedett, de a hat hónap foglalkoztatási futamidő letelte után ismét elveszítették alkalmi munkáikat.³⁶⁷

A polgármesterek mozgósítható politikai kapcsolatokkal rendelkeztek, valamint megfelelő apparátussal a pályázatíráshoz. A civileknél könnyebben igazolták a szükséges önrészt, és oldották meg az utófinanszírozásos pályázati rendszerből adódó anyagi gondokat. A megvalósított pályázatok voltaképpen közmunkaprogramok voltak. A 2003–2004-ben a Phare-támogatásból finanszírozott, „Küzdelem a munka világából való kirekesztés ellen” címet viselő pályázati alap nyerteseinek döntő többsége is önkormányzat vagy települési fenntartású közhasznú társaság volt. A pályázók az oktatásra fordítható összegekből többek között parkgondozókat, motorosfűrész-kezelőket, gyógynövényszakértőket képeztek. E szakmák később vajmi kevés lehetőséget adtak a tényleges elhelyezkedésre. A magyar kormányok úgy költötték el az uniós milliárdokat, hogy valójában egyetlenegy munkahelyet sem teremtettek. Magyarország legszegényebb településeinek útjait viszont átmenetileg több helyen angol pázsit szegélyezte. A romák füvet nyírtak, sövényt vágtak – amíg a pályázati támogatásból a közmunkaprogramokat finanszírozni lehetett.³⁶⁸ A polgármesterek, valósággal új földesurakként, kényük-kedvük szerint osztották a támogatást. Később az alkalmi munkalehetőség is megszűnt – ismét illúzióknak bizonyult, hogy helyi szinten a kijegecesedett viszonyok változhatnak, vagy akár megváltoztathatók.

Szociálpolitika és a romák

A 'projekt' szónak a hétköznapiokban mára „misztikus” tartalma lett, valami olyasmi, mint a szabályszerűen végrehajtott vallási rítusok és a homályos jelentésű varázsigék a távoli múltból, amelyekkel a közösség megpróbálta befolyásolni a jövőjét. Tenigl Takács László szerint a szó „szociálpolitikai mantra”. (Vannak persze ezenkívül más átokűző, bűvös szavak is, mint például 'kötségvetés', 'ütemterv', 'megvalósulás', 'siker'.) Egy jellemző és feltehetően igaz történet szerint a rendszerváltás után egy projekt keretében kecskéket ajándékoztak egy magyarországi falu mélyszegénységben élő lakosságának. Az elgondolás szerint

Kecske falusi portán, Besence, 1996

lett volna így tej, túró, sajt, piac, kereskedelem és még pénz is. Az emberek ekkor már hosszabb ideje éheztek. Néhány jószág rögvest a kés alatt végezte, maradékuk viszont elkezdte lelegelni a falu gyümölcsfáit, veteményeseit, mert a helyiek nem tudták, hogy ezeket az állatokat célszerű megkötni. Amikor megkötötték a kecskéket, az éj leple alatt éhes kutyák tépték szét a megbéklyózott jószágokat. A megmaradt állatokat végül a falu lakói nagy békességben és egyetértésben levágták és elfogyasztották. A kecskéknak írmagjuk sem maradt, a projekt a megvalósulás fázisában kifulladt.³⁶⁹

A történet jól példázza a szegénységgel és a szegényekkel kapcsolatos általános tanácstalanságot. Zsigó Jenő ezt a jelenséget nevezi üveggyöngy-effektusnak. A rendszerváltás után az elit és a középosztály tagjai sokszor jóindulatúan csodálkoztak rá a leszakadó térségek társadalmi viszonyaira. Gesztusaik hasonlatosak voltak a hajdani – távoli amerikai, afrikai, óceániai tájakat felkereső – fe-

hér utazók magatartásához, akik, hogy elnyerjék a bennszülöttek kegyét, szépen csillogó, ámde értéktelen üvegyöngyöket osztogattak nekik.³⁷⁰

Segélyek

A szocializmus átörököltette a háború előtti szegénységet, az uradalmi cselédek, a szegényparasztok, a proletárok és örökösiek ingázó segédmunkások, téészek, állami gazdaságok betanított munkásai lettek,³⁷¹ majd a rendszerváltás után az „új szegénység” áldozatai: munkanélküliek. Jól láthatóvá vált, hogy a szegénység nem egyszerűen egyenlőtlenséget jelent, hanem „dezintegrációs probléma”.

Bódvarákói bezárt bánya, 2004

Magyarországon az államszocialista rendszer az államtól való függések mindenre kiterjedő rendszerét alkotta meg. Azok, akik ennek a rendszernek teljes kiszolgáltatottjaivá váltak, egyáltalán nem kapcsolódhattak be a – már a szocializmus idején éledező – piaci világba, a második gazdaságba. Jóllehet az államtól látszólag jelentős segítséget kaptak, mégis őket béklyózták meg a leginkább az elmúlt rendszer függelmi viszonyai, rendies kötelékei.³⁷²

Ma Magyarországon a szociális kettészakítottság miatt továbbra sem létezhet egyenrangú állampolgáriság. Ahogy Szalai Júlia – a szociális rendszert elemezve – rámutat: ténylegesen „első és másodrendű állampolgárok” vannak. Az elkülönítés a roma kisebbség többségét a másodrendű állampolgárok csoportjába zárta. Azok a szociális ellátások, amelyeket a „szegények” megkapnak, valójában kirekesztettségüket, különállásukat fejezik ki és tartósítják. Az állam az ő életükben fokozottan jelen van a különböző intézmények révén. A gettósodó térségek lakóit mindinkább a segélyből élés, az „egypillérű életberendezkedés” jellemzi. A segélyezés jelenlegi rendszerének elsődleges funkciója talán éppen a kirekesztettek társadalmának elkülönítése és annak fenntartása. Ez a rendszer teremtette meg a szegények befelé forduló világát, amelyben égető szükségük van az őket kizáró és perifériára szorító intézményekre.³⁷³

A kirekesztés eredménye a „többségi” társadalom viszonyrendszeréből való kitaszítotttság, a jogoktól való szinte teljes megfosztottság.³⁷⁴ Magyarországon a társadalmi folyamatok jól érzékelhetően abba az irányba mutatnak, hogy a társadalom kettészakadása sajátos értelmet nyer. A szociális intézményrendszer már az 1960-as évektől fokozatosan etnikus tartalommal töltődött fel. A szociológiai felmérések szerint ma a szegények többsége nem roma, ám a romák többségét a kirekesztés intézményes gyakorlata a mélyszegénységbe taszítja, sőt Magyarországon a roma származás (ha valaki cigánynak tartott családba születik) a kirekesztődést „valószínűsítő és magyarázó tényezővé vált”.³⁷⁵ A 2000-es évek elején társadalomkutatók több mint egymillióra becsülték a halmozottan hátrányos helyzetű szegények számát.³⁷⁶ 2006-ban becslések szerint a romák aránya a szegény népességen belül harminckét százalék volt. (Megjegyzendő, hogy a szocialista Magyarországon az 1970-es évek végén készült, „zárt anyagnak” minősített belső tanulmányok hasonló következtetésekre jutottak.)³⁷⁷ A 2003. évi reprezentatív szociológiai felmérés adatai szerint a roma háztartások ötvenhat százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozott, vagyis éppen a mélyszegénységben élők között volt a legmagasabb az arányuk.³⁷⁸ A szegénységről

tudósító írások ugyanakkor nem adnak teljes képet a magyarországi romák helyzetéről. Ladányi János és Szelényi Iván kutatásai szerint az ezredfordulón a romák több mint egynegyede a középosztályba tartozott.³⁷⁹ Más kérdés, hogy a tehetősebb romákat az elképzelt középosztály „többségi” tagjai is önmagukkal egyazon csoportba sorolják-e, vagy csupán a társadalom leírásához „objektív” szempontokat kereső szociológusok. (E kutatások adatainak összevetését megnehezíti, hogy a különböző szerzők más és más cigány/roma fogalmat, klasszifikációs módszereket használnak.)

Az 1990-ben elfogadott önkormányzati törvény biztosította valamennyi településnek az önkormányzat jogát. Később tovább növekedett a települési önkormányzatok mozgásterét. Az 1993. évi szociális törvény erőteljesen decentralizálta a szociális ellátások rendszerét, az önkormányzatokra ruházta az ezzel járó feladatok egy részét (szegények ellátása, segélyezés). Mindeközben folyamatosan romlott az önkormányzatok anyagi helyzete. Az elosztási rendszer átalakításakor a törvényhozók feltehetően nem számoltak azzal, hogy helyi szinten a „többség” nevében fellépő politikusok, hatalmi csoportosulások korlátozhatják a kisebbségi helyzetben élő egyének, közösségek jogait. Az állam talán a korábbi kudarcok miatt is delegálta alsóbb szintekre a döntéseket (és a problémákat). Ettől kezdve az önkormányzatok helyi rendeletekkel határozhatták meg a szociális ellátás gyakorlatát. A helyi hatalom függő helyzetbe kényszeríthetett így egyéneket, csoportokat. Mindez tovább erősítette, építette a helyi szinten mindig meglévő – a központi hatalom természetétől függetlenül is létező – hatalmi hierarchiát, kliens-patronszi viszonyrendszereket.³⁸⁰ A szociálpolitika konfliktusai így sokszor a különböző törésvonalak mentén tagozódó helyi társadalmak etnikai ellentéteinek tűntek.³⁸¹

2005-től, az új szociális törvény elfogadása óta³⁸² az állam egységesen kezeli a különböző jogcímenek járó juttatásokat, és a szociális segély összegét is egységes rendszer szerint számolják ki.³⁸³ Mégis, mind hangsúlyosabban fogalmazódnak meg mind az állam, mind az önkormányzatok részéről azok az elképzelések, amelyek feltételekhez kötnék a szociális segélyeket (munkára kényszerítés, gyermekek iskoláztatása stb.)³⁸⁴ 2008 végére a kormány az „út a munkához” jelszóval szigorította a segélyezés feltételeit. E törekvések nem értelmezhetők másképp, mint a kisebbséggel szembeni fellépésként, vagyis a „többségnek” tett gesztusként.

A roma lakosság többségének többszörösen hátrányos helyzete megmutatkozik a foglalkoztatásban, az oktatásban vagy a lakóhelyi szegregációban is. A rendszerváltást követő néhány évben a romának tartott keresők negyven százaléka elveszítette korábbi állandó munkáját, és kiszorult a munkaerőpiacról.³⁸⁵ 1993-ban a munkanélküliség az ő esetükben mintegy három és félszerese volt a többség körében tapasztaltnak.³⁸⁶ Ez a váratlan, drámai gyorsasággal végbement folyamat mutatja azt is, hogy – bár az intézkedések egy része legalább tüneti kezelést jelentett – mennyire bizonyult fenntarthatónak az a látszólagos integráció, amelyet a kádári pártállam teremtett.

A romák iskolai és lakóhelyi szegregációja a szociológiai vizsgálatok szerint az elmúlt időszakban is jelentős mértékben növekedett. A cigányvizsgálatok adatai szerint 1993 és 2003 között nőtt az értelmi fogyatékosnak minősített és kiegészítő iskolába vagy osztályba irányított cigány gyermekek száma, a 2003-as felmérés szerint mintegy húsz százaléuk járt ezekbe az iskolákba vagy osztályokba.³⁸⁷ Magyarországon a szegregált iskolák számát ma száznyolcvanra, a szegregált osztályokét háromezere teszik.³⁸⁸

Gyékényfonás, Köröm, 1992

Bár a nemzetközi összehasonlítással kapcsolatban mindig kételyeket ébreszt, hogy mennyiben lehet különböző intézmények eltérő működéséről tudósító adatokat egybevetni, mégis jellemző, hogy Magyarországon a 21. század első évtizedének végére az általános iskolásokat hasonló arányban küldik valamelyik gyógypedagógiai intézménybe, mint annak idején a náci Németországban. Németországban Hitler hatalomba lépését követően emelkedett hét százalékkörülire ez az arány, Magyarországon a 2007/2008-as tanév kezdetekor a gyógypedagógiai módszerekkel okított kisiskolások aránya valamivel még meg is haladta ezt (7,1 százalék), szemben a 2,5 százalékos nyugat-európai átlaggal.³⁸⁹ Az oktatási rendszerben az óvodákkal és az iskolákkal együttműködve a nevelési tanácsadók valósítják meg a kisebbség és a „többség” szelekcióját. Egy 2004-es kutatás országosan 1253 homogén roma osztály, köztük 799 roma gyógypedagógiai osztály meglétéről tudósított. Az összes gyógypedagógiai osztálynak mintegy negyede volt, úgymond, roma osztály. Kisegítőbe ekkor a cigány tanulók tizenöt százaléka járt.³⁹⁰

Az oktatási szegregáció már az alapfokú intézményekben megkezdődik, ám a hátrány leginkább mégis a középiskolai továbbtanulásban mutatkozik meg. Az a körülmény, hogy kinek adatik meg az általános iskolából való továbblépés lehetősége, olyan éles választóvonalat húz a mai magyar társadalomban, amely elválasztja a tartós szegénységre és a társadalmon kívüli létre kárhozott állampolgárokat a társadalom többi csoportjától, a „többségtől”.³⁹¹ Felmérések szerint jelenleg a roma gyermekek mindössze tíz százaléka tesz középiskolai érettségi vizsgát.

Az a tér, amelyet a társadalom peremének is neveznek, és amely mégis inkább valamiféle társadalmon kívüliséget jelent, mind szélesebb. A kirekesztés, a szegregáció egyre több embert érint. A rendszerváltás után csak erőtlen próbálkozások történtek e folyamat megállítására; még a megvalósult telep felszámolási akciók sem segítették elő minden esetben a társadalmi integrációt. Az egyik százhuszmillió forintos projekt keretében például egy Bódva-völgyi faluban az állam parasztházakat vásárolt fel, és ezekbe a cigánytelep lakói költöztek be. Ennek az lett az eredménye, hogy a még ott élő parasztcsaládok is elköltöztek, és az egész falu cigánytelepüléssé vált.³⁹²

A 2003. évi országos kutatás szerint a romák mintegy hat százaléka, vagyis harminchatezer ember lakott cigánytelepeken. A hivatalos kormányzati dokumentumok azonban ennél jóval nagyobb számot valószínűsítettek, de e kutatás

Gyermekek VIII. kerületi bérház udvarán, Budapest, 1995

Lányok ünneplőbe öltöztetve, Putnok, 1992

szerint is a romák több mint hetven százaléka szegregáltan élt.³⁹³ A hajdani cigánysorok nem tűntek el, hanem kinőtték az utcákat, és elnyelték a falvakat. A gettósódó falvak összefüggő térségekké sűrűsödnek össze, és mind nagyobb méretű etnikai gettóvá változnak át. E településeken az országostól eltérnek a demográfiai és szociális folyamatok: növekszik a népességük, és a szegénység mára sorsszerű, tartós állapotná vált. A faluról városba kényszerített, majd a városból falura üldözött, kirekesztett kisebbség egyes településeken, térségekben lassan többséggé lesz.³⁹⁴ E településeken egyelőre az állami intézmények, települési önkormányzatok képviselik, őrzik a „többség” hatalmát. Kérdéses, mi az alapja annak, hogy ezeknek az intézményeknek a fennhatóságát a helyi társadalmak többé-kevésbé még elfogadják. E jelenség hátterében számtalan uralmi technika (büntetés, jutalmazás) és személyes ok meghúzódhat (érdek, megszokás, közöny vagy félelem).³⁹⁵

Az iparosítás évtizedei felfoghatóak voltak az „egyszerű modernitás” megteremtéseként, egy lineáris és egydimenziós racionalizációs folyamatként. E képzetnek az volt az alapja, hogy a társadalom látszólag mind több és több javat termelt és teremtett meg. Ulrich Beck szerint a „reflexív modernizáció”, e képzet megkérdőjeleződése az ipari modernitás alapjainak átalakulását hozta magával. Megszületett a rizikótársadalom, és eltűnt az a képzet, hogy valamiféle célrationalitás hatja át a társadalmi folyamatokat. A társadalmi egyenlőtlenségek nemcsak fokozatosan erősödtek, hanem individualizálódtak is. A politikai és a társadalmi intézmények alól eltűnt, homokként pergett ki az a betonszilárd-ságúnak gondolt alap, amelyre korábban emelték őket. Ebből is következik az a kérdés, hogy leküzdhetők-e az új kihívások a korábbi modern nemzetállami intézmények segítségével, vagy szükség van-e ezek átalakítására, lebontására?³⁹⁶ Az összefoglalóan „reflexív modernitásnak” nevezett jelenséget Ulrich Beck egyéncentrikusnak tekinti, úgy véli, hogy szükség van a fokozottabb társadalmi ellenőrzésre, az intézmények humanizálására, a társadalom önkritikájára, és általánosságban arra, hogy eltávolodjunk a modernitás hagyományos érték-rendjétől.

Fegyelmező társadalom

„A roma szervezeteknek el kellene határolódnium a bűnözőktől” – Horn Gyula miniszterelnök 1997-ben roma politikusok előtt fogalmazott így.³⁹⁷ A városi legenda szerint valaki a hátsó sorból közbeszólt: „mi is ugyanezt várjuk el a magyar kormánytól.”

A „cigánybűnözés” sztereotípiáját Magyarországon – részben legalábbis – a bűnüldözés intézményrendszere teremtette meg és tartotta fenn. A rendszerváltást követően megszüntették a rendőrségen belül az úgynevezett cigányvonalakat, ám a rendőrségi nyomozás során a „cigány származás” továbbra is különös ismertetőjel maradt. Az országos rendőrfőkapitány egy 1996 novemberében kiadott belső utasítással elvileg véget vetett ennek a gyakorlatnak. Kutatók – fellépve a közismert előítélet ellen – már az 1980-as években bizonyították, hogy a bűnözési statisztikákat nem az etnikai hovatartozás befolyásolja, hanem bizonyos bűncselekmények a szociális helyzettel hozhatók kapcsolatba. Ám ez nem befolyásolta a közvélekedést, és a politikusok beszédét

sem. Magyarországon úgy fest, hogy ma csak a roma bűnelkövetők etnikai hovatartozásának van hírértéke.

Liberális jogállamban egy etnikai csoport magasabb kriminalitási hajlandóságát vagy egy városrész „kedvezőtlenebb etnoszociális körülményeit” taglalni nem *píszí* (politikailag korrekt), ha pedig ezt közhatalmi funkciót betöltő személy teszi, akkor az általában nem marad következmény nélkül.³⁹⁸ Magyarországon azonban ilyen szabály láthatóan nem korlátozza a politikusok vagy a magas rangú állami hivatalnokok beszédét. A „cigánybűnözésről” szóló diskurzusoknak az esetek többségében a szimpla előítéleteken túl nyilvánvalóan közvetett célja van, elsősorban a „többségi” lakossághoz szólnak a népszerűséget kereső közszereplők. Az ilyesfajta beszéd jól láthatóan sokakban kelt közösségteremtő érzéseket, ám – mivel nem a valós tárgyról szól – önmagában, kontextusának ismerete nélkül értelmezhetetlen.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes etnikai csoportokkal ne volnának összefüggésbe hozhatók olyan szociális körülmények, amelyek a bűnözési statisztikákat is befolyásolhatják, de ezek nem etnikumspecifikusak, azaz ugyanilyen mértékben befolyásolják más – a kisebbségi csoporthoz nem tartozó – állampolgárok magatartását is. És ez nem pusztán játék a szavakkal, hanem tényként jelenthető ki: „cigánybűnözés” ebben az értelemben nem létezik és nem is létezett soha. Hangsúlyozandó viszont, hogy ha a roma elkövetők aránya bizonyos bűncselekmények esetében valóban meghaladja összlakosságbeli arányukat, akkor ez a jelenség más nézőpontból, a kisebbség társadalmon, államon belüli helyzetével is magyarázható. Visszavezethető az állam közfeladatainak hiányos, nem megfelelő ellátására, így többek között összefüggésbe hozható a rendőrségen belüli, az igazoltatások során markánsan jelentkező (empirikus adatokkal bizonyított) előítéletességgel és az ebből fakadó diszkriminációval.³⁹⁹

A szocializmus alatt a nyilvánosságban nyíltan uszító, rasszista gondolatok alig fogalmazódhattak meg, ám a múlttal való szembenézés teljes hiánya miatt, tovább éltek azok a társadalmi attitűdök, magatartásminták, amelyek ezeket megőrizték és később, a rendszerváltás után felerősíthették. A demokratikus Magyarországon a szélsőséges, rasszista eszmék sajnálatosan hamar kiszabadultak abból a politikai karanténból, amelybe a rendszerváltó demokratikus erők zárták őket. A Harmadik Köztársaság történetében a kisebbségek ellen uszító szélsőjobboldal látványos térnyerésének kezdete a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) 1998-as parlamentbe jutásához köthető.⁴⁰⁰ (A szélsőjobboldali

radikális pártot még 1993-ban alapította a konzervatív Magyar Demokrata Fórumból kizárt Csurka István.) 1999-ben főképp egyetemistákból álló radikális szervezetként alakult meg a Jobboldali Ifjúsági Közösség (Jobbik), amely 2003-ban párttá szerveződött, és hamarosan a MIÉP vetélytársává nőtte ki magát. A 2002-es parlamenti választáson a MIÉP nem jutott mandátumhoz, ezt követően 2006-ban a párt a Jobbikkal és a Kisgazdákkal „MIÉP – Jobbik a Harmadik Út” elnevezésű választási szövetséget hozott létre, de együttesen sem érték el a parlamenti bejutási küszöböt. A különböző radikális szervezetek között lassanként vezető szerephez jutott a mindinkább radikalizálódó Jobbik. A párt 2007-es Bethlen Gábor Programjában már szerepelt a „cigánybűnözés” elleni karhatalmi fellépés követelése, amely a csendőrség felállításának gondolatával kiegészülve a radikális párt retorikájának meghatározó elemévé vált: „A válságos helyzetben lévő megyékben a cigánybűnözés megelőzésére és felderítésére szervezeti egység létrehozása a rendőrségen belül.”⁴⁰¹ (A Magyar Királyi Csendőrség a dualizmus korában és a Horthy-korszakban katonai elvek alapján szervezett rendfenntartó szervként működött, és 1944-ben szerepet vállalt a magyarországi zsidók összegyűjtésében.)

A Jobbik uszályán hamarosan félkatonai, a kisebbségi csoportok elleni erőszakra létrejött szervezetek is feltűntek. Ezek akkor váltak láthatóvá a politikai porondon, amikor 2007. augusztus 25-én a Jobbikhoz kapcsolódó szervezetként megalakult a Magyar Gárda Hagyományőrző és Kulturális Egyesület és az ahhoz kötődő paramilitáris Magyar Gárda Mozgalom. A két szervezet közül jogi személyiséggel csak az egyesület rendelkezett, emiatt a mozgalmat közvetlenül nem lehetett perelni. Az egyesület elnöke a Jobbik vezetője, Vona Gábor lett, a Gárda főkapitányát az egyesület nevezte ki. A Jobbik korábbi alapító elnöke két másik alapító taggal a Gárda megalakulásakor együttes közleményében „felmérhetetlen és vállalhatatlan veszélyforrásnak” nevezte a félkatonai szervezetet, és elhagyta a pártot.⁴⁰² Az egyenruhát viselő gárdisták nem titkoltan állami rendvédelmi feladatok ellátására szerveződtek, és fegyveres szervezeteket jellemző rendfokozaton alapuló belső hierarchiát alakítottak ki. A mozgalom különböző helyszíneken több ezer gárdistát avatott. A gárdisták félelemkeltően vonultak fel a romák által is lakott településeken, 2007 decemberében például Tatárszentgyörgyön meneteltek úgymond a „vidék közbiztonságáért”, valójában, hogy a helyi romákat megfélemlítsék (a szervezők e birtokos szerkezet alatt gyakorlatilag a „cigánybűnözés” elleni fellépést értették).

A szélsőjobb erősödésével egyre élesebbé váló etnikai konfliktusokkal terhelt időszakban romák ellen elkövetett sorozatgyilkosságok sokkolták az ország lakosságát.⁴⁰³ A jelenleg is folyamatban levő büntetőeljárás vádja szerint négy ember a besenyszögi fegyveres rablás és a debreceni menekülttáborra leadott lövések mellett kilenc településen támadott fegyverekkel és Molotov-koktélokkal romákra: 2008. július 21-én Galgagyörkön, augusztus 8-án Piricsén, szeptember 5-én Nyíradonyban, szeptember 29-én Tarnabodon, november 3-án Nagycsécson, december 15-én Alsózsoltán, majd 2009. február 23-án Tatárszentgyörgyön, április 22-én Tiszalökön, augusztus 3-án Kislétán. A kislétai és a tiszalöki támadások során egy-egy, Nagycsécson és Tatárszentgyörgyön két-két ember veszítette életét. A romák a merényletek hatására közvetlen veszélyben érezhették magukat. Ebben az időszakban az ország számos településén roma önkéntesekből álló „járőr csoportok” alakultak.⁴⁰⁴ Okkal vélhették úgy a kisebb települések lakói, hogy nem számíthatnak az állam védelmére. Tatárszentgyörgyön 2009-ben a rasszista sorozatgyilkosok a felgyújtott házból menekülő 27 éves férfit és 5 éves kislát lőtték agyon. (A településen 2007-ben vonult fel a Gárda.) A helyszínre érkező orvos, a tűzoltók és a rendőrség munkájának hatékonyságát jellemzi az a közlemény, amelyet 2009. február 23-án reggel a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság adott ki a támadást követően, eszerint Tatárszentgyörgyön „az elsődleges tűzvizsgálói vélemény szerint elektromos zárlat okozta a tüzet, melyben ketten életüket veszítették.”⁴⁰⁵ A romák elleni sorozatgyilkosságok, a rasszizmus érzékelhető terjedése, az állami jogvédelem nem megfelelő működése miatt újabb civil szervezetek terjesztették ki tevékenységüket a roma kisebbség jogvédelmére. (A Társaság a Szabadságjogokért 2010-ben indította el önálló programját a romák jogainak védelme és jogérvényesítésük elősegítése érdekében.)⁴⁰⁶

A 2009. évi júniusi európai parlamenti választásokon a Jobbik tizenöt százalékos eredményt ért el, így három képviselőt küldhetett az Európai Parlamentbe. A párt egyik parlamenti képviselője, Szegedi Csanád a Magyar Gárda oroszlános, Árpád-pajzsos mellényében vette át európai parlamenti képviselői mandátumát. A Gárda működését a bíróság 2009. július 2-án jogellenesnek minősítette, és elrendelte a feloszlátását. Az ítélet kimondta, hogy az egyesület szervezeti egységként magába foglalja a Magyar Gárdát, így az ítélet hatálya mindkettőre kiterjed.⁴⁰⁷ A feloszlátás konkrét indoka a Gárda 2007 decemberében Tatárszentgyörgyön tartott, a „cigánybűnözés” és a „cigányterror” kifejezéseket hívószóként használó, uszító rendezvénye volt. A jogi tiltás nem hozta

meg a várt eredményt, hiszen nem sokkal a döntést követően – 2009. július 25-én – a Gárdához hasonló tagsággal megalakult az Új Magyar Gárda Mozgalom, amely *Alapító nyilatkozatában* kifejtette, „mivel az Új Magyar Gárda Mozgalom egy igen hosszú kifejezés” továbbra is a Magyar Gárda nevet használja.⁴⁰⁸ Az Új Magyar Gárda első avatásán, 2009. augusztus 22-én 620 gárdistát eskettek fel és egyúttal egy „csendőrszakaszt” is felállítottak. 2010 óta a Jobbik parlamenti párt Magyarországon.

A diskurzusok átalakulása

1987-ben és 1992-ben készült felmérések szerint Magyarországon a megkérdezetteknek körülbelül kétharmada gondolta úgy, hogy „a cigányok sohasem fognak beilleszkedni a magyar társadalomba”. Lázár Guy kutatási eredményei szerint a „többség” elsősorban saját önképe miatt alkotja meg a romákkal kapcsolatos előítéleteit; a „cigányság” ugyanis valamiféle negatív referenciacsoporttá vált. A „magyarok” a „romák tulajdonságaihoz” képest határozzák meg saját jó tulajdonságaikat.⁴⁰⁹

A Gallup 1993 óta készít felméréseket az előítéletességről. 1995 óta ezek szerint eltűnni látszanak a nyíltan vállalt cigányellenességgel kapcsolatos gát-lások, ami nyilván nem független a nyilvánosságban zajló folyamatoktól. Bár a jogszabályok és a hivatalos dokumentumok részben továbbra is a cigány elnevezést használják, a *píszí* jegyében a rendszerváltás után a cigány megjelölést a roma váltotta fel, mivel előbbi a többségi nyelvhasználatban ekkor már alig kó-doltan rasszista konnotációkat hordozott. A *píszí* természetesen nem szüntette meg a többségi társadalom előítéleteit, inkább csak használóit mentesítette az ilyesfajta vádak alól.

Egy 2006-as magyarországi szociológiai felmérés már arról tudósított, hogy a „pirézek” – egy valóságban nem létező népcsoport tagjai – hasonló, esetenként nagyobb mértékű elutasítással találták volna magukat szemben Magyarországon, mint a ténylegesen itt élő kisebbségek tagjai.⁴¹⁰ A pirézeket a válaszadók jelentős része be sem engedte volna az országba – noha személyes élménye aligha lehetett velük kapcsolatban. Jellemző, hogy a kutatás rámutatott arra is, hogy az évek múltával csak nőtt a magyar társadalomban a „pirézekkel” szembeni ellenszenv, vagyis a spontán, zsigeri idegengyűlölet.⁴¹¹

A rendszerváltás után a kisebbségeket védő jogi szabályozásnak egy mind előítéletesebb társadalmi környezetben kellett volna érvényesülnie. A jogszabályok gyakorlati alkalmazásának hiányosságait e kontextus is magyarázza, sőt egyes esetekben maga a közeg lehet(ett) a jogvédelem elmaradásának elsődleges oka. Tanulásokkal szolgálhatna a politikusok és a hivatalos személyek megszólalásain túl a jelenlegi hazai szélsőjobboldali diskurzus elemzése, és az ezek közötti összefüggések feltárása. Itt csak utalunk rá, hogy szélsőjobboldali publicisták – feltehetően általuk nem túl behatóan ismert – irodalmi művek népnéveivel írják le kiválasztott ellenségeiket (hobbitok és orkok), hogy így a gyűlöletbeszéd vádja alól mentesüljenek.⁴¹²

Talán a párbeszéd hiánya miatt is van, hogy a romákkal szolidáris társadalomtudósokat, értelmiségieket a politikusok és a közvélekedés egyaránt elfogultnak, illetve a valóságtól eltávolodott, „rózsadombi” szemléldőnek tartja. Ma – szemben a Kádár-korszakkal – a szociológia sem képes közvetlen párbeszédet folytatni a politikával. A szélesebb nyilvánosság viszonyai között a politikusok elsősorban a választókra és a népszerűsége figyelnek. A tudósi és általában a romákkal szolidáris megnyilvánulásokat, állásfoglalásokat a közvélekedés életszerűtlenül *píszínek*, szélsőségesnek tekinti. Általános jelenség a „szakértői tudás hitelességének megkérdőjelezése”, közkeletű a vád, hogy a társadalomtudósok elferdítik a valóságot.⁴¹³ Ez a jelenség a társadalomtudósokat is mindinkább a jogvédők, emberi jogi mozgalmárok pozíciójába szorítja, ahogy Dupcsik Csaba rámutat, egyre inkább összemosódik a társadalomtudomány és a politikai mozgalmak fogalmi nyelve.⁴¹⁴ Emiatt a cigányok helyzetével foglalkozó tanulmányok mindinkább *policy* dolgozatokká válnak (ez a könyv is jórészt annak tekinthető), mindeközben minimálisra csökkent annak az eshetősége, hogy a politikai döntések szakszerű háttér tanulmányok alapján szülessenek meg.⁴¹⁵

Tudományos közelítések

1961 nyarán egy belga antropológusprofesszor útra kelt Brüsszelből. Mint tüt a szénakazalban, a Yanko néven ismertté vált kelderás roma férfit és családját kereste, ám nem bukkant a nyomukra, jöllehet Magyarországon és Jugoszlávián át egészen Törökországig, Isztambulig jutott. Mivel a kutató sem romaniul, sem a meglátogatott országok nyelvén nem beszélt, útján egy idegenvezető-tolmács kísérte, aki korábban éveket Yanko családjával élt. A kísérőnek csupán néhány telefonhívásába került volna, hogy megtudakolja a kelderás család hollétét, vagy megérdeklődhetne volna azt valamelyik romák által látogatott brüsszeli kávéházban is, ám nem tette. Feltehetően nem akarta kioltani az antropológusprofesszor érdeklődését, kalandvágját. Az izgalmas kutatóút így eredménytelenül zárult.⁴¹⁶ A belga társadalomtudós kudarcra jól szemlélteti azt a távolságot, amely a kutatók többségét a kutatás alanyaitól, tárgyától elválasztja.

A rendszerváltás után a természetéből adódóan klasszifikáló társadalomkutatás sorra megalkotta az 'etnikai', a 'szociális', a 'nyelvi', a 'kulturális', a 'népszámlálási' stb. cigány kategóriát. A modernitás korszakában nyilván más, jóval egyöntetűbb képet alkottak volna a cigányokról, de a róluk való beszédnek – a társadalmi folyamatoktól nem függetlenül – Magyarországon jól érzékelhetően csak a 20. század végén jött el az ideje. E tudás posztmodern fragmentáltsága, vagyis hogy nincs olyan nagy narratíva, amely képes volna feloldani a különböző típusú ismereteket, nemcsak azt jelzi, hogy a vizsgált csoport maga nem egységes, hanem azt is, hogy a róluk szóló beszéd sem az. A tudományos diskurzusok nem erősítik, hanem sokkal inkább gyengítik annak lehetőségét, hogy egységes csoportként, kisebbségként beszéljünk róluk, holott a cigány kisebbségi létnek nyilvánvalóan létezik egy, az egyének és a közösségek számára nagyon is valós mindennapi tapasztalata. A cigány politikusok, értelmiségiek nemzetépítő törekvéseit a társadalomtudomány fősodra ma illuzórikusnak tartja.

Dupcsik Csaba történelmi monográfiájában jellemzi a tudományos diskurzus „cigányképeit”. Az 1990-es évektől eszerint a romakutatások attitűdjét elsősorban a devianciaorientált és az emancipatorikus, másképp kritikai-leíró megközelítési mód jellemzi. Akik devianciáról beszélnek, a feltételezett normasértés, a határátlépések okait keresik, akik emancipációról, a társadalmi integráció lehetőségét kutatják. Módszertani és politikai szempontok alapján

különíthetők el egymástól az esszencialista, a strukturalista és a naiv tudományos feldolgozások. Az eltérő normarendszer háttérében az esszencialisták kulturális lemaradást, hátrányos helyzetet, esetenként hibákat látnak, a cigányság – szerintük – lényegi (faji, etnikai) tulajdonságait. Strukturalista megközelítésben a romák helyzete elvileg többség és kisebbség szembenállásán, szembeállításán keresztül jellemezhető.⁴¹⁷ Ezeknek az elemzéseknek a többsége a romákat mégis kívülről (vagyis többségi perspektívából) meghatározott, illetve meghatározható csoportként mutatja be. A naiv tudományosság elkülönítése azon a feltevésen alapul, hogy valamiféle értékkülönbséget tételezhetünk a naivnak ható és a szigorúan tudományos értelmezések között.

Nyilván létezik egy olyan – a különböző megközelítések sokfélesége miatt nehezen meghatározható – módszertani tudás, amely megkülönbözteti egymástól e műveket. Stilisztikai – és ebből következő – tartalmi szempontokból azonban ezek mégis sokszor erősen hasonlítanak egymáshoz, mivel a naivak és az akadémiai tudományosság képviselői is többnyire az objektivitás illúzióját erősítik, amikor cigányokról/romákról – a saját nézőpontjukból – írnak. (Az esszencialisták a tudományosság látszatát keltő munkáikban ugyancsak ily módon legitimálják saját állításait.) Ennek egyik jele, hogy az önreflexivitás – néhány kivételtől eltekintve – teljesen hiányzik e szövegekből.

A tudományos közösségek Clifford Geertz szellemes megállapítása szerint hasonlóan zártak, és alig nagyobbak, mint egy átlagos falu,⁴¹⁸ ám a kívülállókkal mégsem árt megismertetni azok belső viszonyrendszerét. A kutatók természetesen nemcsak az akadémiai élet világához kötődnek, hanem legalább ilyen erősen saját hétköznapi közösségeikhez is. Míg a cigányok és a velük azonosított társadalmi csoportok kutatói szinte egységesen konstruktivista szemléletűnek tűnnek, addig írásaikból – a legtöbb esetben – ennek ellenére sem tudható meg, hogy hasonlóan gondolkodnak-e más közösségekről, például a „többségről”. Meglátásunk szerint a cigánynak tartott emberek, illetve a romák tudományos megismerése nemcsak a módszertani reflexiót kívánja meg, hanem legalább ugyanennyire e viszonyítási pontok megjelölését (már csak a szövegek valóságformáló hatása miatt is).

Lassan tudományos közhellyé válik, hogy „a romák etnikailag nem homogén csoport, nem határolható le sem belülről, sem kívülről, nem tekinthetőek még heterogén csoportnak sem. A romákat végső soron egyetlen dolog teszi egy etnikai csoporttá: ez pedig a többségi magyar szemlélet megőrző ítélete

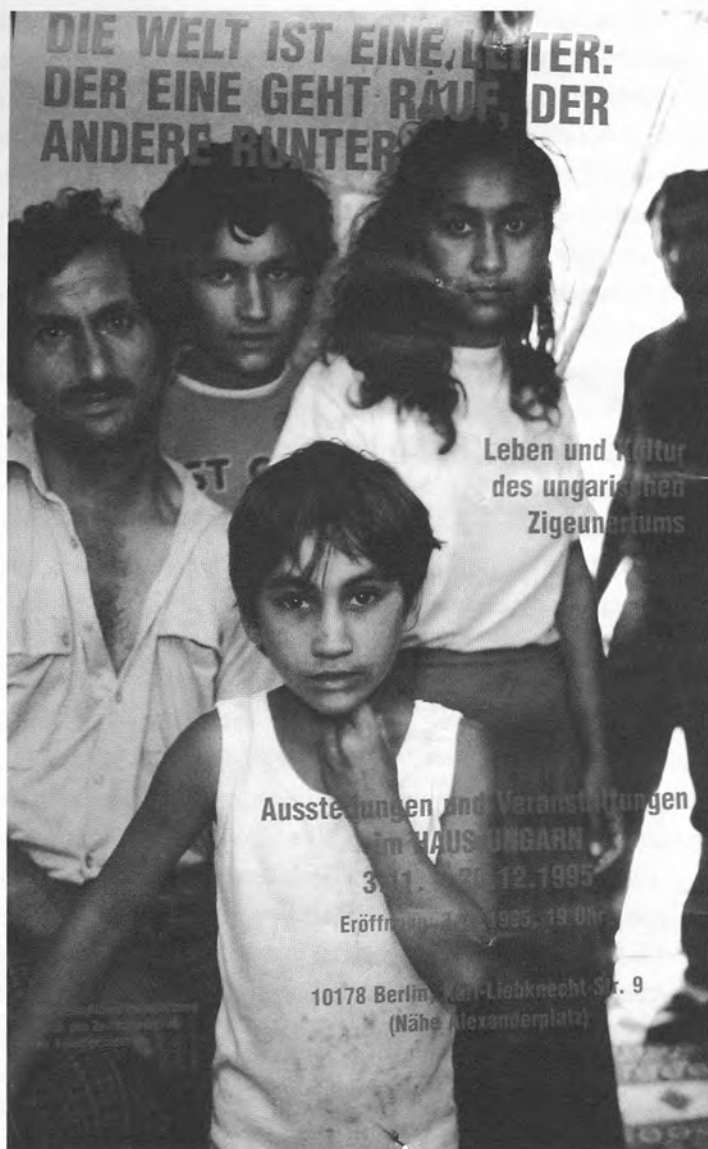
arról, hogy ki a roma és ki nem az.”⁴¹⁹ Míg a cigányokról szóló kutatásoknak az 1970-es évektől jelentős szerepük lehetett abban, hogy a cigányokat az állam, a „többség” megkérdezésük nélkül egységes csoportnak tekintse, ma ezek az állítások éppen a romák egységteremtő törekvéseit kérdőjelezik meg. A mai tudományosság egyfelől folyamatosan alkotja, másfelől folyamatosan kérdőjelezi meg a cigányságról szóló ismeretanyagot.⁴²⁰ Mintha még a strukturalista (vagy – ezúttal nevezzük így – konstruktivista) megközelítésnek is volna egy doktriner értelmezése, amely a konstruktivista álláspontot csak erre az egyetlen kisebbségre terjeszti ki. A kutatók egy része a kisebbség leírása kapcsán tagadja azoknak a megközelítéseknek a létjogosultságát, amelyek a többségi társadalom ábrázolása, elemzése kapcsán amúgy általánosan elfogadottak. (Mintha semmi sem szólna az ellen, hogy általánosságban magyar kultúráról, magyar társadalomról vagy egységes magyar történelemről beszéljünk.) A cigánység konstrukció – mondja emelkedett nyelven a társadalomtudomány, amivel könnyű is egyetérteni, de ez a vélekedés sokkal kevésbé van jelen az egységesen magyaroknak mondott „többséggel” szemben. Ahogy a magyar, úgy a cigány történelem is csinálmány (hogy e bekezdésen belül már ne írjuk le többször a konstrukció szót), de csak éppen annyira, mint az előbbi. Mi szívesebben kérdőjelezzük meg a kisebbséggel szemben megfogalmazott „többségi” identitás alapjait, mint viszont. Ha a „többség” mint olyan nem létezik, akkor nem lehet annak nevében cselekedni, beszélni, írni sem. Még pontosabban: csak ha ily módon cselekszünk, akkor – és ezáltal – válik a „többség” valós entitássá, vagyis valósággal is létezővé.

A tudomány művelése középosztálybeli vagy elit kiváltság. Egy kutató sem lehet képes a mélyszegénységben élő romák szempontjából leírni és megfejteni a magyar nemzet, a „többség” társadalmi státusát, egyszerre ismerős és idegen szokásrendjét, törzsi ritusait, a „többségi” közösségek etnikus kultúráját. A honi szakirodalomban kivételes példa Romano Rácz Sándor memoár-szociográfiája. A szerző saját élettörténetét, személyes történeteit megszakítva ír értekezéseket a romákkal kapcsolatos tudományos kérdésekről – bevallottan egy roma ember szemszögéből.⁴²¹ Szükség volna azonban olyan művekre is, amelyek a többségi társadalom viszonyrendszerét értelmezik-értékelik a kisebbségi lét perspektívájából. (Más kérdés, hogy a romák különállásának belső okait elemző írások hivatkozási alapul szolgálnak a szélsőségesen eszencialista – vagy elhagyva e tudományos eufemizmust: rasszista – szerzők számára, akik

az integráció kudarcaiért a kisebbséget teszik felelőssé.) Ian Hancock *Mi vagyunk a romani nép* című roma történelem könyvében például – nem véletlenül – külön részt szentelt a kisebbség „többséggel” kapcsolatos hiedelmeinek (*A mi sztereotípiáink a nem-romanikról* címmel). Az előítéletek ugyanis nem csak a kisebbséggel szemben létezhetnek. Hancock többek között megjegyzi: „Nagyon sokan hiszik, hogy a nem-romanik élvezettel beszélnek idegeneknek magánéletük legrejtettebb részleteiről is; hogy mindenkinek bejelentik, ha vécére kell menniük, és utána nem mosnak kezét.”⁴²²

Rogers Brubaker felveti, hogy helyesen járunk-e el, amikor a társadalmi jelenségek megértéséhez – sok szempontból – mesterségesen kreálunk csoportokat, ezt ő „csoportizmusnak”⁴²³ nevezi. Természetesen minden csoportosítás mesterséges, ám ettől függetlenül a társadalmi formációk vizsgálatakor nem áll más eszköz a rendelkezésünkre, mint a „csoportizmus”. A csoportok mesterséges volta feletti hosszas elmélkedés ebből következően céltalan, hiszen a társadalomtudományok szükségszerűen kategorizálnak. Igaz, ebből az is következik, hogy a nemzetiségeket és a nemzeteket hajlamosak vagyunk úgy kezelni, mintha szilárd entitások volnának, amelyeknek érdekek és tevékenység tulajdoníthatók.

Az újabb társadalomtudományos kutatások az etnicitás kérdését többnyire nem a hagyományos államnemzet-nemzeti kisebbség fogalompár dichotómiájában értelmezik. Vannak ugyanis olyan marginalitásban élő csoportok, amelyek képlékeny nemzetiségi vonásokkal, térben és időben nyitott, tehát számos vonatkozásban bizonytalan etnikus identitással bírnak. A modern társadalomtudományok klasszifikációs gyakorlata számára e csoportok megközelíthetetlenek maradnak.⁴²⁴ E felismerés segíthet annak belátásában is, hogy a többi etnikai kategória (nemzetiség, nemzet) szintűgy konstrukció. Az etnikai identitás és a vele járó tulajdonságok rögzített felfogásával szemben a társadalmi és etnikai kategorizáció (illetve identitás) szituatív is lehet: „Az etnicitásnak határozott megjelenése, de elég meghatározatlan tartalma van.”⁴²⁵ Ám a kisebbséghez tartozást a politikusok és a társadalomkutatók szeretik mégis dogmatikusan értelmezni.

*„A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy” című fotókiállítás
1995-ös berlini bemutatójának plakátja*

MENTÉS MÁSKÉNT: PANOPTICON

Az államnak sokféle felfogása létezik, van, amelyik működését, létét intézményein keresztül magyarázza. Foucault írásaiban – a Benthamtól kölcsönzött – panoptikum (*panopticon*) hasonlat az állam metaforája. A panopticon szó a „minden” (görög *pan*) és a „látvány” (*optikum*) szavakból tevődik össze. Az intézmények e képzet szerint sajátos rendet alakítanak ki a társadalomban. Egy hatalmas épület gyűrű alakban veszi körbe a központi tornyot. Kis cellák sorakoznak benne egymás mellett, minden cellának két ablaka van, az egyik kifelé, a másik befelé nyílik, az egyik kívülről beengedi a fényt, a másikon keresztül így a fogoly a toronyból láthatóvá válik. A felügyelet modern intézménye ez, ahol az elzárás lényege az állandó ellenőrzés biztosítása. Más jelent e sajátos fényviszonyok közt látni és láthatónak lenni, a toronyból ugyanis mindenki látható; igaz, olyannak látszik, amilyenek a mindent és mindenkit pásztázó tekintet mutatja. A rabság valódi, ám az így teremtett valóság látszat és látvány csupán, a hatalom illúziója; nagyon egyszerű és egyöntetű képet mutat. Más képet látunk ugyanarról az egyénről, ha az egészségügyi, ha a lakásügyi, vagy ha az oktatási intézmények cellájába zárják. Az elzárás lényege nem a „valóság” megmutatása, hanem az állami felügyelet biztosítása, a hatalom igazolása.⁴²⁶ A hatalom addig van jelen az életükben, amíg az egyének a hatalom intézményein keresztül válnak láthatóvá.

Az alapvető emberi jogok érvényesülésének jelentőségét talán azzal lehet a leginkább érzékeltetni, hogy amikor az alkotmányban vagy más jogszabályokban kinyilvánított jogok megvalósulásáról beszélünk, akkor nem kevesebb-ről van szó, mint a demokrácia érvényesüléséről és hatékonyságáról az adott országban. A modern részvételi demokráciában éppen amiatt van szükség a

kisebbségek védelmét szolgáló intézményrendszer létrehozására, hogy az útját állja a rousseau-i demokrácia kritikájaként Alexis de Tocqueville és John Stuart Mill által megnevezett „többség zsarnokságának”. E téren a magyar állam elsődleges feladata volna, hogy minden lehetséges eszközzel küzdjön a diszkrimináció ellen, a pozitív megkülönböztetés eszközével segítse a romákat érdekeik megjelenítésében, reformálja meg a kisebbségi önkormányzatok rendszerét, vagyis teremtsen meg a pluralista demokrácia kibontakozásának alapfeltételeit.

A pluralista demokrácia elmélete szerint az állam a közjót csak a csoportérdekek kiegyenlítésén keresztül valósíthatja meg.⁴²⁷ A többségi elv szellemében meghozott döntések autoritását csupán addig lehet biztosítani, amíg az állam mindenkivel szemben betartja a kölcsönös felelősség elvét, vagyis minden állampolgárt a politikai közösség tagjaként kezel („morális tagság”).⁴²⁸ Ez elengedhetetlen feltétele annak, hogy a kisebbségekhez tartozók józan belátás alapján elfogadhassák az elvileg az egész közösség érdekében, a többségi demokrácia elvén meghozott döntéseket. Az intézményrendszer demokratikus működtetéséhez szükséges (volna), hogy az állam tevékenysége az állampolgárok legszélesebb körében legalább minimális elégedettséggel találkozzék, és valamiféle közösség(érzet)et teremtsen. Habermas elmélete szerint az állami döntéseket ellenőrizni képes civil társadalmat csak a nyilvánosság teremtheti meg, ha az itt zajló diskurzusok képesek tartósan megalkotni a társadalmi (csoportok közötti) szolidaritás eszményét. A nyilvánosság ereje, a kommunikatív hatalom korlátozhatja a közigazgatási és a gazdasági rendszer eredendően elnyomó, kizsákmányoló jellegét.⁴²⁹

A mai jogállamok egyik alapértéke éppen a normák és az értékek pluralizmusa, a kulturális sokféleség, a társadalmon belüli egymásmellettségek fel- és elismerése. Alapvetően a mai demokráciaértelmezésekkel ellentétes és avított a felfogás, amely az egységes nemzeti kultúra domináns szerepére hivatkozik, valamiféle hierarchikus kulturális és társadalmi rendet képzel el, és ennek jegyében a társadalom peremvidékére szorít, vagy kizár csoportokat a kultúrából, a társadalomból, a gazdaságból.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a különböző etnikai csoportokról sémák szerint gondolkodjunk. Egységesnek, a többi csoporttól világosan elkülönültnek látjuk, láttatjuk őket.⁴³⁰ Ezzel szemben számos megközelítés a csoportok közötti határvonalat tűnékenynek mutatja, sőt általában a társadalmi formációkat is. A róluk szóló beszámolók performatívak, azaz amikor csoportokról

beszélünk, valójában nem objektívan leírjuk, hanem éppen hogy szubjektívan megalkotjuk őket. A beszéd ráadásul egyben cselekvés is: mozgósítás az általunk kialakított csoporthatár mindkét oldalán. Megvalósítja mindazt, amit mi valóságosnak mondunk. Nemcsak az etnikai vagy a nemzetiségi, de a nemzeti közösség sem fogható fel önálló entitásként, önmagában vagy önmagáért létező kollektívumként. E jelenségek a történelmi folyamatok különböző szintjein válnak láthatóvá. A csoport a csoportként való létezés folyton változó képzete. Ebből következően nem vonható kétségbe sem az etnikum, sem a nemzetiség, sem a nemzet léte, csak valóságosságuk tartalma értelmeződik át. A cigány kisebbség éppen annyira létező, mint amennyire a többségi magyar nemzet az. Itt kell megjegyezni, ha úgy véljük, hogy a roma közösség a szociális helyzet és az ehhez kapcsolódó kulturális jellemzők szerint „konstruálódik”, akkor ez éppígy igaz lehet a magyar nemzetre is, amely ehhez képest valamiféle közép- és felsőosztálybeli léthez, kultúrához vagy annak képzetéhez köthető a mai Magyarországon.⁴³¹

Az ellentétpárként használt fogalmak átalakítják, leegyszerűsítik a különböző csoportok közötti sokrétű viszonyokat, és eltüntetik a csoporton belüli különbségeket. Könnyen és mindenki számára – ugyanúgy – érthető egynemű viszonyt alakítanak ki. Mindennapi használatuk lehetőséget ad arra, hogy a mindenkori „többség” nevében, képviselőjében a mindenkori kisebbség elutasítható legyen. Az egységes „többségre” a hatalomnak amiatt van szüksége, hogy saját létét, önös tetteit osztársadalmi érdekekkel igazolni tudja. A „többségről” szőtt képzetek elemzése így valójában a hatalom igazi arcát mutatja meg. Az „aszimmetrikus érvelési struktúra” valamiféle állandósult erőfölényt fejez ki; hiszen maguk a szavak, a csoportnevek lényegében kicserélhetők.⁴³² A fogalompárok többnyire kizáró jellegűek; a megteremtett kategóriákhoz köthető magyarázatot adnak a megkülönböztetésre, a térbeli vagy az időbeli elkülönítésre, például ember-nem ember, hellén-barbár, keresztény-eretnek, nemzet-nemzetiség, magyar-cigány... És ez a sor tetszőlegesen folytatható a mindenkori hatalom szándéka és ideológiája szerint. Hangsúlyozandó azonban, hogy e fogalompárok nem kizárólag az „állam” akaratából születtek meg. A diskurzusok alapját mindig sokszereplős, bonyolult játszmák képezik, amelyekben sokan szerepet kapnak, és egymástól, sőt néha saját akarattuktól, szándékuktól függetlenül is alakítják a hatalmi viszonyokat.

A rendszerváltás idején még konszenzus volt a demokratikus pártok között arról, hogy a korábbi rendszert csakis a demokratikus jogállam megteremtésével

és a piacgazdaság kiteljesítésével lehet meghaladni, ahol az egyéni kezdeményezés és felelősség a történések mozgatórugója a többségi, állami akarat helyett. A döntéshozók mégis úgy gondolták, hogy ezeket az elveket a társadalom periferiájára szorult csoportok, kisebbségek esetében nem lehet alkalmazni.⁴³³ Nekik továbbra is szükségük van a hagyományos gondoskodásra. De miért ne gyűrhetné le ezekben az ügyekben is az egyéni szabadság eszménye az állami mindenhatóság képzetét? A „többség” és a „kisebbség”, a mi és az ők létezése történelmi konstrukció, mégis egyre erősebb az a vélekedés, hogy valójában rólunk és róluk van szó. Mi osztjuk a gondoskodást, ők viszont kapják, nekünk sikereink lehetnek, nekik viszont csak kudarcaik, mi ítélkezünk, felettük viszont ítélkeznek. E képzet szerint a sikernek és a kudarcnak, a büntetésnek és a bűnnek is sajátos tartalma van. Csak akkor lehet egységes a „többség”, ha a kisebbséget is ilyennek látja, ami persze megfordítva is igaz. Ezt a „többséget” a magyar állam teremtette meg, amikor a romákat kizárta, kirekesztette a társadalomból.

Vajdák ideje? Kállai Csabát a magyar cigányok országos vajdájává avatják az FTC népliget-i kézilabdacsarnokában, Budapest, 2006

Roma gyermekek a parlamentben, Budapest, 2005

Az egységes, homogén „többség” koncepciója nemcsak társadalomtudományosan túlhaladott, hanem számos térség, település, kisebb közösség esetében jól láthatóan ellentmond a hétköznapi tapasztalatoknak. Elsősorban a magyar állam és a többségi társadalom felelőssége, hogy a romák miképp fogalmazzák meg ma identitásukat: az együttélés negatív tapasztalatai, az őket ért atrocitások és a jelen sérelmeinek hatására, vagy annak jóleső tudatában, hogy az állam támogatja az egyének és a kisebbségi csoportok törekvéseit. Csak remélni lehet, hogy a többletjogok valódi biztosítása Magyarországon józan belátás eredménye lesz, nem pedig etnikai konfliktusok, erőszakos cselekmények (kikényszerített) következménye.

A hagyományos történelmi szerepfelfogás szerint a történész képes kibontani a múlt szövedékéből az igazságot. Ezt a felfogást mi nem osztjuk, ám a forrászövegek végigolvasása után, néhány – a műfaji követelményeknek megfelelő egyszerűséggel megfogalmazott – tézis mégis idekíváncozik a kötet végére:

1. A modern magyar állam a történelem során soha nem támogatta a cigányokat. Ellenben olyan látszatot teremtett, mintha sokat tett volna értük.
2. Mindenkor szüksége volt viszont a „többség” támogatására, rokonszenvére.
3. Megvonta a határokat a kisebbségi csoportok és a „többség” között. Politikájával mindig a „többségi” lakosság kegyeit kereste.
4. A nemzetépítés szándékával beindította a bünbakképzés mechanizmusát, amely a „többségi” lakosság előítéleteire támaszkodott, és tovább erősítette azokat.
5. A cigányok csak kedvezőtlen helyzetekben, szerepekben jelenhettek meg a nyilvánosságban. A 'cigányság' fogalma a szegénységet, kirekesztettséget feledtető vagy magyarázó alakzattá vált.
6. A cigányság a rendszerváltás utáni politikának sem lett a kedvezményezettje.
7. A különböző cigány/roma szervezetek a politikai pártok túszává váltak, a pártok gyarmatosították a cigány/romapolitikát.
8. Az állami beavatkozás látható sikertelensége után a hatalom látszatintézkedésekre törekedett csupán.
9. Máig nem vált el egymástól a cigány/roma- és a szegénypolitika.
10. A cigányok/romák nem egyenlők a szegényekkel, és a szegények nem egyenlők a cigányokkal/romákkal, az előítéletek és a szegregáció társadalmi hatásai ellenére sem.
11. A cigányok/romák minden törekvése elismerésre érdemes, azok is, amelyek az asszimiláció és azok is, amelyek az elkülönülés, a nemzetépítés felé mutatnak.
12. A „többség” nem létezik.

A TÖRTÉNET VÉGE

2012 – lassan eltűnő ezredvég. Nem hiábavaló érzékeltetni azt az idősikot, horizontot, ahonnan a kutatók szemlélődnek, ki-kitekintenek saját érzékelési, tapasztalati világukból, majd visszasüppednek oda. Nemzedékek nevelkedtek fel Magyarországon azon az alapvetésen, hogy a magyar nemzet hősies, tragikus, viszontagságos története – maga a történelem. Ezenkívül sem valóság, sem igazság nincsen, mert nem lehet, vagy mert nem tudjuk elképzelni, hogy volna ilyen.

Ma történetesen ennek az évszázados téveszmének a végletes közjogi kiteljesítését éljük. Az Országgyűlés 2011. április 25-én elfogadta Magyarország új, Alaptörvénynek nevezett alkotmányát, amely 2012. január 1-jén hatályba is lépett. Az Alaptörvény preambuluma, a *Nemzeti hitvallás*, úgy tesz, mintha létezne, létezett volna valamiféle örök érvényű, Szent Istvántól 1944-ig folyamatosan gyarapodó örökség, történeti alkotmány. E hagyomány folytatódik – az új hatalom hitvallása szerint – a húsvétinak nevezett Alaptörvénnyel és a sarkalatos törvényekkel. Az új közjogi szemlélet mintegy zárójelbe teszi a magyar történelem diktatórikus korszakait, sőt a rendszerváltásait, demokratikus szakaszait is, és e korszakok valóságait, hétköznapok tapasztalatát. Nem létezőnek tekinti a parlamentarizmus és a demokratikus szabadságjogok hagyományát: az 1946. évi I. köztársasági törvényt vagy a Harmadik Köztársaság 1989. október 23-án kihirdetett Alkotmányát, és deklaráltnak nem vállal közösséget 1848 hagyományával sem.⁴³⁴

A múlttal való szembenézés továbbra is várat magára. Ahogy Kis János megállapítja: „Az Alaptörvény csak a ('44 előtti) magyar történelem dicső lapjait ismeri, az önbírálatra okot adó tettekről és mulasztásokról nem vesz tudomást. Csak a magyar népnek idegen hatalmak által okozott – vélt vagy

Úton München felé, Dinók Henrietta jogász az Alaptörvény első kommentárját olvassa, 2012

valódi – sérelmeket tartja számon, a magyar állam saját polgárai és más népek ellen elkövetett vétkeiről nem akar tudni.⁴³⁵ Az Alaptörvény az új historizáló hóbort jegyében több jogtörténeti elnevezést is visszaállít, így a nemzeti és etnikai kisebbség elnevezés nemzetiségre változik.⁴³⁶

Ma az új közhatalom logikájából következően az Alaptörvény hivatalossá tesz egy olyan nemzetfelfogást, amely szakít az 1989-es Alkotmány koncepciójával. Az állam így már nem a politikai, hanem a kulturális nemzet fogalmát használja; a dokumentumot a magyarok *Nemzeti hitvallása* vezeti be. Kis János a következőképp írja le az új Alkotmány által használt nemzetfelfogást: „Először, a nép helyébe egy másik alanyt csúsztat, az etnikai nemzetet. Így indít: »Mi, a magyar nemzet tagjai (...) kinyilvánítjuk az alábbiakat«. A »nemzet« elvben jelenthetné a politikai közösséggé formált népet is, ám itt nem ezt jelöli. Pár bekezdéssel alább ugyanis mint »[a]z elmúlt évszázad viharaiban részekre szakadt nemzetünk« jelenik meg, melynek kötőszöve »szellemi és lelki«: nem politikai tehát, hanem kulturális. Az így felfogott nemzetben nincs helyük a magyar állam területén élő nemzetiségeknek, másrészt nagyon is helyük van benne a határainkon túl élő magyaroknak.”⁴³⁷

Az Alaptörvény előtörténetéhez tartozik, hogy a 2010-es választásokat követően megalakuló új parlament egyik első döntése volt az állampolgársági törvény módosítása. A módosított szabályozás értelmében a határon túli magyarok kérelmükre automatikusan magyar állampolgársághoz jutnak.⁴³⁸

Az alkotmányozó a politikai közösség leírásakor rendre megfelelkezik a nemzetiségekről, a *Nemzeti hitvallás* címében a nemzeti jelző csupán a „magyarokra” utal. Ezt igazolja a következő részlet is: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja; szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között.”⁴³⁹ Az új alkotmány is „államalkotó tényezőnek” nyilvánítja a nemzetiségeket, ám ők még az alkotmányozásban sem vehettek részt. Az Alaptörvény a következő mondattal kezdődik: „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért.”⁴⁴⁰ Ezzel maga az új alkotmány hoz létre törésvonalat a köztársaságot alkotó politikai közösség magyar és nem magyar nemzetiségű tagjai között. Egy olyan állam esetében, amelyet – alapító okirata által deklaráltnak – a hit és a szeretet értékei tartanak össze, felmerül az a kérdés, hogy vajon nem a modern nemzetállam megszületése előtti elvekre kívánja-e alapítani polgárai lojalitását.

Ma a kisebbségek nélküli nemzetfogalom és a változó alapjogfelfogás következtében új jogkorlátozásokkal szembesülhetünk. Az abszurd helyzet leginkább

egy képzelt példán keresztül szemléltethető. János vitéz és Iluska szeretik egymást, sok viszontagság után a magyarok Tündérorszáágában végül egymáséi lesznek. Iluska ekkor tündér, azaz magyar, János pedig roma nemzetiségűnek vallja magát. Közös gyermekük Tündérország új alaptörvényének hatálybalépése és internalizálódása után látja meg a napvilágot. Tündérország alkotmánya elsősorban a múltban, a jelenben és a jövőben, az országban és annak határain kívül élő tündérmagyarokhoz szól. Állampolgársági szabályozása is ennek megfelelő, bár a romák nemzetiségi önkormányzatot alapíthatnak. Ezt tetőzi, hogy bár a romák hátrányos helyzetben élnek, az alkotmány nem nevesíti őket a pozitív megkülönböztetésre jogosult csoportok között, és jogkorlátozást helyez kilátásba mindazok számára, akiknek életvitele az alkotmányozó szerint nem felel meg a magyarokat jellemző értékrendnek. A pár végül úgy dönt: gyermeküket magyarként nevelik fel, hogy sikeres és boldog életet élhessen, és osztozzon a tündérmagyarokhoz tartozó értékekben. Ám a gyermeket ennek ellenére is romának látják Tündérorszáágban, és emiatt ők sem részesülhetnek a magyarok közös földöntúli boldogságából. Petőfi verses elbeszélésének ily módon parafrázelt változatában Tündérország új alkotmányával minden bizonnyal valami baj lehet, hiszen nem használja a politikai nemzet fogalmát, és a demokráciának sem a partnerségi modelljét valósítja meg.

Ma az új közjogi keretek értelmezését is nehezítik az Alaptörvény szövegének anakronizmusai, belső ellentmondásai. Ezt jól szemlélteti a következő köztársasági államformában szokatlan rendelkezés: „Tiszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét.” Az 1989-es alkotmány írói annak idején nem vették figyelembe az ország sajátos helyzetét, amikor a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait átültették a magyar jogrendszerbe. A 2011-es Alaptörvény által bevezetett új szabályozás viszont már e jogoknak a multikulturalizmus eszméjén nyugvó elvi alapjait is kikezdi. Érthetetlen módon viszont a modellhez kötődő jogintézményeket meghagyja. Az alkotmány megalkotói nemcsak a politikai nemzet fogalmának fordítottak hátat, hanem ezzel együtt a multikulturalizmusnak is, ám az azon alapuló kisebbségi önkormányzati rendszert mégsem szüntették meg.

A sarkalatos törvényként elfogadott új nemzetiségi törvény tartalmi értelemben nem új szabályozás, csupán a kisebbségi törvény módosítása, zömében a választási visszaélések kizárását célzó változtatásokkal. Bár az új törvény

számos rendelkezése nehezen értelmezhető, egyértelmű, hogy ismét változnak a kisebbségi önkormányzati választási szabályok. A cigány elnevezés romára változik, és a jövőben a népszámlálási adatokat felhasználják majd a kisebbségi önkormányzati választási visszaélések kiszűrésére. Utóbbi pontos menete, mivel a népszámlálási adatokra vonatkozó rendelkezéseket nem hangolták össze a névjegyzékekre vonatkozó szabályokkal, jelenleg még nem tudható. (A jogszabály szerint a települési kisebbségi önkormányzati választást ki kell tűzni, ha a településen a népszámláláskor harminc ember az adott kisebbséghez tartozónak vallotta magát. A törvény szerint a kisebbségi önkormányzati választásokat ugyanakkor abban az esetben is meg lehet tartani, ha a szavazók feliratkoznak a kisebbségi választói névjegyzékbe.)⁴⁴¹ A törvény szerint a roma és az örmény nemzetiség esetében már a magyar nyelv is a nemzetiségek által használt nyelvek számít,⁴⁴² ám meghökkentő módon a jogszabályi definíció nemzetiségen továbbra is olyan csoportot ért, amelyik saját nyelvvel rendelkezik.⁴⁴³ A jogbiztonságra⁴⁴⁴ és a kisebbségi jogok védelmére állandó veszélyt jelent a törvény 158. – sarkalatosságról rendelkező – paragrafusa, amely meghatározza, hogy a törvénynek mely részei módosíthatók csak kétharmaddal. (Maga a 158. szakasz azonban nem sarkalatos, így az, hogy a jogszabálynak mely rendelkezései kétharmadosak, egyszerű többséggel megváltoztatható.)

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló sarkalatos törvény⁴⁴⁵ létrehozta a nemzetiségek parlamenti képviselét egy olyan megoldással, amely elméletileg mind a tizenhárom elismert nemzetiséget képviselőhöz juttatja az országos listás mandátumok terhére. Az új szabályozás a visszaélések széles tárházára kínál lehetőséget; a kisebbségek politikai jogaival való visszaélések feltehetően az országgyűlési választásokat is elérik majd. A nemzetiségi jelöléshez a névjegyzékben szereplők legalább egy százalékának, de „legfeljebb ezeröttszáz” személynek az ajánlása szükséges.⁴⁴⁶ A kedvezményes kvóta keretében a listás mandátumhoz előírt szavazatszám egynegyedével már kisebbségi mandátumhoz lehet jutni. Ha valaki úgy dönt, hogy a nemzetiségi listát támogatja a szavazatával, emellett természetesen egyéni jelöltekre is leadhatja a voksát. A határon túli magyar állampolgárok viszont csak fél szavazattal rendelkeznek majd, ami azt jelenti, hogy egyéni jelöltre nem, csak a listára szavazhatnak. Előfordulhat így, hogy a kulturális nemzethez tartozó határon túli magyarok szavazata adott esetben a nyolcadát érheti az Alaptörvény értelmében az alkotmányozásban részt sem vevő nemzetiségek szavazatának, ami bizonyosan nem következik az

új Alkotmány nemzetfelfogásából. Az egyetlen valószínű magyarázat az lehet, hogy – a kisebbségi önkormányzati választási szabályoknak köszönhetően – a kisebbségi politikai szervezetek többsége az elmúlt években már bizonyította a mindenkori hatalom iránti feltétlen lojalitását.

Ma azt tapasztaljuk, hogy a magyar állam vezetői felszámolják, illetve korlátozzák az alapjogvédelem intézményeit. Az Alaptörvény világképe azt tükrözi, hogy Magyarország a továbbiakban nem kíván semlegesnek mutatkozni polgárainak élete és világnézete tekintetében. Jogaikat egy nehezen védhető alapjogi felfogásra hivatkozva korlátozza, amikor az egyének kötelezettségét és felelősségét hangsúlyozza. Mindeközben az alkotmányozó által vallott erkölcsi felfogás, és az általa elképzelt helyes élet felé tereli őket, aláírva ezzel a jogosultságok értékét. Az Alaptörvény bevezető rendelkezéseit tartalmazó *Alapvetés* nyolcadik pontja szerint: „Az alapvető jogok kötelezettségekkel és felelősséggel járnak.”⁴⁴⁷ A szöveg egyetlen erkölcsi meggyőződés helyességét sulykolja, és ezzel elmosza a 'jogában áll megtenni' és a 'helyes megtenni' állítások közötti különbségeket.⁴⁴⁸ Ha az állam megfellelteti egymásnak 'a mindenkinek joga van dolgozni' és a 'helyes dolgozni' állításokat, akkor abból az következik, hogy korlátozhatja mindazok jogait, akik szerinte helytelenül élnek, mivel nem dolgoznak, és bizonyos segélyek kiutalását munkavégzéshez kötheti.

Ma arról hallunk, hogy a hatalom képviselői nagy közmunkaprogramokat, építkezéseket vizionálnak. Ám ezzel egyidejűleg az új alapjogi koncepció jegyében lerombolják a szociális támogatások intézményrendszerét, és áttörik azokat a védőgátakat, amelyeket az oktatásban az előző kormányok a kirekesztés, a szegregáció ellen emeltek. Az Alaptörvényben új elemként jelenik meg például a munkavégzési kötelezettség előírása is, az egyén „képességeinek és lehetőségeinek” függvényében. Alighanem az „aki nem dolgozik, ne is egyék” népi bölcsességnek az emberi jogok korszakában elfogadhatatlan közjogiasításáról lehet szó. Az alaptörvényi rendelkezések az állammal szemben fennálló kötelezettségekre hivatkozva eltávolítják a jogalkotó útjából azokat az alapjogi garanciákat, amelyek korábban gátolták, hogy a hatóságok a segély kiutalását munkavégzéshez, társadalmilag hasznosnak vélt tevékenységhez kössék.⁴⁴⁹

Ma a hétköznapiakban ismét lehetőség kínálkozik az erőszak alkalmazására, az új alkotmány az önvédelem jogát kiterjeszti a tulajdon védelmére is. Az új szabályozás értelmében mindenkinek joga van a törvényben meghatározottak

szerint a személye, illetve a tulajdona ellen intézett vagy az ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadással szembeni fellépéshez.⁴⁵⁰ Mindez különösen veszélyes a mostani, nyílt etnikai konfliktusokkal terhelt időszakban, amikor paramilitáris csoportok kistelepülések romák által lakott részein „járőröznek”, illetve amikor szélsőséges mozgalmak a „cigánybűnözés” elleni fellépésre és önbíráskodásra uszítanak. A korábbi időszakokhoz képest új szereplőként – a 2007-ben alapított Magyar Gárdával – félkatonai, a kisebbségek ellen uszító szélsőséges szervezetek is megjelentek Magyarországon. A Magyar Gárda működését a bíróság jogellenesnek minősítette, és elrendelte a feloszlását, ám helyébe új, zászlajukra hasonló jelszavakat tűző paramilitáris alakulatok léptek.⁴⁵¹

Ma fokozatosan gyengülnek a kisebbségi jogvédelem intézményi lehetőségei is. Az Alaptörvény például a roma kisebbséget egyszerűen kifelejtí a pozitív diszkrimináció célcsoportjai közül. Megszünteti továbbá az önálló kisebbségi ombudsman intézményét. A nemzetiségi biztos az alapvető jogok biztosának helyetteseként a jövőben hatásköreit elveszítve már csupán egy háromfős

Rendőri igazoltatás, Budapest, 2000

Az utolsó bejegyzés és becsukjuk az ajtót címmel a kisebbségi ombudsman archivált honlapjáról, Budapest, 2011

titkárság támogatására támaszkodva segítheti az Alapvető Jogok Biztosa Hivatalának működését.⁴⁵² Az alkotmányozás körüli viszonyokat jellemzi, hogy az Alapvető Jogok Biztosa átalakított Hivatalának új, az elbocsátásokat is levezénylő főtitkára – régi időket idéző módon – a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium helyettes államtitkári székéből érkezett.

Ma azt tapasztaljuk, hogy a történelmi tendenciák nem vagy csak rossz irányban változnak. A jogszabályok következetes alkalmazása – az intézményesült diszkrimináció leküzdése – az egyre előítéletesebbé váló környezetben továbbra is várat magára. A jogállami normákat régóta következetlenül alkalmazzák, ezt jól mutatja az, hogy ha pár száz Magyar Gárda-egyenruhát vagy ahhoz hasonló öltözetet viselő ember Budapesten (az Erzsébet téren⁴⁵³ vagy a Hősök terén⁴⁵⁴) csoportosul, akkor rendszerint feloszlatták őket. Ha egy kis település romák által lakott részén történik ugyanez, akkor többnyire el-

marad a hatalom fellépése, jóllehet egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy az említettek közül melyik esemény lehet inkább alkalmas a félelemkeltésre, vagy melyik korlátozza jobban mások szabadságát.

Ma a romákat a rasszista indíttatású bűncselekmények tárgyalásakor a vádlottak padján látjuk, ahelyett hogy az állam bűnüldöző szervei a védelmükben lépnének fel.⁴⁵⁵ A közelmúltban, 2011. március 1. és március 15. között – a romák által is lakott – Gyöngyöspátán katonai jellegű ruhában napi rendszerességgel járőrözött a Szebb Jövőért Polgári Egyesület,⁴⁵⁶ emellett megjelent a Betyársereg és a Véderő nevű paramilitáris alakulat is.⁴⁵⁷ A Véderő „tagjainak formaruhája erősen emlékeztet a Magyar Gárda egyenruhájára, így fehér ingből, fekete mellényből, bakancsból és árpádsávós címerrel ellátott felsőruházatból áll.”⁴⁵⁸ A járőrözést előre bejelentették, és azt a rendőrség tudomásul vette.

Konička djeca (Koniki gyerekek), 2008

Ebben az időszakban 2011. március 6-án a Jobbik pártrendezvényt tartott a „cigányterror” ellen, amelyen mintegy kétezer helyi lakos mellett megjelentek a pártnak az ország különböző részeiről érkező szimpatizánsai. A rendezvény céljaként a bejelentéskor a következőt jelölték meg: „a helyi cigány lakosság bűnözésből élő rétege által terrorizált gyöngyöspatai lakosok kérésére demonstrálunk, (...) követeljük az elkövetett jogsértések kivizsgálását és szankcionálását”.⁴⁵⁹ Az Országgyűlés a gyöngyöspatai eseményekre ugyan a Büntető Törvénykönyv módosításával válaszolt,⁴⁶⁰ ám a konfliktust követően csak romák kerültek előzetes letartóztatásba.

Ma a magyar állam újfajta nemzeti politikát hirdet. A preambulum etnikai és kulturális nemzetképe a romákat a politikai közösség tagjaiként, de nem a nemzet részeként kezeli. Az integrációt célzó politikák, intézkedések számára így bizonyosan nem szolgálhat majd hivatkozási alapul.⁴⁶¹ Az ország hazai, illetve nemzetközi, uniós szintéren képviselt politikája között jól láthatóan nincs

összhang. A magyar uniós elnökség kinyilvánította, hogy prioritásai közé tartozik az európai uniós roma stratégia megalkotása.⁴⁶² Ma az új, 2011. évben elfogadott, fejlesztéspolitikára összpontosító roma stratégia hivatott arra, ennek szellemében, hogy a jelenlegi vészterhes helyzetet 2020-ig változtasson. A stratégiát a témához értő, a kérdéskör szociológiai szakirodalmára bőségesen hivatkozó szerzők írták.⁴⁶³ Mégis, e dokumentummal kapcsolatban is komoly kifogások merülhetnek fel. Sokkal inkább minisztériumi háttéranyaghoz, vagy a magyarországi roma kisebbség helyzetéről összeállított tanulmánykötethez hasonlít, mintsem a kormányzati cselekvés tervét meghatározó stratégiai programhoz. A dokumentum nélkülözi a konkrét elképzeléseket; jogi megoldások felé mutató vagy pénzügyi forrásokat előírányzó részek csak elvétve szerepelnek benne.

Szerzői továbbá nem vesznek tudomást a közjogi változásokról, alig-alig utalnak a jogi környezet átalakulására. A stratégia nem foglalkozik továbbá olyan jól látható társadalmi konfliktusokkal, mint amilyen a félkatonai szélsőséges csoportok megjelenése, és nem tér ki az olyan kárhozatos jelenségekre sem, mint a rasszista indíttatású bűncselekmények elleni állami fellépés teljes hiánya.

Ma a magyar állam visszatér a történelmi időkbe, jóllehet az a többségi magyar történelem, az a magyar nemzet, amit sokan újból látni szeretnének, sohasem volt valóságos, és igaz(ságos) sem lehet; csupán a mindenkori hatalom referenciája. Az Alaptörvény írói műkedvelő történelemszemléletük közjogiasításával, az alapjogok korlátozásával, a jogvédő intézmények felszámolásával és ellehetetlenítésével lezártak egy fejezetet a cigányok magyarországi történelmében. A rendszerváltással kezdődő történet végét ért. A magyar állam ismét a Panopticon központi tornyába költözött.

JEGYZETEK

ELŐSZÓ HELYETT: A KÖNYVRŐL

- 1 Csak az irodalmi hűség kedvéért: Sárközinek (az egyetlen szereplőnek, akinek mintha nem volna keresztneve) fontos szerep jut a regényben, hiszen ő leplezi le az árulót, és ezzel a tettével megmenti a várat.

MEGNYITÁS: A MÁTRIX

- 2 „Nem, nem ott vagyok, ahol keresnek, hanem itt, ahonnan nevetve nézem magukat. Ugyan már, csak nem képzelik, hogy annyi gyötrellemmel és gyönyörűséggel írnek, csak nem hiszik, hogy leszeggett fejjel így megmakacsolnám magam, ha – kissé lázas mozdulatokkal – nem azt a labirintust készíteném, ahol kalandozhatok, ahol mondanivalómat áthelyezhetem... Ne kérdezzétek, ki vagyok; és ne mondják nekem, hogy maradjak ugyanaz: ez az anyakönyvek morálja; ez készíti hivatalos papírjainkat. Hagyjon bennünket békén ez a morál, ha írni kezdünk!” Foucault 2001: 27.
- 3 Bartos (szerk.) 1958: 10–11.
- 4 Foucault 1998.
- 5 Báthory–Pomogyi 1993: 21.
- 6 A nyolcvanas évekig született munkákról áttekintést ad: Pomogyi 1983.
- 7 Nagy Pál 1998.
- 8 Pomogyi 1995.
- 9 Dupcsik 2009.
- 10 Báthory–Pomogyi 1993: 21.
- 11 Összefoglalóan magyarul: Gyáni 1992: 1997; Fónagy 1995; Szívós 1999.
- 12 Lindenberger 1996: 304.
- 13 Foucault 2003.
- 14 Domanska 2010.
- 15 A teljesség igénye nélkül: Bódi 1993; Bódi (szerk.) 2000; Hajnal 1998; Szuhay 1989; 1994; Szuhay (szerk.) 1998; Szuhay–Barati 1993.
- 16 *„On peut bien parier que l’homme s’effacerait, comme à la limite de la mer un visage de sable.”* Foucault 1966: 398.
- 17 A diskurzuselemzés lépései során az egyes szerzők – Foucault munkái nyomán – általában az alábbi elveket követik. Szükséges megkülönböztetni az egyes szövegek kapcsán, hogy ki beszél, milyen intézményes

- fórumon szólal meg, mi az aktuális pozíciója. Ez segít megérteni a különböző *kijelentésváltozatokat*. Következő lépés lehet a kijelentések kapcsolatainak vizsgálata, ti. hogy ki milyen pontokon avatkozott be a diskurzusba, milyen módokon (újra-és átírási technikák segítségével) változtatta meg azokat. Ezen keresztül érthető meg a *kijelentésmező* szerveződése. Végül, ami mindebből következik, s talán a leglényesebb, a *stratégiai mező* vizsgálata, tehát az egyéni választások mögött megbúvó okok bemutatása, a mindenkori hatalmasok stratégiáinak a leleplezése. Foucault 2000; 2001. Magyarul összefoglalóan: Glózer 2007.
- 18 Nagy Pál 2008; Binder 2009b: 38.
- 19 Kripke 2007.
- 20 Fátyol 2010: 97.
- 21 Balázs 2007: 406–407.
- 22 Lásd például Novick 1988. Az etnotörténelemmel szemben gyakorta megfogalmazott kritika, hogy az a sérelmekből építkező ideológiává válhat. Ennek egyik alapja, hogy szerzői szándékosan nélkülöznek számos olyan kritériumot, amely a „tudományos” történetírás sajátja. E kritériumokat (a személytelenséget, a körültekintő, ugyanakkor száraz fogalmazásmódot, a saját álláspont elrejtését) tekinthetjük azonban olyan stíuselemeknek, amelyek öngazolást jelentenek, a hagyományos történetírói szerep alátámasztását, és amelyek végső soron elfedik e történetírás szintűgy ideologikus voltát. Általában is minden történetírói munka kapcsán felvethető az *ábrázolhatóság* és az *egyediség*, végső soron a megismerhetőség és a *megérthetőség* kérdése.
- 23 Northrop Frye elmélete „általános előtti cselekményszerkezetek” létét feltételezi (*pre generic plot-structures, mythoi*). Frye 1991.
- 24 Hayden White történetfilozófiája szerint az esemény, a „tény” kölcsönös viszonyban van az elbeszéléssel (narrativitással), mivel a történész történetét is narratív sémák alakítják. White 1997: 134.
- 25 White 1973: 29.; Jenkins 1995: 160–161.
- 26 „A történésznek ahhoz, hogy egy tragikus helyzetet komikussá alakítson, mindössze a nézőpontját kell elmozdítania vagy az észlelési körét megváltoztatnia. Különben is csak azért tartunk bizonyos helyzeteket tragikusnak vagy komikusnak, mert e fogalmak általában kulturális, specifikusan pedig az irodalmi örökségünk részét képezik. Egy adott történelmi helyzet konfigurálásának a mikéntje attól függ, hogy a történész milyen finoman illeszti össze a specifikus cselekményszerkezetet és azt a történelmi eseményhalmazt, amelyet egy bizonyos fajta jelentéssel kíván felruházni. Ez pedig, lényegét tekintve irodalmi, más szóval fikciótéremtő művelet.” White 1996: 338.
- 27 Putnam 2001.
- 28 Csalog 1976: 225–226., 239.
- 29 Uo. 179–224.
- 30 Synott–Howes (szerk.) 1996.
- 31 Vermeersch 2006: 13–15.
- 32 Foucault 1996.
- 33 Vermeersch 2006: 13–15.
- 34 Karl von Czörnig osztrák statisztikus szerint 1846-ban 93 ezren voltak, 1857-ben 143 500-an, 1864 végén pedig 155 700-an. Czörnig 1857. Idézi: Hoóz 1989: 15–16.
- 35 Herrmann 1895: 81.
- 36 Az 1880. évi népszámlálás során a cigány anyanyelvűeket az „egyéb” anyanyelvűek között írták össze. Az 1893. évi cigányösszeírás szerint valamivel kevesebb mint 30 százalékuk volt cigány anyanyelvű. A cigány nyelven (is) beszélők száma 94 769 volt. Hoóz 1989: 18–19.
- 37 Herrmann 1895.
- 38 Uo. 11. Idézi: Havas 1999a: 23. Megjegyzendő: különböző hangsúlyokkal, de

- többen ma is felhívják a figyelmet azokra az antropológiai jegyekre, melyek a cigány lakosságot a társadalmon belül felismerhetővé, megkülönböztethetővé teszik. Ennek a romák részéről alapja lehet a különbözés és a megkülönböztettség érzete; a többségi lakosság körében pedig régóta tartja magát az az álláspont, miszerint a romákat jól látható „rasszjegyeik” is megkülönböztetik.
- 39 Gesztelyi Nagy 1929: 315–317.; 1940: 315–317.; Hoóz 1989: 89.
- 40 Az általános iskolák és a gyógypedagógiai intézmények tanulóinak 1981-ben ugyanis hét százalékat minősítették cigánynak, ez alapján becsülték meg a népességstatisztikai adatok megváltozását. Hoóz 1989: 3.
- 41 Kemény 1974.
- 42 Kemény 1976; Az 1993–1994-ben végzett országos reprezentatív romakutatás ugyanezen az alapon nyugodott. Havas–Kemény 1995. A Szelényi–Treiman kutatás empirikusan is igazolta azt, hogy a romák lélekszáma Magyarországon jóval kisebbnek mutatkozik akkor, amikor a megkérdezettek maguk nyilatkoznak etnikai hovatartozásukról, és nagyobbak, amikor a környezet (ebben az esetben a kérdezőbiztos) minősíti őket.
- 43 Kemény István összefoglaló tanulmányában kifejtette: „nem beszélhetünk cigánykultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó rétegek szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság életformacsoportjai különböző színeket jelentenek.” Kemény 1976: 42. A kérdéskörrel részletesen: Szuhay 1999a.
- 44 Kertesi–Kézdi 1998: 15.
- 45 Uo. 96.; Kemény–Janky–Lengyel 2004: 42.
- 46 A tágabb becslések 1971-ben 270 ezer és 370 ezer, 1993-ban 420 ezer és 520 ezer között, míg 2003-ban 520 ezer és 650 ezer közöttire teszik a cigány népesség számát.
- 47 Természetesen a cigányok/romák, illetve azoknak az embereknek a kategóriája, akiket „a többség cigánynak minősít” egyaránt konstrukció. A két csoportot elválasztó határ is meglehetősen képlékeny, átjárható. Jellemző, hogy a szociológusok még amikor az egyének önmeghatározásából indulnak ki, akkor is figyelembe veszik a többségi meghatározást. A szociológiai megközelítések elemzése: Dupcsik 2011.
- 48 Csalog 1997: 38.
- 49 Havas 1999a. Lásd még Ladányi–Szelényi 2000a-b; Havas–Kemény–Kertesi 2000; Kertesi 2000.
- 50 Neményi 2000: 278.
- 51 Lásd a 34. jegyzetet.
- 52 A „cigány anyanyelvűek” száma 1920-ban 6989, 1930-ban 7841, 1941-ben 18 640, „a cigányul is beszélőké” 1920-ban 4909, 1930-ban 6632, 1941-ben 9587 volt. A második világháború utáni népszámlálások szintén rögzítették a cigány anyanyelvűek és a cigány nyelveket is beszélők létszámát; eszerint előbbieik száma 1949-ben 21 387, 1960-ban 25 633, 1970-ben 34 957, 1980-ban 27 915 fő volt, utóbbiaké 1949-ben 9958, 1960-ban 14 230, 1980-ban 17 613. A nemzetiségre vonatkozó adatok szerint 1949-ben 37 598, 1960-ban 56 121, 1980-ban 6404 fő mondta magát cigánynak. 1960. évi népszámlálás, 13. 27–28.; 1980. évi népszámlálás, 21. 165.; Hoóz 1989: 19–21.
- 53 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 39.
- 54 Lásd az adatok összefoglalását Janky 2004: 400.
- 55 1960. évi népszámlálás, 13. 27–28.; 1980. évi népszámlálás, 21. 165.; Hoóz 1989: 19–21.
- 56 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 42.
- 57 Népszámlálási személyi kérdőív: http://www.nepszamlalas.hu/files/sharedUploads/Anyagok/2011/08_ho/313_Szemelyi_kerdoiv_ver5.pdf

- 58 Janky 2004: 400.
- 59 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 37.
- 60 Erdős (1958) 1989: 42–56. Összefoglalóan: Dupcsik 2009: 157–158.; Szuhay 1997: 665–666. E csoportosítás tudományos alapjai legalábbis megkérdőjelezhetők. Volt olyan törzs (drizár – rablók), amelyet Erdős Kamill többek között így jellemezett: „A társadalmi és magántulajdont nem kímélő, a közbiztonságot – nemegyszer gyilkosságokkal is – veszélyeztető fajta.” Erdős i. m. 43.
- 61 Szalai Andrea 1997.
- 62 Fleck–Virág 1999: 69. Idézi: Dupcsik 2009: 284–285.
- 63 Bari 2010: 34.
- 64 Ennek jellemző példája Vekerdi József munkássága. Lásd például Vekerdi 1982.
- 65 A magyarországi cigánykutatások és a kulturális antropológia kapcsolatához lásd Prónai 1995: 95–129.
- 66 Szuhay 1995: 331.
- 67 Liégeois 2009: 94.
- 68 Hancock 2004: 24–27.
- 69 Liégeois 1994.
- 70 Joyce 1997.
- 71 Cabrera 2004: 28–29.

„ÉLVTÁRSÁK, HA VAN SZÍVÜK ...”

A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1945–1961

- 72 Faludy 1946: 9.
- 73 A Pharrajimos, a roma holokauszt történetének bemutatása interjúk és írásos önvalomások alapján: Bársony–Daróczi 2005; Bársony 2008: 224.
- 74 Házhelyhez, egy-két hold szántóhoz csak néhány településen az arra „érdemesek”-nek vélt cigányokat juttatták. Nagy Pál (szerk.) 2010: 37.
- 75 Bársony 2008: 229–231., 233.
- 76 Az 1900. évi népszámlálás 54 449-re, az 1910. évi 108 825 főre becsülte a cigány anyanyelvű lakosságot az akkori Magyarország területén. Lásd még 52. jegyzet. Várdi 2009: 77–78.
- 77 Bársony 2008: 239–244.
- 78 Élettörténetét lásd Bársony 2008: 237–238.
- 79 A hangsúlyt ő sem a kisebbségi jogok biztosítására helyezte. Kálmán 1946.
- 80 Több kísérlet történt ugyanakkor ennek rekonstruálására: Vidra Zsuzsa például élettörténeti interjúk és helyi dokumentumok alapján vizsgálja ezt a kérdést Ózd példáján: Vidra 2008.
- 81 Az MDP KV Adminisztratív Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. Budapest, 1956. április 9. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 276. f. 91/85. ö. e. Közli: Feitl 2008: 266–272.
- 82 Először a minisztérium „kollégiuma” tárgyalta meg a jelentést. MOL XIX-C-5 3. d. 34.160/1957.
- 83 Pogány–Bán 1957; 1958. Sággy 2008: 275–276.
- 84 A tanulmányban így fogalmaztak: „»Népcsoport« fogalom alatt a vérségi (törzsi, nemzeti) fejlődési fokot túlhaladó, olyan társadalmi alakzatot (közösséget) értek, amelyben már az osztálykülönbségek léteznek, de a nemzeté váló válás egy, vagy több előfeltétele hiányzik.” Pogány–Bán 1957, 14.

- 85 Uo. 15.
- 86 Erdős (1960) 1989: 190.
- 87 MOL XIX-C-5 3. d. 34.160/1957.
- 88 Sághy 2008: 278.
- 89 A minisztérium november 22-én Pogány Györgyöt jelölte ki a feladatra. MOL XIX-C-5 3. d. 34.329-1957.
- 90 Sághy 1999: 20–27.; 2008: 289.
- 91 MOL P 2153 2. d. 986. o.
- 92 1958 novemberétől 1959. márciusig Gere György vezette a szervezetet, majd a honvédtiszt Ferkovics Sándort nevezték ki az élére. Sághy 2008: 290.
- 93 Romsics 1988.
- 94 Gellner 1983: 1–62.; 136–143.; Anderson 1983: 11–49.; O’Leary 1998.
- 95 Brancroft 2005: 18., 51.
- 96 Verdery 2004.
- 97 Kántor 2000.
- 98 Kymlicka–Straehle 2001: 29.
- 99 Brubaker 1996: 23–54.
- 100 Herrmann 1895.
- 101 Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. MOL M-KS-276. f. 96. cs. 87. doboz/ 300. ö. e.
- 102 Havas 1982; Virág 2010b: 254–255.
- 103 1978-ban például a *Nógrád* című lap közölt riportot egy „nógrádmegyeri vasasszövetkezetéről”, melyet huszonegy évvel korábban alakított „néhány vasakarátú cigányember.” A KISZÖV megyei elnöke is megszólalt a riportban, egy tervezett 16 millió forintos beruházásról beszélt, mely majd „segít továbblépni egy régi világból, megkövesedett életformából majd negyedszázada erős akarattal kitörő és ma továbblépni szándékozó rétegnek.” A riport olyanokról szól, akik „változtatni mertek, akartak, tudtak”, ahogy a cikkíró megállapítja „Megyeren a bizonyosság fénye világítja meg a cigányokat.” T. Pataki 1978: 5.
- 104 Faludi 1964: 195–196.
- 105 A munkaügyi miniszter utasítására például 1957 szeptemberében a megyei, a budapesti és a megyei jogú városi tanácsok VB-elnökeinek belső vizsgálatot kellett kezdeményezniük, hogy megállapítsák: a városi, községi tanácsok folyósítanak-e olyanoknak is munkanélküli-szegélyt, akik arra nem jogosultak. MOL XIX-C-5 3. d. 27.229/1957.
- 106 Füzes–Márfi–Rozs–Vörös (szerk.) 2005: 53.
- 107 Szuhay 1999b: 43–44.
- 108 MOL XXVI-A-1 2. d. A fejlesztés szempontjából számba jövő települések. 1950. július 11.
- 109 Bakó 1954; M. Ladvenicza 1955; Gunda 1956. Összefoglalóan: Apor 2009: 78.
- 110 Leduc 2006: 376.
- 111 A kötet utószavát M. Ladvenicza Ilona írta. Bartos (szerk.) 1958: 85–86.
- 112 Niedermüller 2005: 10–14.; Niedermüller–Horváth–Oblath–Zombory (szerk.) 2008.
- 113 Wingfield 2004; Niedermüller–Horváth–Oblath–Zombory (szerk.) 2008.
- 114 Bergstein 1910: 189–190.
- 115 Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. MOL M-KS-276. f. 96. cs. 87. doboz/ 300. ö. e. Ugyanakkor a dokumentum szerzői is elismerték: „Egyes helyeken az állami szerveink nem veszik emberszámba a cigányokat, és megalázó módszereket alkalmaznak velük szemben.”
- 116 Bana 2009:113.
- 117 Molnár 2005.
- 118 Purcsi 2001.
- 119 Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigánykérdés rendezésére. i. m.
- 120 Zala Megye Tanácsa VB Igazgatási Osztályának rendelete a cigányok nyilvántartásba vételéről. Zalaegerszeg, 1959. május 12. Ebben a tanács vezetése akként

- rendelkezett, hogy „Minden cigányszemélyt (muzsikus cigányokat kivéve) korra és nemre való tekintet nélkül nyilvántartásba kell venni.” MOL P 2153 3. d. A romákról egyéni, illetve családi nyilvántartási lapokat töltettek ki. Családi kapcsolataikat, egészségügyi, személyes adataikat egyaránt feltérképezték.
- 121 Mikó 2009.
- 122 Bernáth 2002: 12–14.
- 123 Bernáth–Polyák 2001.
- 124 Jelentés a megyében élő cigányok kulturális helyzetének és munkavállalási problémáinak kérdéséről. Békés Megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága. Békéscsaba, 1959. november 5. MOL P 2153 3. d.
- 125 R. József, Domony. (www.ciberom.hu) A Roma Sajtóközpont munkatársai 2001-ben és 2002-ben kerestek fel olyan romákat, akik átérték, megszenvedték ezeket az erőszakos akciókat. (A www.rroma.hu és a vele együttműködésben készült www.ciberom.hu a Roma Sajtóközpont honlapja, amely oral history-gyűjteményt és dokumentum-, illetve fotótárat is tartalmaz.)
- 126 Kardos 1997: 256.
- 127 MOL P 2153 2. d. 505–508. o. 576/1958.
- 128 MOL P 2153 2. d.
- 129 A „dögei újmagyarok” levelükben a telep higiéniai állapota és a helyi VB-titkár kirekesztő magatartása miatt tiltakoztak, aki kijelentette „cigányt a géphez nem veszünk fel”. MOL P 2153 2. d. 1031–1032.
- 130 László Mária ezekben az esetekben a helyszínen hallgatta meg a panaszosokat és a romákat, s arra kérte az illetékes állami és tanácsi szerveket, hogy orvosolják azokat a helyi problémákat, amelyekben az etnikai konfliktus okát látta.
- 131 Pácin, 1958. április 4. MOL P 2153 2. d. 1002. o., vagy a bicskei lakosoknak a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Panaszirodájának címzett 1958. augusztus 13-án iktatott levele is a szövetségnél landolt. MOL P 2153 2. d. 1030.
- 132 Kymlicka 2001: 1–3., 17–27., 294–300.
- 133 A szervezetet panaszbeadványt fogalmazott a BRFK-nak, melynek másolatát a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége megküldte a XV. Kerületi Ügyészségnek, a Legfőbb Ügyészségnek és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Titkárságának is. A levélírók elbeszélése szerint 1959. augusztus 11-én a szervezet ismerkedési estet tartott egy italboltban: „Az ismerkedési est célja az volt, hogy a most szervezett galvanizáló részleg most belépett dolgozói megismerkedjenek a Szövetkezet régi dolgozóival. Tagságunk az estét kellemes hangulatban, zavartalanul és a szocialista együttélés szabályait a legteljesebb mértékben megtartva töltötte addig, amíg az alábbiakban előadandó esemény nem következett be.” Egy részeg rendőr őrzetű provokálta őket a kocsmában, majd a kocsmába érkezett még hét-nyolc rendőr. A levél így folytatódik: „A rendőr csoport egyik tagja meglátva a csoportosulást, azonnal gumibotját használta és szövetkeztünk ellenőrző bizottságának elnökét, D. Mihályt ütlegelte. Ezzel egyidejűleg a jelenlevő rendőrök lökdösní, ráncigálni kezdték szövetkeztünk tagjait, női dolgozóinkat és megengedhetetlen szavakkal illették. – »Rohadt kurva cigányok, szemét csavargó huligánok, várjatok ki lesztek irtva, csak gyertek be a rendőrségre kaptok ott.«” A levélírók szerint a rendőrök több embert előállítottak, és még később is bántalmazták őket. „Itt kell megjegyeznünk azt, hogy szövetkeztünk 1957 márciusában alakult és megalakulásával azt a célt szolgálta, melyet Pártunk és Kormányunk a nemzetiségi, közelebbről a cigány-kérdés helyes, emberséges megoldásaként meghatározott. Szövetkeztünk »cigány-szövetkezet« és feladata a Rákospalotán élő nagyszámú, állandó munkával még ma sem foglalkozó cigányságnak a

- szocialista termelőmunkába való bekapcsolása. Szövetkezetünk ezt a feladatot egyre eredményesebben teljesíti." MOL P 2153 2.d. 925.
- 134 A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1960. évi munkatervtervezete. Budapest, 1960. május 2. MOL P 2153 4. d.
- 135 Sághy 2008: 277.
- 136 Uo. 282–283. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége vázlatos munkatervve. *Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1960” életéből*: 12–19.
- 137 Sághy 2008: 280.
- 138 A szövetség korábban tájékozódott még a nyugati cigánypolitikáról is. Többek között a következő fordítások találhatók meg levéltári anyagában: Hermann Kopf freiburgi szövetségi képviselőnek „Európa Tanács és kisebbségi probléma” címmel tartott előadása; Nem akarnak másodrangú állampolgárok lenni. Frankfurtban az egész szövetségi területet összefogó Központi Bizottsága alakult a cigányoknak. *Frankfurter Rundschau*, 1960. március 15.; Propagandaanyag a cári Oroszország, illetve a Szovjetunió romapolitikájáról, Vavilav Kopecky bevezetője (1958. november 20-án a cigánykérdésről tartott országos aktívát megnyitó beszéd); A cigány-lakosság között folytatott munka. Dr. František Kahuda oktatásügyi és népművelési miniszter előadása a Bratislavában 1960. február 26-án tartott aktíván. (Fejezet *A cigány lakosság között folytatott munka* c. kiadványból); Otakar Zeman, CKP KV Titkárság: A csehszlovákiai cigány lakosság között folytatott munka kérdéseiről. (1958. nov. 20-án tartott országos aktívára-értekezleten elhangzott beszámoló); Eva Bacikova: Kulturális nevelőmunka a cigány lakosság között; Jindrich Kotal, belügyminiszterhelyettes: Legfontosabb feladatok a cigányok nevelésében. MOL P 2153 2. d. Vendég Sándornak, a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjének javaslatára úgy döntöttek, hogy a „külföldi anyagok” felhasználásával közös álláspontot alakítsanak ki, s ne helyzetjelentést, hanem határozati javaslatot készítsenek, amelyet majd az illetékes párttestület beterjeszthet a legfelsőbb pártvezetésnek. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége Munkaügyi Bizottságának munkatervtervezete. Budapest, 1960. május 23. (Ezt követte május 24-én a Művelődésügyi Bizottság ülése, majd 25-én az Egészségügyi Szakbizottság ülése.) MOL P 2153 4. d. A május 24-ei értekezleten közölték: „A cél a cigánylakosság társadalmi felemelkedésének előmozdítása, a Hajdu-Bihar megyei elvtárs ügy vetette fel, hogy felszívódás vagy elkülönülés. Mi ezt a terminológiát nem használjuk. Nekünk elő kell segítenünk a cigánylakosság társadalmi asszimilációját. Ez nem könnyű, de a cél világos.” MOL P 2153 4. d. Általában az államszocialista országok cigánypolitikájáról: Apor 2009.
- 139 Nem mindegy / Hogy, Pártba mégyvagy / Bába. Ez kettő s tetudod / Hogy kétőtne lehet. / De én aztmondom járjal / csak a pártba halgasrám / Kicsikém. / Nem mindegy / Hogy tanulsz vagyjatsz / De én aztmondom tanulj / Tudod kettőtne lehet / Én aztmondom tanulj / Kicsikém. MOL P 2153 (régii levéltári jelzet: MOL XXVIII-M-8) 2. d. 787.
- 140 MOL P 2153 2. d. 786–788.
- 141 Valuch 2010: 270.
- 142 Horváth Sándor 2010: 233–235.
- 143 VaML XXIII-526/a/3. Szombathely VT VB Jegyzőkönyv 1957. július 31. Idézi: Horváth 2010: 235.
- 144 Crowe 1991: 156.
- 145 Kalvoda 1991: 97–99.

„AZ ÉLET VISZI A DOLGOT...”
A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1961–1989

- 146 Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról. A Politikai Bizottság 1961. június 20-ai ülése. MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e. A Politikai Bizottság ezt követően még többször megvitatta a kérdést: Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-ai, a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) A Politikai Bizottság 1963. március 5-ei ülése. Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására. A Politikai Bizottság 1963. november 12-ei ülése. Javaslat a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatban tárcaközi koordinációs bizottság szervezésére. A Politikai Bizottság 1968. október 15-ei ülése. Jelentés a cigánylakosság helyzetéről. A Politikai Bizottság 1979. április 18-ai ülése.
- 147 Ö. Kovács 2008.
- 148 MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e.
- 149 Stewart 1994: 71.
- 150 MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e.
- 151 Az elmélet kifejtését lásd Okely 1983.
- 152 A salgótarjáni üvegyár cigány munkásai kapcsán az egyik pártdokumentum szerzője megállapítja: „Sajnos az üzemek munkahely[i] kötöttségeit a cigány dolgozók nehezen viselik. Ehhez hozzájárul az is, hogy a legnehezebb és legpiszkosabb munkák végzésére osztják be őket. A Tűzhelygyárban pl. az öntvénytisztónál, csiszolóban, üritésnél, rámolásnál és anyagmozgatásnál dolgoznak, ahol mások is ritkán tartanak ki 2-3 hónapnál tovább.” A téeszekről szólva a jelentés megjegyzi, hogy „a cigányok tagfelvételt legtöbbször leszavazzák.” Nógrád Megyei Levéltár. XXXI 51 c MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. 1963. május 24. 176. ö. e. Jelentés a cigánylakosság munkába-állításának helyzetéről Nógrád megyében 32., 26.
- 153 Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-ai a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 154 Máté 2009.
- 155 Békefi Margit adatait idézi: Dupcsik 2009: 172.
- 156 A házaló kereskedést már a dualizmus óta fokozatosan próbálta visszaszorítani az állam. A Horthy-kor végén egyre erőteljesebben korlátozták, majd 1944-ben a kereskedelmi miniszter betiltotta a textilárukkal való házalást. Máté 2009.
- 157 Stewart 1994: 252–254.
- 158 MOL M-KS-288. f. 5/1963/293. ö. e. 1968-ban ismét tárgyalták „a cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatait”. MOL M-KS-288. f. 41/1968/100. ö. e.
- 159 Kemény 1976: 27–31.
- 160 A 2014/1964. és a 2047/1967. sz. kormányhatározatok biztosították a kedvezményes lakásépítés lehetőségét, a cigánytelepek felszámolását. Évente 800 lakás építéséhez biztosítottak volna hitelkeretet, de az e célra elkülönített összegnek csak 67 százalékát használták fel. Az 1964. évi határozat kimondja, hogy a telepek felszámolását a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében kell megoldani, az 1967-es határozat azonban megállapította, hogy ez hosszabb időt igényel, s újabb kedvezményeket biztosított, miként később az 1969-ben elfogadott határozat is. (2019/1969. sz. kormány-

- határozat.) A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1964-1967. MOL XIX-D-3-o. Ezzel kapcsolatban lásd még MOL-M-KS-288. f. 36/1972/45. ö. e.; Berey 1990.
- 161 Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására. MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 162 Baranya megyében például hivatalosan is a „c típusú”, azaz cigány lakóház megjelölés volt érvényben. Márfi 2008: 345.
- 163 Virág 2010a: 62–63.
- 164 Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására. MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 165 Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-i a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 166 Márfi 2008: 351.
- 167 Melléklet a szociális követelményeknek meg nem felelő lakótelepek felszámolásáról szóló 2014/1964. sz. kormányhatározat végrehajtásával kapcsolatos intézkedési tervhez. Építésügyi Minisztérium 17/1964. ÉM. Sz. körrendelete.
- 168 Az elképzelések szerint a IV. ötéves terv során számoltak volna fel 43, az V. ötéves terv során 536, a VI. ötéves terv során 288 telepet, míg a maradék 323-at 1986 után. MOL XXVI-D-1-c (16. d.).
- 169 Virág 2010a: 27., 56–57.
- 170 „Nagy valószínűséggel mégis kimondhatjuk, hogy az ezek alapján bemutatható réteg azért alacsonyjövedelmű, mert több, a társadalom részéről általában elérhető jövedelem és szolgáltatás (társadalmi juttatás) ezeket a személyeket – az ide tartozó háztartásokat – az átlagos szint alatt érinti, illetve ezek a háztartások hátrányos helyzetűek ezek megszerzése tekintetében is.” Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése a Gazdaságpo-
litikai Bizottság részére. „A többoldalúan hátrányosan érintett rétegek összetétele, újratermelődésük okai, helyzetük javításának módjai.” Alapozó tanulmány (1979. október.): 9.
- 171 Az idézett dokumentumban a következő megállapítás olvasható: „valószínűsíthető, hogy a többoldalúan hátrányosan érintett népesség nagysága az 1970-es évek végén megközelítheti az 1 millió főt. Ez a halmoz, kibővítve a csak egy-egy tényező által súlyosabban érintettekkel 1,2-1,5 millió fő közötti intervallumban helyezkedhet el.” Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése i. m. 7.
- 172 A Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy megyei pártterkezetének állásfoglalása a Központi Bizottság XII. kongresszusí irányelveiről. MSZMP Somogy Megyei Pártbizottságának ülései (XXXV.1.b). 1980. 46. ö. e. 1980. február 20. 8.
- 173 MOL XIX-C-5 1045. d.
- 174 A Munkaügyi Minisztérium 6528/1977 sz. tervezetének vitaanyaga. MOL XIX-C-5 1045. d.
- 175 Szügyi 2008: 85.
- 176 A párt Nógrád megyei Végrehajtó Bizottságának ülésén például az egyik felszólaló nehezmenyente: „(a) kisegító osztályokba átutalják a cigánytanulók nagy részét. Ezzel nem lehet megbékélni. Nem lehet a cigánygyerekekből értelmi fogyatékos gyerekeket csinálni.” MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései XXXV. 51 c 1975. október 21. 511. ö. e. 1666.
- 177 Heves Megyei Levéltár. MSZMP Heves Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései 22.3. 437. ö. e. Végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve. 1973. december 4.
- 178 Összefoglalóan: Kemény 1999: 244–245.; Havas–Kemény–Liskó 2002: 7–20.
- 179 Csalog 1997.
- 180 A kutatás eredményeinek összefoglalása: Kemény 1976. Egy 1974-ben készült

- jelentés a cigány lakosság helyzetéről e felmérés adatai alapján is jellemezte a PB-határozat végrehajtásának hiányosságait. MOL M-KS-288. f. 41/1974/226. ö. e.
- 181 MOL M-KS-288. f. 5/1979/770. ö. e.
- 182 Szalai Júlia 2002: 35.
- 183 Havas 1999b: 84.
- 184 Kemény 1991: 183.
- 185 Kemény 1976: 10.
- 186 Szalai Júlia 2002: 35.
- 187 Kovács 2009: 84.
- 188 Csongor–Szuhay 1992; Szuhay 2006.
- 189 Sára Sándor (rend.) 1962.
- 190 Schiffer (rend.) 1970; 1972; 1973; 1978; 1981. A *Cséplő Gyuri* című film forgatása előtt a rendező koncepciójához olyan cigány fiatal kerestek, akinek a személyes sorsán keresztül jellemzően lehet bemutatni a faluból építkezésre kerülő legszegényebb munkások vándoréletét. Utóbb a felvilágosító célú filmről országszerte ankétokat rendeztek, munkásszállókon és egyetemeken is. A film végén Cséplő Gyuri hazatért egy kis időre – taxival érkezik a cigánytelepre –, ajándékokkal felszerelve, majd ismét útnak indul világot látni. A film utótörténetéhez tartozik, hogy Cséplő Gyuri még egy hónapot dolgozott Budapesten a téglagyárban, utána nem bírta a munkát, és szívelégtelenség miatt leszalálékolták. Kölcsönből Németújfalun házépítésbe kezdett, gazdálkodásba fogott, ám 1978 szeptemberében, nem sokkal a film bemutatása után, huszonöt évesen meghalt. A következő film, *A pártfogolt* főhőse, Kitka János a *Fekete vonat* egyik ingázó munkás szereplőjének a fia. A fiatalokúak börtönéből szabadult, és akárcsak Cséplő Gyuri, kacérkodik a budapesti munkavállalással. Próbálkozásai azonban sorra kudarcot vallanak, és a film zárójelenetében ismét otthon, a tanya udvarán látjuk.
- 191 Csalog 1976; 1988.
- 192 Diósi 1988.
- 193 MSZMP Somogy megyei pártbizottságának ülései (XXXV.1.b). 1981. 49. ö. e. 1981. szeptember 16. 197–198.
- 194 Csalog 1976: 239.
- 195 MOL M-KS-288. f. 36/1970/26. ö. e. A nagykátai járási pártbizottság jelentése.
- 196 MOL M-KS-288. f. 36/1972/45. ö. e. A Tolna megyei pártbizottság jelentése.
- 197 Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-i a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) MOL XIX-J-4 g 46. d. 66. t.
- 198 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 4.1. A-4187/1970/4. Bűnügy Tanulmány. Veszélyes cigánybűnözők ügyének operatív feldolgozása. Kiadja: A BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség. 1970, 11–12.
- 199 MOL XIX-B-14 585. d.
- 200 Dupcsik 2009: 162–167.
- 201 Tauber 1979; 1986; Vigh–Tauber–Madácsi 1988. Ismerteti-elemzi: Dupcsik 2009: 225–229.
- 202 Uo. 221–222.
- 203 MSZMP Budapesti Pártbizottságának ülései XXXV.1.a.3. 1986. június 24. 207. ö. e.
- 204 Békés Megyei Levéltár. MSZMP Békés Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. 1981. március 11. 618. ö. e.
- 205 MOL XIX-B-14 585. d. (1970)
- 206 ÁBTL 3.2.4. K-586.
- 207 ÁBTL 3.2.4. K-336/2.
- 208 MOL P 2130 A cigány lakosság helyzete.
- 209 Fűzes–Márfi–Rozs–Vörös (szerk.) 2005: 233.
- 210 Balogh–Huszár 1962: 3–4.
- 211 MOL P 2130 A cigány lakosság helyzete.
- 212 Fűzes–Márfi–Rozs–Vörös (szerk.) 2005: 136.

- 213 I/1955. (I. 13.) Eü.M. sz. rendelet végrehajtása tárgyában kiadott 101/1955 / EÜ.K.2./ Eü.M. sz. utasítás
- 214 Jelentés az MSZMP PB 1961. június 20-i a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról. (1962. október 11.) MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 215 Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosító Központjának észrevételei a kiszállási jelentéshez MOL XIX-J-4-g 46. d. 66. t.
- 216 Bernáth-Polyák 2001: 38.
- 217 MOL M-KS-288. f. 5/1961/233. ö. e.
- 218 MOL M-KS-288. f. 5/1963/293. ö. e.
- 219 MOL M-KS-288. f. 41/1979/318. ö. e.
- 220 „A cigányok nem tekinthetők nemzeti-ségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.” MOL M-KS-288. f. 5/1979/770. ö. e. (A PB határozatát közli: Mezey [szerk.] 1986: 265–275.)
- 221 Tauszik-Tóth 1987.
- 222 MOL M-KS-288. f. 50/1982/12. ö. e.
- 223 A Hazafias Népfront VIII. Kongresszusa. 1985. december 13–15. HNF. OT. Budapest, 1986. 67. MOL XXVIII-M-4.
- 224 Pozsgay 1986: 10.
- 225 Egy 1966-os tervezet azt javasolta, hogy az „államigazgatási és társadalmi szervezetek cigánylakosságot érintő tevékenységének koordinálásával” kapcsolatos feladatok a Művelődésügyi Minisztériumból kerüljenek át a Hazafias Népfronthoz. MOL M-KS-288. f. 41/1966/56. ö. e. A tervezetet az illetékes pártszerv vezetője, Orbán László akkor ellenezte, mondván, hogy „a cigány-kérdésben változatlanul azok az egészségügyi és szociális intézkedések a döntőek, amelyek a tanácsok hatáskörébe tartoznak és államhatalmi tevékenységet, döntéseket igényelnek.” MOL M-KS-288. f. 41/1966/57. ö. e. A Hazafias Népfront Titkársága 1978-ban tárgyalta a cigány lakosság helyzetének javítása érdekében végzett mozgalmi munkáról. 1980. őszén felállították az Országos Elnökség mellett működő cigányfórumot, majd Szabolcs-Szatmár megyében is létrehoztak egy megyei szintű „cigány bizottságot.” A Hazafias Népfront szerepe a cigány lakosság segítésében. MOL XXVIII M-4 HNF. Cigánylakosság helyzete 1986–1988. 19. d. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa mellett 1985. május 30-án alakították meg az Országos Cigánytanácsot – a cigányfórum utódjaként –, melynek felügyeletét a Társadalompolitikai Osztály látta el. (Choli Daróczi József 1986. december 31-ig az Országos Cigánytanács elnöke volt, majd az új Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének lett a titkára. 1987. február 18-án, a megyei, fővárosi választások után új összetételben alakult meg az Országos Cigánytanács. Elnöke Szirtesi Zoltán lett, alelnöke pedig Forgács Gyula, Lakatos László, Orsós Jakab, titkára Mezei István volt.) A tanács feladata volt többek között, hogy együttműködési programokat dolgozzon ki a Tárcaközi Koordinációs Bizottsággal (1968-ban alakították, lásd MOL M-KS-288. f. 5/1968/474. ö. e.) és a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségével. Források: *Beszámoló az Országos Cigánytanács tevékenységéről*. XXXVIII-M-4 HNF Pozsgay Imre iratai. 1987. 18. doboz. *A cigány lakosság helyzete és a Hazafias Népfront feladatai a cigány lakosság segítésében*. 1984. dec. 3. Előterjeszti: Kozák Istvánné dr., a cigányfórum elnöke. *Javaslat az Országos Cigánytanács működésére*. 1985. április. MOL XXVIII-M-4. HNF. Pozsgay Imre iratai. 18. d.
- 226 MOL XXVIII-M-4. HNF. Maróti István anyaga. 22. d.
- 227 MOL M-KS-288. f. 50/1982/12. ö. e.; MOL M-KS-288. f. 41/1984/434. ö. e. MOL M-KS-288. f. 41/1984/434. ö. e. MOL M-KS-288. f. 41/1986/468. ö. e.

- 228 MOL M-KS-288. f. 41/1984/434. ö. e.
- 229 MOL M-KS-288. f. 41/1986/468. ö. e.
- 230 Uo.
- 231 A Cíkobik az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1968-as, „A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól” szülő állásfoglalását követően felállított Tárcaközi Koordinációs Bizottság megyei szervei voltak. A cigányklubmozgalom a hetvenes években a folklormozgalommal párhuzamosan indult. Molnár 2005: 461., 467., 489.
- 232 ÁBTL 3.1.2. M-41684
- 233 Szuhay 1995: 330.
- 234 Daróczi 2003.
- 235 Bari 1970.
- 236 Bari 2010: 34. Cigány identitású írók, költők alkotásairól összefoglalóan: Choli Daróczi 1999; Szuhay 2000.
- 237 Bari 2010: 35.
- 238 Lakatos 1975.
- 239 Interjú Lakatos Menyhérttel. Kőszegi-Szuhay 2003; Sára Balázs (rend.) 2002. Szuhay Péter a képzőművészet cigány/roma (ön)reprezentációit elemző tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy az első hangsúlyozottan cigány alkotások „többségi” értelmiségiek pártfogó bábaskodása mellett születtek meg. Szuhay 2010.
- 240 Binder 2006.
- 241 Daróczi–Karsai (szerk.) 1979; Daróczi–Kerékyártó (szerk.) 1989. A harmadik reprezentatív kiállítást már Roma képzőművészek címmel rendezték meg a rendszerváltás után: Daróczi–Kalla–Kerékyártó (szerk.) 2000. Összefoglalóan: Kerékyártó 1994; 1998; 1999; Kőszegi-Szuhay 2002; Molnár István Gábor 2004.
- 242 Choli Daróczi – Feyér 1988; Karsai–Rostás-Farkas 1984a-e.
- 243 Choli Daróczi (szerk.) 1981.
- 244 Interjú Lakatos Menyhérttel. Kőszegi-Szuhay 2003.
- 245 Binder 2006: 73–74.
- 246 Blaha – F. Havas – Révész 1995: 21–24.
- 247 Habermas 1999.
- 248 Forray–Hegedűs 1990: 13.
- 249 Szuhay 1999a: 43–44.; Kemény 1999: 251–252.
- 250 Erről részletesen: Ladányi–Szelényi 2004: 137–158.
- 251 Kemény 2000a: 28–29.
- 252 Ladányi 2003: 22.
- 253 Kemény 1976: 31.
- 254 Szuhay 1999a: 51.
- 255 Kemény 2000a: 35.
- 256 Szuhay 1999b: 160.
- 257 Halbwachs 1950.
- 258 Nora 2003: 3–16.

„ÜVEGGYÖNGYHATÁS”

A CIGÁNYKÉRDÉS TÖRTÉNETE 1989–2010

- 259 Taylor 1997: 124.
- 260 Szalai Júlia 2000.
- 261 A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény.
- 262 A nemzetközi szervezetek inkább a kisebbségi jogok mellett teszik le a voksukat. Ez a szemlélet érvényesül az Európa Tanács dokumentumaiban is. A Parlamenti Közgyűlés egyik ajánlása például a következőket

- tartalmazza: „ismerjék el a romákat etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoporthoz tartozó személyekként” (Recommendation 1557 [2002] The Legal Situation of Roma in Europe 6. point). Az ajánlás fordítása: Majtényi-Vizi (szerk.) 2003: 180.
- 263 Majtényi 2007.
- 264 1120/1995 (XII. 7.) sz. kormányhatározat.
- 265 Luhman 1983.
- 266 A cigányság helyzetével kapcsolatos leg-sűrűtöbb feladatokról szóló 1125/1995. (XII. 12.) kormányhatározat. A cigányság helyzetének javítását célul kitűző első kormányhatározat a későbbi középtávú programokat megalapozó kormánydöntésnek tekinthető. A határozat egyéves határidővel cselekvési részprogramok kidolgozására kötelezte az érintett tárcákat az oktatás-közművelődés, a foglalkoztatás, a szociális ellátás, a térségi fejlesztés és a mezőgazdaság területén, további célul tűzte ki díszkriminációellenes intézkedések bevezetését. Ezekre építve 1997. június 30-i határidővel középtávú intézkedéscsomag elkészítését írta elő. A cselekvési részprogramok elkészültek, azokból a megadott határidőre összeállt egy középtávú terv lehetősége, sőt az is határidőre elkészült. Az 1995-ös kormányhatározat megteremtette annak az elvi lehetőségét, hogy a kormányzat megfelelően előkészített középtávú tervekre építve hatékony romapolitikát valósítson meg. Figyelemre méltó, hogy a középtávú intézkedési terv elkészültéig a kormány jelentősebb forrásokat nem használt fel kifejezetten a cigányság helyzetének javítását szolgáló programok finanszírozására.
- 267 1120/1995. (XII. 7.) kormányhatározat.
- 268 Ezt váltotta 1999-ben a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság, mely a középtávú intézkedéscsomag végrehajtása érdekében hasonló koordinációs feladatot kapott. 2002-ben a Miniszterelnöki Hivatalon belül szintén a különböző tárcák tevékenységének összehangolásának céljával állt fel a Teleki László vezette Cigányügyi Politikai Államtitkárság.
- 269 Wizner 2005
- 270 A cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagról szóló 1093/1997. (VII. 29.) kormányhatározat. Az előbbieken bemutatott előkészítő munka alapján hozott kormányhatározat lett volna hivatott arra, hogy a kidolgozott részprogramok végrehajtásáról döntsön, és azokhoz hozzárendelje a szükséges pénzügyi forrásokat. A kormányhatározat azonban ennek a követelménynek egyáltalán nem tett eleget. A kormányhatározat mellékletében szereplő feladatok jellemző intézkedéseit döntően így fogalmazták meg: „meg kell vizsgálni”, „vizsgálat keretében kell felmérni”, „fel kell tární”, „átfogó program, finanszírozási terv készítése szükséges”, „konceptiót kell kidolgozni”. A határozat egyetlen konkrét célkitűzésének a cigánytelepek kezelésére kiirandó közmunkapályázat mondható, de a pályázatra jogosult települési önkormányzatok nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az egyes feladatoknál felelősként több, nemritkán akár öt-hat minisztériumot is megneveztek. Ez a valós felelősségi viszonyok elmosódásához vezetett. (E jelenség a későbbi kormányhatározatokra is jellemző.)
- 271 A cigány kisebbség helyzetének javítását célzó intézkedésekről szóló 1107/1997. (X. 11.) kormányhatározat; A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról szóló 1047/1999. (V. 5.) kormányhatározat; A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról szóló 1047/1999. (V. 5.) kormányhatározat módosításáról szóló 1073/2001. (VII. 13.) kormányhatározat; A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról

- szóló 1047/1999. (V. 5.) kormányhatározat végrehajtásának egységes szakmai és pénzügyi utókövetési rendszeréről szóló 1051/2002 (V. 14.) kormányhatározat; A romák társadalmi integrációját előmozdító kormányzati együttműködés irányelveiről és szervezeti kereteiről szóló 1186/2002. (XI. 5.) kormányhatározat; A romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről szóló 1021/2004. (III. 18.) kormányhatározat.
- 272 Wizner 2005:437.
- 273 Az Állami Számvevőszék 1998-ban készített jelentése szerint ezeknek közös jellemzője volt, hogy túl általánosan jelölték meg a feladatokat, nem határozták meg, hogy ki a felelős a végrehajtásukért és nem biztosították a pályázatok monitorizálását sem. Dr. Pulay – Dr. Benkő 1998: 23.
- 274 680 millió forintot osztottak szét közöttük, ami hozzávetőleg a fele volt az általuk igényelt támogatásnak. (Roma telepeken élők lakhatási és szociális integrációs modellprogramja, 2006.) 2006-ban tizenegy további település 500 millió forint, 2007-ben kilenc település összesen 660 millió forint összegű támogatást kapott. A telepek meghatározásakor alapul vett tipológiát Havas Gábor és Szuhay Péter dolgozta ki még a program előkészítése során. A szerzők a következő alapvető típusokat különböztették meg: vadtelep, uradalmi puszták és munkáskolóniák, régről maradt telepek, cs- és szocpolos telep, városi szegregátumok, illetve szegregálódó falvak. Lengyel 2006: 90.
- 275 A romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről szóló 1021/2004. (III. 18.) kormányhatározat módosításáról szóló 1020/2005. (III. 10) kormányhatározat; *Kisebbségek Magyarországon* 2005: 101.
- 276 Jellemző, hogy a közoktatási törvény ekkor hatályos szövegében egy-egy alkalommal szerepelt a „roma”, illetve a „cigány” kifejezés – a „hátrányos helyzetű” kifejezés pedig 29 alkalommal. Dupcsik 2009: 297.
- 277 A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszer váltás óta fordított támogatások mértéke és hatékonysága. Összegző, helyzetfeltáró tanulmány. Állami Számvevőszék, 2008. április.
- 278 Az anyanyelv tekintetében a romáknak három csoportját különböztetjük meg: magyarul beszélő romungro, magyarul és cigányul beszélő oláh-cigány, valamint magyarul és románul beszélő beás cigány. A népszámlálások alkalmával a cigány és a beás nyelvet egy kategóriaként tartják számon.
- 279 Kemény–Janky 2003: 24–25.
- 280 Lásd a kérdésről részletesebben Majtényi–Pap 2009.
- 281 Az alapjogok érvényre juttatása érdekében történő etnikai adatgyűjtést a személyes adatok védelmére vonatkozó szabályok tehát feltételekhez kötik, az egyének számára garanciális védelemmel látják el, de a legtöbb esetben nem zárják ki ilyen adatok létrejöttét, azoknak az állami szervek általi kezelését. Így a személyes adatokat védő szabályok inkább úgy értelmezhetők, hogy meghatározzák az adatkezeléshez szükséges felhatalmazást, kizárják azt, hogy illetéktelenek hozzáférhessenek az adatokhoz, kapcsolati kódok segítségével elválasztják azokat az egyénektől, esetenként később, ha kezelésük már nem szükséges, az adatok megsemmisítését írják elő.
- 282 A tatárszentgyörgyi gyilkosságok után Miskolcon cigányok támadtak meg egy autót, amely a házaik közelében „járőrözött” éjszaka. Az autóban százezer forintos kár keletkezett, utasai könnyebb sérüléseket szenvedtek. A bíróság tizenegy embert

- ítelt összesen negyvenegy év börtönbüntetésre első fokon. 2009 szeptemberében a józsefvárosi Tavaszmező utcában egy főleg cigányokból álló társaság bántalmazott egy diákot, ekkor heten kaptak összesen huszonkilenc év börtönbüntetést.
- 283 Ez a felfogás az Európán kívüli helyzetet is tükrözi, Kanadában például a bevándorolt, nem asszimilálódott népcsoportokat is kisebbségnek tekintik.
- 284 Néhány EU-tagállam pedig – köztük Franciaország és Görögország – még a kisebbségek létét sem ismeri el.
- 285 A két legismertebb megfogalmazás a Francesco Capotorti által megalkotott és azóta a szakirodalom által dédelgetett kisebbségfogalom és az Európa Tanács 1201-es ajánlásában elfogadott definíció. Lásd a meghatározásokat Capotorti 1993.; Ajánlás *Az Emberi Jogok Európai Egyezményének* a kisebbségi jogokra vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyvével kapcsolatban, 1. cikk. Lásd a dokumentumot Majtényi–Vizi (szerk.) 2003: 150–156.
- 286 A kisebbségi törvény meghatározása szerint: „nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, *tagjai magyar állampolgárok* és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A törvény értelmében honos népcsoportnak minősülnek a következő kisebbségek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. [Kiemelés a szerzőktől.] A 2011-es nemzetiségi törvény kiveszi az állampolgársági kritériumot, a meghatározás többi részét változatlanul hagyja.
- 287 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól
- 288 A magyarországi görögök többsége például nem az évszázadokkal ezelőtti ország területén élt, mára asszimilálódott görög kisebbség leszármazottja. Zömükben görög kommunista partizánok és utódaik, akik a vesztes polgárháború után érkeztek Magyarország területére. (A 18–19. századig gyakran „görögnek” neveztek még a Balkánról betelepült ortodox keresztényeket, akiknek a jelentős része valószínűleg nem is volt görög anyanyelvű.) Az örmény nyelvet beszélő magyarországi örmények sem a 19. században Magyarországon élt örmény kisebbség leszármazottjai, hanem az örményüldezősek elől 1916-ban Magyarországra menekültek utódai.
- 289 Geertz 1998: 26.; Binder 2009a.
- 290 A nemzetiségi törvény első melléklete változatlanul hagyja a felsorolást, de a cigány elnevezés romára változik.
- 291 Majtényi 2007.
- 292 Kis 1995; 2005.
- 293 Raz 1994: 78.
- 294 Kymlicka 1995: 174.
- 295 Raz 1997.
- 296 Raz 1997; 193–199.
- 297 Uo.
- 298 „Nem a jog hibás, hanem az alkalmazása.” Paulus (Digesta, XXVI. II. 30).
- 299 A történetről lásd Messing 2005.
- 300 Kymlicka 1995.
- 301 de Witte 2000.
- 302 Kerényi 2000; Kállai 2005.
- 303 Demeter Zayzon 2000: 42.
- 304 Molnár–Schafft 2003.
- 305 A 2002. évi LXI. tv. a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. tv. módosításáról 7. § nyomán az Alkotmány 70. § (1) bekezdéséből 2004. május 1-jei hatállyal kikerült a nemzeti és etnikai ki-

- sebbségek önkormányzatainak választására vonatkozó, minden állampolgárt megillető választójog. Később a nemzeti és etnikai kisebbségek választásán a választójogosultság feltételeit a 2005. évi CXIV. tv. 2. §-a határozta meg. A 2005-ben megállapított szabályokat vette alapul később a 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzeti ségek jogairól.
- 306 Majtényi 2005.
- 307 Uo.
- 308 Osztójkán Béla: *Mint a pelikánok*. Choli Daróczi (szerk.) 1981: 96.
- 309 Blaha – F. Havas – Révész 1995: 23–24.
- 310 *Magyar Nemzet*, 1989. augusztus 28.; szeptember 4. Idézi: Blaha – F. Havas – Révész 1995: 24.
- 311 Blaha – F. Havas – Révész 1995: 25–26.
- 312 Uo. 24–25.
- 313 Révész 1995: 6–7.
- 314 Wizner 2005: 433.
- 315 *Népszabadság*, 1995. április 3. Idézi: Révész 1995: 7.
- 316 A roma politika gyarmatosításának történetéhez, logikájához lásd Révész 1995; Horváth Aladár 1995.
- 317 Kállai 2006: 15.
- 318 A 2006-os kisebbségi önkormányzati választásokat követően Budapesten a Zsigó Jenő vezette Magyarországi Roma Parlament kisebbségbe került a Fővárosi Cigány Önkormányzaton belül. 2007 márciusában a Fővárosi Cigány Önkormányzat elnökévé Makai Istvánt a Roma Polgári Tömörülés vezetőjét választották.
- 319 Kállai 2006: 24–27.
- 320 Uo. 30.
- 321 A magyarországi jogvédelem történetéről részletesebben: Farkas 2009.
- 322 Uo. 161.
- 323 Farkas rendhagyó példaként említi a Roma Polgárjogi Alapítványnak a tiszavasvári kü-
lönballagással kapcsolatos ügyét. Farkas 2009: 161.
- 324 Természetesen ennél jóval több romákhoz, romák nevében, illetve romákról szóló médium jelentkezett a rendszerváltás után. A teljesség igény nélkül ilyen (volt) még a folyóiratok közül a *Glinda*, a *Lungo Drom* és a *Világunk*; a C-Press hírügynökség; a weblapok közül a Romapage.hu, a Romaweb.hu, a Romnet.hu és legújabbban a Sosinet.hu.
- 325 Horváth 2008: 36–42.
- 326 Több menedékkérő 2001 márciusában politikai menedékkérelmet kapott, az Európai Emberi Jogi Bíróság viszont 2001. június 8-án a jogorvoslati lehetőségek kimerítésének elmulasztása miatt kérelmüket elfogadhatatlannak nyilvánította. Az EJEB előtti eljárás összefoglalása: Bán 2001.
- 327 A teljesség igénye nélkül: Máté 1994; Orsós 1994; Karsai–Sztojko 1998; Karsai 1999.
- 328 Karsai–Rostás–Farkas 1992.
- 329 Az 1995-ben újraindult *Roma Som* folyóirat kiadásában jelent meg a *Romane poetongi antologia* című kötet, amely magyarországi és külföldi cigány költők verseit adta közre. A háromnyelvű kiadvány összeállításával a roma művészek jeleztek, hogy művészetük nemcsak a magyar irodalomhoz, hanem a roma világirodalomhoz is kapcsolódik, és annak kontextusában is értelmezhető. Choli Daróczi (ford., vál. és összeáll.) – Kovács – Nagy (szerk.) 1995. 1996-ban *Madarak aranyhegedűn* címmel Bari Károly európai – köztük magyar – cigány költők műveiből adott közre válogatást (Bari 1996), majd 1998-ban Choli Daróczi József szerkesztésében jelent meg a roma művészek alkotásait közreadó *Fekete korall* antológia második kötete (Choli Daróczi [szerk.] 1998). Ugyanebben az évben *Az idő szekerén* címmel Nagy Gusztáv cigány írók műveiből szerkesztett gyűjteményes kötetet (Nagy Gusztáv [szerk.] 1998);

- 2001-ben a roma kultúrát reprezentáló *Roma kincses kalendárium* jelenhetett meg (Nagy – Choli Daróczi [vál.] – Mezey [szerk.] 2001).
- 330 A cigány zenészek társadalmi, kulturális szerepeiről összefoglalóan: Kállai 2002a; 2002b.
- 331 Szuhay Péter adott áttekintést a romák képző- és fotóművészeti reprezentációjáról. Tanulmánya alapján a következőkben jelölhetők meg az (ön)reprezentációs folyamat rendszerváltás utáni főbb eseményei: 1993-ban nyílt meg a Néprajzi Múzeum *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*, majd 1998-ban a *Romák Közép- és Kelet-Európában* című kiállítása. Utóbbi – figyelembe véve a roma alkotók önreprezentációs törekvéseit – már hangsúlyosan megkülönböztette egymástól a többségi művészek cigányképet és a cigány művészek önképét reprezentáló műveket. 2004-ben a roma holokausztt 60. évfordulóján tizenhárom roma alkotó közös munkájaként született meg a *Közös Emlékezet* című alkotás. 2005 tavaszán a Millenáris Park kiállítótermében *Képek, cigányok, cigány-képek* című átfogó kiállítás nyílt a cigányok magyarországi fotóábrázolásáról, amely élénk sajtóvitát robbantott ki arról, hogy a romák számára elfogadhatók-e a külső, „többségi” szemléletű reprezentációk. Magánkezdeményezésre 2009-ben született meg a Bódvalenkei freskófalú program, aminek keretében magyar és külföldön élő roma festők festenek freskókat a házak falaira. 2007-ben Junghaus Tímea rendezte a velencei biennálé roma pavilonjának kiállítását. 2007-ben a romák sztereotíp ábrázolása ellen fellépő Chachipe Fotópályázat anyagából nyílt kiállítás az OSA Archivum Centrális Galériájában. Szuhay 2010: 373–386.
- 332 Szuhay 1995: 329–330.
- 333 Kállai 2006: 55.
- 334 1999. évi XL. tv. a Strasbourgan, 1992. november 5-én létrehozott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának kihirdetéséről.
- 335 Ezek a nyelvek ekkor a következők voltak: horvát, német, román, szerb, szlovák, szlovén.
- 336 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 42.
- 337 2008. évi XLIII. törvény a Magyar Köztársaságnak a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája 2. cikk 2. bekezdése szerinti kötelezettségvállalásai cigány (romani és beás) nyelvekre történő kiterjesztéséről.
- 338 Lásd erről részletesebben Balogh Lídia é. n.
- 339 A Legfelsőbb Bíróság EBH 2001. 515 számon közzétett eseti döntése. A Legfelsőbb Bíróság ítélete a következőket tartalmazta: „Annak az intézkedésnek a jogszerűsége [...], hogy az iskolában tanuló egyes roma származású gyermekek esetenkénti fertőzöttsége miatt (még ha ez a fertőzöttség időnként nagyarányú is volt) a roma származású gyermekek soha nem használhatták a tornatermet, és különösen az, hogy az iskola tanulóitól elkülönítetten kötelezték őket ballagásra, nem állapítható meg.”
- 340 Plessy v. Ferguson, 163 U.S. 537 (1896).
- 341 Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483, (1954).
- 342 A témáról: Balogh–Kádár–Majtényi–Pap 2010: 19–20.
- 343 Lásd a témáról részletesebben Bitskey–Gyulavári 2004.
- 344 Uo. 15.
- 345 Lásd pl. 41/2007. (VI. 20.) AB-határozat.
- 346 A törvény a záró rendelkezések között felsorolja azokat az irányelveket, amelyeknek az átültetését hivatott biztosítani. Itt a fentiek mellett szerepel a Tanács 76/207/EGK irányelve a nőkkel és a férfakkal való egyenlő bánásmód elvének a

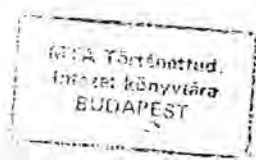
- munkavállalás, a szakképzés és az előmenetel lehetőségei, valamint a munkafeltételek terén történő végrehajtásáról és az azt módosító 2002/73/EK irányelv; a Tanács 79/7/EGK irányelve a férfiakkal és a nőkkel való egyenlő bánásmód elvének a szociális biztonság területén történő fokozatos megvalósításáról; a Tanács 86/378/EGK irányelve a férfiakkal és a nőkkel való egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatási szociális biztonsági rendszerekben történő megvalósításáról; a Tanács 86/613/EGK irányelve valamely tevékenységet, beleértve a mezőgazdaságot, önálló vállalkozást folytató férfiakkal és nőkkel való egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról, valamint az önálló vállalkozó nők terhességi és anyasági védelméről; a Tanács 97/80/EK irányelve a bizonyítási kötelezettségről a nemi hovatartozás alapján történő diszkriminációs esetekben; a Tanács 2004/113/EK irányelve a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árulkodó és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról.
- 347 Az Európai Unió Faji Egyenlőségi Irányelvének 13. cikke Magyarországot is kötelezte arra, hogy az egyenlő bánásmód elvének érvényesítésére külön intézményt alakítson. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság csak 2005. február 1-jén kezdte meg a működését, jöllehet Magyarországnak – az Unióhoz vele együtt csatlakozó országokhoz hasonlóan – 2004 májusáig kellett volna elfogadnia az irányelvet maradéktalanul megvalósító jogszabályt. A testülettől elvárt „függetlenségnek” ráadásul ellentmond az, hogy a hatóság minisztériumi alárendeltségben működik. E hatóság többek között jogsértés esetén elrendelheti a jogsértő állapot megszüntetését, bírságot szabhat ki (ennek összege 50 000 forinttól 6 millió forintig terjedhet), valamint külön törvényben meghatározott jogkövetkezményeket alkalmazhat.
- Továbbá rendelkezik közérdekű keresetindítási (ezt a jogkörét nem gyakorolja), jogszabály-veleményezési joggal, javaslatot tehet kormányzati döntésekre, jogalkotásra, tájékoztatást ad és segítséget nyújt az egyenlő bánásmód megsértése elleni fellépéshez.
- 348 6.P.20.341/2006/50. számú ítélet.
- 349 *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről 2001: 83–86.*
- 350 Lásd erről részletesebben a kisebbségi ombudsman 2008-as jelentését. *Jelentés a szociális ellátásokat szigorító egyes helyi önkormányzati rendeletek kisebbségi jogi szempontú vizsgálatáról (a „monoki modell”).*
- 351 A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezmény (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women), U.N.T.S. Vol. 1249, 1979, 13. Magyarországon kihirdette az 1982. évi 10. törvényerejű rendelet.
- 352 UN CEDAW Communication No. 4/2004. Az eset magyar nyelvű leírása: Balogh–Kádár–Majtényi–Pap 2010: 35–36.
- 353 Oláh 2006: 211.
- 354 A teljesség igénye nélkül néhány példa: 1994-ben támogatták a Magyarországi Roma Parlament válságkezelő és jogsegély-szolgálati irodájának létrehozását, 1995-ben a Roma Sajtóközpont információs központjának megszervezését, 1996-ban az *Amaro Drom* roma lapot, 1997-ben segítséget nyújtottak a Romaversitas útnak indításához. <http://romaprogramok.soros.hu/index.php?id=121>.
- 355 A pályázati rendszerekről összefoglalóan: Wizner 2005.
- 356 Diósi 2002: 85–86.
- 357 <http://romaprogramok.soros.hu/index.php?id=73>.
- 358 Forray–Hegedűs 2003: 157–160.
- 359 Diósi 2002: 85.

- 360 Forray–Hegedűs 2003: 160.; Virág 2009.
- 361 Virág 2009: 102–115.
- 362 <http://www.ambedkar.hu>;
<http://www.kistigrisgimi.extra.hu/>.
- 363 Fleck–Messing 2009: 84.
- 364 M. László 2009a.
- 365 Szóke 2010: 35.
- 366 Uo. 35–36.
- 367 Uo. 35.; Varró 2009.
- 368 M. László 2009b.
- 369 Tenigl Takács 2010: 70–78.
- 370 Zsigó 2005a.
- 371 Szalai Júlia 1998.
- 372 Uo. 58.
- 373 Szalai Júlia 2007: 48–19., 60., 172., 195.
- 374 Sen 2003; 2004.
- 375 Váradai Monika Mária 2007: 69–87.
- 376 Havasi 2006.
- 377 Bass et al. 2007.
- 378 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 121.
- 379 Ladányi–Szelényi 2002.
- 380 Virág 2010a: 133–135.
- 381 Uo. 141.
- 382 2005. évi CLXX. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény módosításáról.
- 383 Virág 2010a: 147.
- 384 Uo. 150–151.
- 385 Kertesi 2005: 105.
- 386 Uo. 17.
- 387 Janky 2004: 402., Kemény–Janky–Lengyel 2004.
- 388 Molnár–Dupcsik 2008.
- 389 Szügyi 2008: 87.; 2009: 48.
- 390 Havas–Liskó 2004.
- 391 Kertesi 2005: XVIII.
- 392 Durst 2010.
- 393 Kemény–Janky–Lengyel 2004: 57.; Janky 2004: 402.
- 394 Ladányi–Virág 2009.
- 395 Weber 1987.
- 396 Beck 1993: 72–80.
- 397 *Köznapi események krónikája 1997.*
- 398 http://www.hirtv.hu/belfold/?article_hid=256286
- 399 Lásd e témáról részletesen Kádár – Moldova – M. Tóth – Pap 2008; Kádár – M. Tóth – Pap 2009; M. Tóth – Pap 2009; Kádár–Pap 2009.
- 400 A MIÉP az 1998-as országgyűlési választáson 5,5%-os eredményt ért el.
- 401 Bethlen Gábor Program 9. Rend a lelke mindennek. A program teljes szövege elérhető: http://www.jobbik.hu/rovatok/bethlen_gabor_program/bethlen_gabor_program.
- 402 Lemondott a Jobbik három alapítója a Magyar Gárda miatt. [Http://portal.jobbik.net/index.php?q=node/5734](http://portal.jobbik.net/index.php?q=node/5734). A Magyar Gárda körüli politikai történeésekről összefoglalóan: Hidvégi-B. 2008.
- 403 Danka 2009: 92.
- 404 FigyelőNet: *A romák tovább járöröznek.* (2009. augusztus 25.) http://www.fn.hu/baleset_bunugy/;20090825/romak_tovabb_jaroroznek.
- 405 Jelentés a 2009. február 23-án, Tatárszentgyörgyön történt kettős gyilkosság körülményeiről és az eljáró hatóságok munkájáról. Az Európai Roma Jogok Központja (ERRC), a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) és a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) közös jelentése. http://www.nwki.hu/attachments/487_TSZ_Jelentes.pdf. 8.
- 406 A program keretében jogsegélyállomásokat létesítettek Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben.
- 407 2009. július 2-án hagyta helyben a másodfokon eljáró bíróság az elsőfokú bíróság

- ítéletét; a döntés során többek között hivatkozott az Emberi Jogok Európai Egyezményének (Római Egyezmény) 5. cikkére (szabadsághoz és biztonsághoz való jog), valamint A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény (ICERD) 4. cikk b) pontjára (faji elkülönítés előmozdítására igazító szervezet betitása): Fővárosi Ítéletábla, 5.Pf.20.738/2009/7. sz. ítélet. Az ítélet teljes szövege elérhető: http://www.itelotabla.hu/fileadmin/fajlok/fovaros/2009/mg_itelet090716.doc.
- 408 Alapító nyilatkozat http://magyargarda.hu/alapito_nyilatkozat.
- 409 Lázár 1996.
- 410 TÁRKI – Omnibusz-kutatás, 2008.
- 411 2006-ban Magyarországon a válaszadók 59 százaléka nem kívánta befogadni a pirézeket, a 2007 februárjában megismételt felmérésben pedig már 68 százalékra nőtt a piréellenesség, mely 2009 júniusára 63 százalékra csökkent. <http://www.tarki.hu/hu/news/2009/kitekint/20090708.html>.
- 412 Tolkien 1992; 2008.
- 413 *Kimondva, kimondatlanul*: 4–5.; Kóczé–Kovács 2010: 26–27.
- 414 Dupcsik 2009: 336.
- 415 Természetesen nem amiatt nincs Magyarországon *evidence based policy making* (szakértői tudásra alapuló döntéshozatal), mert hiányoznak ehhez a megfelelő színvonalú szaktudományos anyagok. Éppen ellenkezőleg, politikai és szakpolitikai igény nincs arra, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményeit hasznosítsák a döntéshozók.
- 416 Stewart 2010: 36.
- 417 Dupcsik 2009: 20–26., 249–267.
- 418 Geertz 1994: 296.
- 419 Messing 2006: 217.
- 420 Mintha elsősorban a tudomány saját idejétől függne (a tudományos szövegeket meghatározó kontextustól), hogy a kutatók mikor konstruálnak, illetve dekonstruálnak, miközben a roma közösségek történelmük folyamatában ugyancsak változnak. Ahogy Messing Vera megállapítja: „kialakulóban van egy új roma/cigány identitás, egy erős öntudattal és etnikai azonossággal rendelkező generáció, melyről a többségi tudomány és politika nemigen vesz egyelőre tudomást. Az identitás és a közösség alakulásának e folyamata pedig mindenképp vizsgálatra érdemes.” Messing 2006: 217.
- 421 Romano Rác 2008.
- 422 Hancock 2004: 118.
- 423 Az angol eredetiben „groupism”. Brubaker 2005.
- 424 Barth 1996.
- 425 Cohen 1997: 103.

MENTÉS MÁSKÉNT: PANOPTICON

- 426 Bentham 1995 (1787); Foucault 1990: 273–275.
- 427 Fraenkel 1985; Dahl 1995.
- 428 Dworkin 1997.
- 429 Habermas 1996.
- 430 Brubaker 2005.
- 431 Uo.
- 432 Koselleck 1997.
- 433 Másfelől azt is gondolhatták, hogy ezek az elvek – ha általánosan alkalmazzuk őket – mintegy automatikusan érvényesülnek majd a perifériákra szorított csoportok esetében is. Hiába sérelmezték Magyaror-

szágon például éppen liberális politikusok a romák szegregációját, ha a települési önkormányzatok autonómiájának növelésével – megfelelő demokratikus intézményi kontroll híján – ők is lehetőséget adtak arra, hogy helyi szinten a „többség”

kiszorítsa sajátuk vélt intézményeiből a kisebbséget. Megfelelő szabályozás esetén a kisebbségi önkormányzatok kellő ellensúlyt biztosíthatnának. Lásd erről Zolnay 2008.

A TÖRTÉNET VÉGE

- 434 Egy nehezen értelmezhető közjogi kapcsolat azért van 1848 örökségével. Időzjel nélkül szerepel az Alaptörvényben az 1848. március 15-i pesti forradalom követeléseinek Tizenkét pontját bevezető tömondat: „Legyen béke, szabadság és egyetértés”, az eredeti dokumentumból képként bevágva. Az idézet *A nemzeti együttműködés nyilatkozata (NENYI)* című Országgyűlés által kiadott politikai deklaráció közvetítésével került az Alaptörvénybe, ebben a kormányzat azt taglalta, hogy a 2010-es áprilisi választásokon egy „új társadalmi szerződés” született. Lásd a nyilatkozat szövegét <http://www.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai.pdf> nyilatkozat, ugyanígy a Magyar Közlönyben MK 2010/103. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK10103.pdf>.
- 435 Arató–Halmi–Kis 2011.
- 436 Az új megnevezés nem feltétlenül ébreszt mindenkiben pozitív emlékeket, hiszen például a kisebbségek felsőoktatásban való részvételét korlátozó Numerus clausus (az 1920. évi XXV. törvénycikk) is ezt használta. Ezen nem sokat változtat, hogy az új elnevezést maguk a kisebbségek kérték.
- 437 Kis 2011.
- 438 Az 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról. 4. § (3) bekezdése szerint „kedvezményesen honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja.” 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról. 4. § (3) bekezdés.
- 439 Alaptörvény, Nemzeti hitvallás fejezet.
- 440 Uo.
- 441 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól 56. § (1) bekezdés.
- 442 Uo. 22. § (1) bekezdés.
- 443 Uo. 1. § (1) bekezdés.
- 444 Nem szolgálja a jogbiztonságot az sem, hogy áttekinthetetlen, hogy a törvénynek mely része van jelenleg hatályban, s hogy a még hatályba nem lépett rendelkezések mikortól lesznek alkalmazhatók. A törvény néhány paragrafusa már a kihirdetéskor hatályba lépett, mások pedig a következő időpontoktól lesznek alkalmazhatók: 2012. január 1., 2012. március 31., 2012. szeptember 1., 2013. január 1., 2013. szeptember 1., illetve vannak rendelkezések, amelyek csak a 2014-es önkormányzati választásoktól.
- 445 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról.
- 446 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról 9. § (2) bekezdése szerint „A nemzetiségi lista állításához a névjegyzékben nemzetiségi választópolgárként szereplő választópolgárok legalább egy százalékának ajánlása, de legfeljebb ezeröttszáz ajánlás szükséges.”
- 447 Györfi 2011.

- 448 Uo.
- 449 Arató–Halmi–Kis (szerk.) 2011: 16.
- 450 Uo. 18.
- 451 Lásd a 407. jegyzetet és 156–157. oldalt.
- 452 Az alapvető jogok biztosának 1/2012. (1. 6.) utasítása az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Szervezeti és Működési Szabályzatáról 2) „A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztos helyettes közvetlenül irányítja a Titkársága tevékenységét.” <http://www.obh.hu/ktk/index.htm>.
- 453 A rendőrség július 4-én feloszlatta a Magyar Gárda feloszlátása ellen az Erzsébet térre szervezett tüntetést.
- 454 2011. március 15-én a Hősök terén oszlott a rendőrség, miután a Magyar Nemzeti Gárda, a feloszlátott Magyar Gárda egyik utódszervezete tartott rendezvényt, a Gárda tagjai egyenruhában, alakzatban álltak a téren.
- 455 A Miskolci Bíróságon Répássyné Németh Laura bíró – középkori vérvádakat idéző bizonyíték alapján – így foglalt állást a roma kódobálók perében: „ez a magyar nemzet ellen, a magyar nemzet körébe tartozó csoportok ellen irányuló cselekmény” Tóth 2011.
- 456 Az egyesületet a feloszlátott Magyar Gárda tizenegy gárdistája alapította, elnöke az Új Magyar Gárda Békés megyei kapitánya lett.
- 457 *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának jelentése a 2011 márciusában történt gyöngyöspatai csemények és a hasonló jelenségek veszélyeiről* <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/203198066.pdf>.
- 458 Uo. 9.
- 459 Uo. 14.
- 460 Tóth 2011.
- 461 Lásd erről részletesebben Majtényi 2011.
- 462 An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020. Council Conclusions 10658/11.
- 463 Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011–2020). Az elfogadott stratégiához három további dokumentum tartozik: a mellékletét képező helyzet-elemzés, a Miniszterelnök és az Országos Roma Önkormányzat között létrejött keretmegállapodás, valamint a stratégia első két évére vonatkozó intézkedési tervről szóló kormányhatározat <http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf>.

IRODALOM

- A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosságának jelentése a 2011 márciusában történt gyöngyöspatai események és a hasonló jelenségek veszélyeiről. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/203198066.pdf>.
- Jelentés a szociális ellátásokat szigorító egyes helyi önkormányzati rendeletek kisebbségi jogi szempontú vizsgálatáról (a „monoki modell”) http://www.kisebbségiombudsman.hu/word/06-17-2008_14_15_47/monok_jelentes_szines.html.
1980. évi népszámlálás, 21. Demográfiai adatok. KSH, Budapest, 1981.
1960. évi népszámlálás, 13. Összefoglaló adatok. KSH, Budapest, 1964.
- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. On the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista cigánypolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas*, 24. évf. 2. sz. 69–86.
- Arató András – Halmai Gábor – Kis János (szerk.) 2011: Vélemény Magyarország Alaptörvényéről 2011. (Szerzők: Fleck Zoltán, Gadó Gábor, Halmai Gábor, Hegyi Szabolcs, Juhász Gábor, Kis János, Körtvélyesi Zsolt, Majtényi Balázs, Tóth Gábor Attila) *Fundamentum*, 1. sz. 61–81.
- Bakó Ferenc 1954: A tiszai cigányok fémművessége. *Néprajzi Értesítő*, 36. sz. 239–258.
- Balázs Géza 2007: Hatalom és helyesírás. *Magyar Nyelvőr*, (131) 4. sz. 402–413.
- Dr. Balogh Károly – Dr. Huszár György 1962: Cigányok gerostomatológiai vizsgálata. *Antropológiai Közlemények*, 1–2. füzet 3–4., 7–8.
- Balogh Lidia é. n.: A cigány kisebbségi oktatás mint kétélű kard. A cigány kisebbségi oktatás jogi hátteréről és gyakorlati megvalósulásáról. Kézirat.
- Balogh Lídia – Kádár András Kristóf – Majtényi Balázs – Pap András László 2010: *Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek*. L'Harmattan, Budapest.
- Bana József 2009: A helyzet fokozódik – Lakatosék a szocializmus időszakában. In *Cigánysors*. (A cigányság történeti múltja és jelene 2.) Szerk. Márfi Attila. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 113–115.
- Bán Tamás 2001: Az Emberi Jogok Európai Biróságának ítéleteiből. *Fundamentum*, 3. sz. 112–113.

- Bari Károly 1970: *Holtak arca fölél.* Szépirodalmi, Budapest.
- Bari Károly 1996: *Madarak aranyhegedűn.* Európai cigány költők és írók művei. Romano Kher, Budapest.
- Bari Károly 2010: „A származás nem esztétikai kategória”. Murányi Gábor interjúja Bari Károlylyal. *HVG*, 23. sz. (2010. június 12.) 34–35.
- Bársony János 2008: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 1. sz. 222–256.
- Bársony János – Daróczi Ágnes 2005: *Pharrajimos. Romák sorsa a Holocaust idején.* L'Harmattan, Budapest.
- Barth, Friderik 1996: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Ford. Sajó Tamás. *Regio*, 1. sz. 3–25.
- Bartos Tibor (szerk.) 1958: *Sosemvolt cigányország. Szegkovács cigány történetek.* Európa, Budapest.
- Bass László – Darvas Ágnes – Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin 2007: A szegénység és kirekesztés változása, 2001–2006. *Gyermekesély füzetek*, Budapest.
- Báthory János – Pomogyi László 1993: A történelemtudomány szerepe a ciganológiai kutatásokban I–II. *Kethano Drom – Közös Út*, 4–5. sz. 21–25.; 6. sz. 55–60.
- Beck, Ulrich 1993: *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main.
- Bentham, Jeremy 1995: Panopticon, or the Inspection House. In Bozovic, Miran (szerk.): *The Panopticon Writings.* Verso, London, 29–95. (Első megjelenés: 1787.)
- Berey Katalin 1990: A szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota: *Esély nélkül.* Vita, Budapest, 5–72.
- Bergstein Béla 1910: A cigánykérdés megoldása. *Husadik Század*, 9. sz. 186–190.
- Bernáth Gábor 2002: *Kényszermosdatások a cigánytelepeken, 1940–1985.* Roma Sajtóközpont, Budapest.
- Bernáth Péter – Polyák Laura 2001: Kényszermosdatások Magyarországon. *Beszélő*, 6. sz. 38–45.
- Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről, 2000. január 1. – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 2001.
- Binder Mátyás 2006: „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest. 61–81.
- Binder Mátyás 2009a: Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, 18. évf. 2. sz. 207–228.
- Binder Mátyás 2009b: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, 4. sz. 35–39.
- Bitskey Botond – Gyulavári Tamás 2004: Az antidiszkriminációs szabályozás reformja. *Acta Humana*, 4. sz. 13–40.

- Blaža Márta – F. Havas Gábor – Révész Sándor 1995: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. *Beszélő*, 19. sz. 20–28.
- Bódi Zsuzsanna 1993: A cigányság történetének képi forrásai. *Kethano Drom – Közös Út*, 1. sz. 12–13., 45–46.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) 2000: *Soha többé... Visszaemlékezések a holokausztra*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Brancroft, Angus 2005: *Roma and Gypsy-Travellers in Europe. Modernity, Race, Space and Exclusion*. Ashgate, Burlington/Aldershot.
- Brubaker, Rogers 1996: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brubaker, Rogers 2005: Csoportok nélküli etnicitás. In *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk. Kántor Zoltán – Majtényi Balázs. Rejtjel, Budapest, 112–123.
- Cabrera, Miguel A. 2004: *Postsocial History. an Introduction*. Lexington Books, New York – Toronto – Oxford.
- Capotorti, Francesco 1979: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. Un Doc E/CN.4/Sub. 2/384/Rev.1.
- Choli Daróczi József (szerk.) 1981: *Fekete korall. Verses antológia*. Táncsics, Budapest.
- Choli Daróczi József (szerk.) 1998: *Fekete korall. II. Antológia*. Choli, Budapest.
- Choli Daróczi József 1999: A magyarországi roma irodalom. In *Romológiai alapismeretek*. Szerk. Várnagy Elemér. Corvinus, Budapest, 49–53.
- Choli Daróczi József – Feyér Levente 1988: *Zhanes romanes? Cigány nyelvkönyv*. TIT, Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, Budapest.
- Choli Daróczi József (ford., vál. és összeáll.) – Kovács József Hontalan – Nagy Gusztáv (szerk.) 1995: *Romane poetongi antologia. Anthology of Gypsy Poets. Cigány költők versei*. Ariadne Kulturális Alapítvány, Budapest.
- Cohen, Anthony P. 1997: A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. Ford. Farkas Krisztina. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris, Budapest, 101–108.
- Crowe, David 1991: Conclusion. In Crowe, David – Kolsti, John (szerk.): *The Gypsies of Eastern Europe*. M. E. Sharpe, Armonk, London.
- Csalog Zsolt 1976: *Kilenc cigány*. Kozmosz, Budapest.
- Csalog Zsolt 1988: *Cigányon nem fog az átok*. Maecenas, Budapest.
- Csalog Zsolt 1997: „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. *Beszélő*, 10. sz. 41–42.
- Csongor Anna – Szuhay Péter 1992: Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*, 2. sz. 235–245.
- Czörnig, Karl, von 1857: *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*. Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof. und Staatsdruckerei, Wien.
- Dahl, Robert A. 1995: A demokratikus autoritás variációi. In *Uő: Forradalom után?* Ford. Csobán Eszter. Osiris – Readers International, Budapest.

- Danka Anita 2009: Rossz helyen lenni rossz időben, avagy mit üzennek a gyűlölet-bűncselekmények? *Föld-rész*, 3–4. sz. 92–96.
- Daróczy Ágnes 2003: Bari Károly haragja. *Élet és Irodalom*, február 14.
- Daróczy Ágnes – Karsai Zsigmond (szerk.) 1979: *Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- Daróczy Ágnes – Kerékgyártó István (szerk.) 1989: *Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállítása*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- Daróczy Ágnes – Kalla Éva – Kerékgyártó István (szerk.) 2000: *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- Demeter Zayzon Mária (szerk.) 2000: *Kisebbségek Magyarországon 1999*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest.
- Diósi Ágnes 1988: *Cigányút*. Szépirodalmi, Budapest.
- Diósi Ágnes 2002: *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Pont, Budapest.
- Dokumentumok a „Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957–1961” életéből*. Kiadja a Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztálya, 1986. február, Budapest.
- Domanska, Ewa 2010: Az ellen-történetírás mint az elnyomottak ideológiája. Reflexiók az új humántudományok múlt-képéről. Ford. Lévai Csaba. *Aetas*, 25. évf. 4. sz. 165–174.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigányság története. A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2011: Megnevezés, meghatározás, megszámálhatóság. http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/Megnevezes_IDEA.pdf.
- Durst Judit 2010: „Minden évben máshogy fordul a világ”. A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig. *anBlok*, 4. sz. 34–38.
- Dworkin, Ronald 1997: Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv. Ford. Bakos Anita. *Fundamentum*, 1. sz. 7–27.
- Erdős Kamill (1958) 1989: A magyarországi cigányok. In *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 42–56.
- Erdős Kamill (1960) 1989: Gondolatok a cigányproblémákról 1960-ban. In *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 190–202.
- Faludi András 1964: *Cigányok*. Kossuth, Budapest.
- Faludy György 1946: Végtisztesség a cigányoknak. *Haladás*, június 6., 9. (Másodközlés: *Phralipe*, 1. évf. (1990) I. sz. 6–7.
- Fátyol Tivadar 2010: Cigányzene, cigány népzene, zenész cigányok. *Napút*, 6. sz. 97–101.
- Farkas Lilla 2009: Kis magyar jogvédelem-történet. *Fundamentum*, 4. sz. 161–167.
- Feitl István 2008: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 1. sz. 257–272.
- Fleck Gábor – Messing Vera 2009: „A roma foglalkoztatáspolitikai alakváltozásai” Közelkép. Munkapiaci diszkrimináció. Szerk. Lovász Anna – Telegdy Álmos. [Http://econ.core.hu/file/download/mt09/hu/kozelkep.pdf](http://econ.core.hu/file/download/mt09/hu/kozelkep.pdf), 82–96.

- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999: *Egy beás közösség múltja és jelene*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- Fónagy Zoltán 1995: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténetben. In Orosz István – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára*. Korona, Budapest, 369–380.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1990: *A cigány etnikum újjászületőben. Tanulmány a családról és az iskoláról*. Akadémiai, Budapest.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 2003: *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*. Oktatókutató Intézet – Új mandátum, Budapest.
- Foucault, Michel 1966: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, »Bibliothèque des sciences humaines«, Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés*. Ford. Fázsy Anikó. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 1996: *A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel 1998: A diskurzus rendje. In Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Ford. Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 50–74.
- Foucault, Michel 2000: A tudományok archeológiájáról. Ford. Sutyák Tibor. In Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. Sutyák Tibor. Latin Betűk Alapítvány, Debrecen, 169–199.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, Michel 2003: *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. Ford. Macey, David. Picador, New York.
- Fraenkel, Ernst 1985: A modern demokrácia struktúraelemzése. In Bayer József – Hardi Péter (szerk.): *Pluralizmus: Viták a polgári politikai pluralizmus-konceptiókról*. Kossuth, Budapest.
- Frye, Northrop 1991: „*The Archetypes of Literature.*” *Criticism: the Major Statements*. 3rd ed. (1st ed. 1980). Szerk. Kaplan, Charles – Anderson, William. St. Martin's, New York, 500–514.
- Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.) 2005: *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
- Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Vál., utószó: Niedermüller Péter, ford. Andor Eszter et al. Századvég, Budapest.
- Geertz, Clifford 1998: Az identitás politikájáról. Ford. Karádi Éva. *Lettre*, 31. sz. 25–27.
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Dr. Gesztelyi Nagy László 1929: A cigányügy rendezése. *Község Közlöny*, 25. sz. 315–317.
- Dr. Gesztelyi Nagy László 1940: *A magyarországi cigánykérdés rendezése*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét.
- Glózer Rita 2007: Diskurzuselemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmányok. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 360–372.
- Gunda Béla 1956: *Néprajzi gyűjtőúton*. Alföldi Magvető, Debrecen, 135–148.

- Gyáni Gábor 1992: A makro- és mikrotörténet vitája. *BUKSZ*, 4. sz. 492–495.
- Gyáni Gábor 1997: A hétköznapok historikuma. In Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma*. (Körösök vidéke 5.) Gyula, 11–27.
- Györfi Tamás 2011: *Jogok az új alkotmánykoncepcióban*. <http://szuveren.hu/vendeglap/gyorfitamás/jogok-az-uj-alkotmanykoncepcioiban>.
- Habermas, Jürgen 1996: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Polity, Cambridge.
- Habermas, Jürgen 1999: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán, Glavina Zsuzsa. Osiris, Budapest.
- Hajnal László Endre 1998: Nagyvárosi cigányok. Fotóösszé. *Tabula*, 1. évf. 1–2. sz. 167–178.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La Mémoire Collective*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Hancock, Ian 2004: *Mi vagyunk a romani nép*. Ford. Novák György. Pont, Budapest.
- Havas Gábor 1982: Korábbi cigányfoglalkozások. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–202.
- Havas Gábor 1999a: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In Kemény István (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 21–44.
- Havas 1999b: Diósi Ágnes: A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. *Esély*, 11. évf. 6. sz. 83–99.
- Havas Gábor – Kemény István 1995: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3–20.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 2000: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.): i. m. 193–201. (Első megjelenés: *Kritika*, 1998. 3. sz. 31–36.)
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Budapest.
- Havas Gábor – Liskó Ilona 2004: Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Kutatási záró tanulmány. Kézirat.
- Havasi Éva 2006: Megélhetési nehézségek, anyagi depriváció. In Szivós Péter – Tóth István György: *Feketén, fehéren*. Tárki Monitor jelentések, 2005. Tárki, Budapest, 59–82.
- Herrmann Antal 1895: Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigány összeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*, ú. f. IX. kötet.
- Hidvégi-B. Attila 2008: Gárdaszellem. In *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2007*. Szerk. Törzsök Erika – Paskó Ildi – Zolnay János. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- Dr. Hoóz István 1989: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In Uő (szerk.): *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.

- Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) 2000: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktiv Társadalom Alapítvány – Új Mandátum, Budapest.
- Horváth Aladár 1995: *A hűbéres cigánypolitika folyamatossága*. Amaro Drom. Különnyomat a „Humán Rajt” (Székesfehérvár, 1995. május 14.) című konferencia előadásából, 5.
- Horváth Aladár 2002: „A leggyorsabban megtérülő befektetés a szegényekben van.” Horváth Aladárral a Roma Polgárjogi Alapítvány elnökével, miniszterelnöki tanácsadóval Révész Sándor és Zádori Zsolt beszélget. *Beszélő*, 11. sz. 36–42.
- Horváth Sándor 2010: A társadalmi gondoskodás gyakorlata: szociálpolitika Szombathelyen a szocialista korszakban (1950–1973). In Valuch Tibor (szerk.): *Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990*. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 233–248.
- Janky Béla 2004: A cigány családok jövedelmi helyzete. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 400–413.
- Jenkins, Keith 1995: *On „What is History?": From Carr and Elton to Rorty and White*. Routledge, London.
- Joyce, Patrick 1997: The End of Social History. In *The Postmodern History Reader*. Szerk. Jenkins, Keith. Routledge, London – New York.
- Kádár András Kristóf – Moldova Zsófia – M. Tóth Balázs – Pap András László 2008: Igazolt igazoltatás. *Rendészeti Szemle*, 56. évf. 5. sz. 106–132.
- Kádár András Kristóf – M. Tóth Balázs – Pap András László 2009: Diszkrimináció az igazoltatási gyakorlatban – egy empirikus kutatás eredményei. *Rendészeti Szemle*, 57. évf. 9. sz. 50–67.
- Kádár András Kristóf – Pap András László 2009: A Police Ethnic Profiling in Hungary – An Empirical Research. *Acta Iuridica Hungarica*, 50. évf. 3. sz. 253–267.
- Kálmán András 1946: A magyar cigányok problémája. *Társadalmi Szemle*, 8–9. sz. 656–658.
- Kállai Ernő 2002a: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 327–345.
- Kállai Ernő 2002b: Cigányzenészek. In Kovács András (szerk.): *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, Budapest, 72–90.
- Kállai Ernő 2005: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Kállai Ernő 2006: Válogatás a magyarországi romákat érintő legfontosabb eseményekből, 2002–2006. In *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006*. Szerk. Kállai Ernő – Törzsök Erika. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 13–55.
- Kaltenbach Jenő 2000: Kerényi György interjúja Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsmannal. *Fundamentum*, 2. sz. 37.
- Kalvoda, Josef 1991: The Gypsies of Czechoslovakia. In Crowe, David – Kolsti, John (szerk.): *The Gypsies of Eastern Europe*. M. E. Sharpe, Armonk, London. 93–115.
- Kántor Zoltán 2000: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 3. sz. 219–241.

- Kardos László 1997: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor–Szanator, Budapest.
- Karsai Ervin 1999: *A cigány nyelvjárások. Le romane dialekturi I–II*. Anda Romani Kultúra Alapítvány, Medgyesegyháza.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1984a: *Amaro Krujalipe. Környezetünk. Kenyva Kiponca. Képes szótár*. Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Osztálya, Budapest.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1984b: *Gilya, poemi, paramichi. Dalok, versek, mesék. Kenyva Kiponca. Képes szótár*. Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Osztálya, Budapest.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1984c: *Ginav kathar o jekh zhikaj e desh! Számolj egytől tízig! Kenyva Kiponca. Képes szótár*. Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Osztálya, Budapest.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1984d: *Sityovas te ginavas. Olvasni tanulunk. Kenyva Kiponca. Képes szótár*. Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Osztálya, Budapest.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1984e: *Szöszedet a cigány–magyar képes szótár négy füzetehez*. Országos Pedagógiai Intézet Nevelési Osztálya, Budapest.
- Karsai Ervin – Rostás-Farkas György 1992: *A cigányok története. Le romengi historija*. Művelődési és Közoktatási Minisztérium – Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest.
- Karsai Ervin – Sztójko Ilona 1998: *Romano–ungriko alavari. Cigány–magyar kisszótár*. Anda Romani Kultúra Alapítvány, Medgyesegyháza.
- Kemény István 1974: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1. sz. 63–72.
- Kemény István 1976: A magyarországi cigányok helyzete. In Kemény–Rupp–Csalog–Havas i. m. 7–67.
- Kemény István 1991: Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In Uő: *Közelről s távolból*. Gondolat, Budapest, 179–189.
- Kemény István 1999: Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In Uő (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kemény István 2000a: Előszó. In Uő. (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Kemény István 2000b: Nyelv és oktatás: asszimiláció és szegregáció. In Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romákérdés az integráció csapdájában. (A romák integrációs lehetőségei Magyarországon)*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, Budapest.
- Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor 1976 (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest.
- Kemény István – Janky Béla 2003: A 2003. évi cigány felmérésről. In Kállai Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat, Budapest.
- Kerékgyártó István 1994: A cigány képzőművészet Magyarországon. *A Magyar Művelődési Intézet évkönyve, 1993–1994*, 199–214.

- Kerékyártó István 1998: A cigány képzőművészet és a hagyomány. In Szuhay (szerk.) i. m. 96–97.
- Kerékyártó István 1999: A cigány képzőművészet – elindulás és kibontakozás In Várnagy Elemér (szerk.): *Romológiai alapismeretek*. Corvinus – Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola, Zsámbék, 70–97.
- Kerékyártó István 2000: A cigány képzőművészet és a hagyomány. In Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Dialog-Campus, Pécs-Budapest, 235–242.
- Kerényi György 2000: Tudás, hatalom. *Beszélő*, 1. sz. 32–28.
- Kerteszi Gábor 2000: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) i. m. 211–238. (Első megjelenés: *Replika*, 1998. 3. sz. 201–222.)
- Kerteszi Gábor 2005: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest.
- Kerteszi Gábor – Kézdy Gábor 1998: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest.
- Kimondva, kimondatlanul. (Szerkesztői bevezető.) 2010. *anBlok*k, 4. sz. 4–5.
- Kis, János 1995: Beyond the Nation State. *Social Research*, 63. évf. 1. sz. 224–237.
- Kis János 2005: Túl a nemzetállamon. In Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel, Budapest, 59–85.
- Kis János 2011: Alkotmányozás – Mi végre? II. Az alkotmány identitásának kérdőjelei *Élet és Irodalom*, április 1.
- Kisebbségek Magyarországon, 2004–2005*. Szerk. Mayer Éva. Budapest, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2005.
- Kóczé Angéla – Kovács Éva 2010: „Ezt még igazából nem dolgoztuk föl.” Beszélgetés Kóczé Angélával és Kovács Évával, a Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom tagjaival. (Készítette: Horváth Kata és Kovai Cecília.) *anBlok*k, 4. sz. 24–27.
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. Szabó Márton. Józseveg, Budapest.
- Kovács Éva 2009: Fekete testek, fehér testek – A „cigány” képe az 1850-es évektől a XX. század első feléig. *Beszélő*, 1. sz. 74–90.
- Kószegi Edit – Szuhay Péter 2002: *Cigány-kép – Roma-kép*. Dokumentumfilm, Néprajzi Múzeum.
- Kószegi Edit – Szuhay Péter 2003: *Kései születés*. Dokumentumfilm. Fórum Film Alapítvány.
- Köznapi események krónikája* 1997. Magyar Helsinki Bizottság – Roma Sajtóközpont, Budapest, 1998.
- Kripke, Saul A. 2007: *Megnevezés és szükségszerűség*. Ford. Bárány Tibor. Akadémiai, Budapest.
- Kymlicka, Will 1995: *Multicultural Citizenship: A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press, Oxford.
- Kymlicka, Will, 2001: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford University Press, New York.

- Kymlicka, Will – Straehle, Christine 2001: Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. Ford. Jakab Dénes Barna. *Kellék*, 17. sz. 27–55.
- Ladányi János 2003: „Romaügyek pedig nincsenek!” *Egyenlítő*, 1. évf. 1. sz. (április) 21–26.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2000a: Ki a cigány? In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) i. m. 179–191. (Első megjelenés: *Kritika*, 1997. 12. sz. 3–6.)
- Ladányi János – Szelényi Iván 2000b: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) i. m. 203–209. (Első megjelenés: *Kritika*, 1998. 3. sz. 33–35.)
- Ladányi János – Szelényi Iván 2000c: Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) i. m. 239–241. (Első megjelenés: *Replika*, 30. sz. [1998. június] 179–181.)
- Ladányi János – Szelényi Iván 2002: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 72–94.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest.
- Ladányi János – Virág Tünde 2009: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 8–9. sz. 2–8.
- Lakatos Menyhért 1975: *Füstös képek*. Magvető, Budapest.
- Lázár Guy 1996: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In *Többség – Kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Leduc, Jean 2006: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Ford. Novák Veronika. Kalligram, Pozsony.
- Lengyel Gabriella 2006: Cigánytelepek egykor és ma. In *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006*. Szerk. Kállai Ernő – Törzsök Erika. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 56–91.
- Liégeois, Jean-Pierre 2009: *Romák Európában*. Ford. Bezdán Györgyi. Pont, Budapest.
- Lindenberger, Thomas 1996: Alltagsgeschichte und ihr möglicher Beitrag zu einer Gesellschaftsgeschichte der DDR. In Bessel, Martin – Jessen, Ralph (szerk.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 298–325.
- Luhman, Niklas 1983: *Legitimation durch Verfahren*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Majtényi Balázs 2005: Mi lesz veled „bezeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. *Fundamentum*, 3. sz. 109–120.
- Majtényi Balázs 2007: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Majtényi Balázs 2011: Történelmünk hagyománya. *Fundamentum*, 2. sz. 56–61.
- Majtényi Balázs – Pap András László 2009: „Uniformizáltak-e az etnikai adatok?” Eltérő helyzetek az etnikai adatok, információk kezelésénél. In Majtényi Balázs (szerk.): *Lejtős pálya. Antidiszkrimináció és esélyegyenlőség*. L'Harmattan, Budapest, 89–110.

- Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.) 2003: *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény.* Gondolat – MTA Jogi tudományi Intézet – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Márfi Attila 2008: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In Majtényi György – Szabó Csaba: *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth, 339–353.
- Máté Mihály 1994: *Lovári nyelvkönyv. Lovareski shib.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Máté Mihály 2009: Abroszárusok – A colári cigányokról, Magyarország legkisebb cigány csoportjáról. *Beszélő*, 10. sz. 50–61.
- Messing Vera 2005: Egymásnak kiszolgáltatva. Inter-etnikus konfliktusok és a média. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum, Budapest.
- Messing Vera 2006: Gondolatok Roger Brubaker: Csoportok nélküli etnicitás c. könyve kapcsán. *Regio*, 1. sz. 215–221.
- Mezey Barna (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985.* Kossuth, Budapest.
- Mikó Zsuzsanna 2009: Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es évek Magyarországon. In *Cigánysors. (A cigánység történeti múltja és jelene 2.)* Szerk. Márfi Attila. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 135–140.
- M. Ladvenicza Ilona 1955: A csobánkai cigányok szegkövácslása. *Néprajzi Értesítő*, 37. sz. 227–241.
- M. László Ferenc 2009a: *Önerőt merítettek – Roma foglalkoztatási programok I.* <http://oknyomozo.hu/node/38>.
- M. László Ferenc 2009b: *Sziszüphosz a Csereháton – Roma foglalkoztatási programok II.* <http://oknyomozo.hu/node/39>.
- Molnár Emília 2005: A beilleszkedéstől az önkormányzatiságig. A roma önszerveződés intézményesülésének története Békésen. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Új Mandátum, Budapest, 458–489.
- Molnár Emília – Dupcsik Csaba 2008: Country Report on Education: Hungary, 17–18. http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node1817/edumigrombackgroundpaperhungaryeducation.pdf.
- Molnár Emília – Schafft, Kai A. 2003: A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenysége és céljai Magyarországon 2000–2001-ben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 79–99.
- Molnár István Gábor 2004: *In memoriam Péli Tamás (1990–1994)* Portréfilm. Eötvös József Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság.
- M. Tóth Balázs 2009: Percepcióalapú etnikai adatok és az önrendelkezési jog. *Föld-rész*, 3–4. sz. 147–157.

- M. Tóth Balázs – Pap András László 2009: Etnikai profilalkotás a magyar rendőrség igazoltatási gyakorlatában. In Majtényi Balázs (szerk.): *Lejtős pálya. Antidiszkrimináció és esélyegyenlőség*. L'Harmattan, Budapest, 111–134.
- Nagy Gusztáv (szerk.) 1998: *Az idő szekerén. Cigány írók antológiája. Elbeszélések*. Ubipressz Bt., Budapest.
- Nagy Gusztáv – Choli Daróczi József (vál.) – Mezey Katalin (szerk.) 2001: *Roma kincses kalendárium 2001. Romano kalendari 2001*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Tanszék, Kaposvár.
- Nagy Pál 2008: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50.
- Nagy Pál (szerk.) 2010: *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember.” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigánység történeteinek forrásaiból (1951–1961)*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyiregyháza–Gödöllő.
- Neményi Mária 2000: Kis roma demográfia. In Horváth–Landau–Szalai Júlia (szerk.) i. m. 277–282.
- Neményi Mária 2005: Méltányosság és méltóság. In Tamás Pál – Eröss Gábor – Tibori Timea (szerk.): *Nemzetfelfogások*. Új Mandátum, Budapest, 196–203.
- Niedermüller Péter 2005: Modernitás és közbeszéd a mai Magyarországon. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.) 2008: *Sokféle modernitás*. L'Harmattan – Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Nora, Pierre 2003: Emlékezet és történelem közt. A helyek problematikája. *Múlt és Jövő*, 4. sz. 3–16. (Korábbi fordítása: *Aetas*, 1999. 3. sz. 142–157.)
- Novick, Peter 1988: *That Noble Dream: The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Okely, Judith 1983: *The traveller Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Oláh József 2006: Romák társadalmi kirekesztése vagy társadalmi befogadása? *Regio*, 1. sz. 198–214.
- O’Leary, Brendan 1998: Ernest Gellner’s diagnoses of nationalism: a critical overview. In John A. Hall (szerk.): *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 40–90.
- Órsós Anna 1994: *Beás nyelvkönyv kezdőknek. Pályimbá bájásilor*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Ö. Kovács József 2008: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég*, 13. évf. 47. sz. 37–69.

- Pap András László 2011: Kisebbségi jogok (védelmének változásai) az új alkotmányban. *Kisebbségkutatás*, 2. sz. 190–206.
- Pogány György – Bán Géza 1957: A magyarországi cigányság helyzetéről. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, MD 11 488.
- Pogány György – Bán Géza 1958: A magyarországi cigányság helyzetéről. *Munkaügyi Szemle*, 5. sz. 42–45.
- Pomogyi László 1983: *A magyarországi cigányság történetének válogatott bibliográfiája*. (Állam- és jogtörténeti bibliográfiák 5.) ELTE Állam és Jogtörténeti TDK, Budapest.
- Pomogyi László 1995: *Cigánykérdés és a cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Pozsgay Imre 1986: A szociológiai és történeti tények szava. Beszélgetés Pozsgay Imrével. In *Egyszer karolj át egy fát. Cigányalmanach*. Összeáll. Murányi Gábor. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 5–11.
- Prónai Csaba 1995: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Eötvös Loránd Tudományegyetem – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Budapest–Kaposvár.
- Dr. Pulay Gyula – Dr. Benkő János 1998: *A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértékéről és hatékonyságáról*. Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet.
- Purcsi Barna Gyula 2001: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon? *Beszélő*, 6. sz. 26–37.
- Putnam, Hilary 2001: Agyak a tartályban. (*A Reason, Truth and History* első fejezete.) Ford. Ruzsa Ferenc.) *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2. sz. 1–22.
- Raz, Joseph 1994: Multiculturalism: A Liberal Perspective. *Dissent*, 41. 67–79.
- Raz, Joseph 1997: Multikulturalizmus liberális szempontból. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest.
- Révész Sándor 1995: Hosszú útról visszatérni. *Beszélő*, április 13., 6–7.
- Romano Rácz Sándor 2008: *Cigány sor*. Osiris, Budapest.
- Roma telepeken élők lakhatási és szociális integrációs modellprogramja, 2005–2006. 2006. Szociális és Munkaügyi Minisztérium – Szerif Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 1988: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest.
- Sághy Erna 1999: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio*, 1. sz. 16–34.
- Sághy Erna 2008: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. *Múltunk*, 1. sz. 273–308.
- Sára Balázs (rend.) 2002: *Lakatos Menyhért* (portréfilm).
- Sára Sándor (rend.) 1962: *Cigányok* (dokumentumfilm).
- Schiffer Pál (rend.) 1970: *Fekete vonat* (dokumentumfilm).
- Schiffer Pál (rend.) 1972: *Faluszéli házak* (dokumentumfilm).
- Schiffer Pál (rend.) 1973: *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* (dokumentumfilm).

- Schiffer Pál (rend.) 1978: *Cséplő Gyuri* (dokumentum-játékfilm).
- Schiffer Pál (rend.) 1981: *A pártfogolt* (dokumentum-játékfilm).
- Sen, Amartya 2003: Társadalmi kirekesztés: fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. Ford. Kozma Judit. *Esély*, 1. sz. 3–22.
- Sen, Amartya 2004: Társadalmi kirekesztés: fogalom, alkalmazás és vizsgálat II. Ford. Kozma Judit. *Esély*, 1. sz. 3–25.
- Stewart, Michael Sinclair 1994: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Ford. Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael Sinclair 2010: A roma/cigány »etnicitás« az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 33–47.
- Synnott, Anthony – Howes, David (szerk.) 1996: *Canada's Visible Minorities: Identity and Representation. Re-situating identities: the politics of race, ethnicity, and culture*. Broadview Press, Peterborough.
- Szalai Andrea 1997: A mi és az ők határai, avagy a beások belülről. *Regio*, 1. sz. 104–126.
- Szalai Júlia 1998: *Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest.
- Szalai Júlia 2000: Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) i. m. 531–571.
- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 34–50.
- Szalai Júlia 2007: *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Szelényi Iván – Treiman, Donald J. 1993: *Social Stratification in Eastern Europe after 1989. General Population Survey*. (Adatbázis.) Los Angeles: UCLA, Department of Sociology.
- Szívós Erika 1999: Politikai tudattalan és porba hullt királyi fő, avagy az új kultúrtörténet csapdái. *Sic itur ad astra*, 11. évf. 1. sz. 143–154.
- Szöke Zsuzsa 2010: A roma (nem)foglalkoztatási program. *Beszélő*, 1. sz. 34–43.
- Szuhay Péter 1989: *A társadalom peremén. Képek a magyarországi cigányok életéből*. Néprajzi Múzeum – Fővárosi Tanács VB, Cigány Szociális Módszertani és Művelődési Központ, Budapest.
- Szuhay Péter 1994: A néprajzi kutatás forrásai. *Amaro Drom*, 4. évf. 9. sz. 16–19.
- Szuhay Péter 1995: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3. sz. 329–341.
- Szuhay Péter 1997: Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 656–674.
- Szuhay Péter (szerk.) 1998: *Cigány-kép – Roma-kép. A Néprajzi Múzeum „Romák Közép- és Kelet-Európában” című nemzetközi kiállításának képeskönyve*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

- Szuhay Péter 1999a: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.
- Szuhay Péter 1999b: Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény István (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szuhay Péter 2000: A cigány irodalom. In *A magyarországi romák*. Szerk. Kemény István. Press Publica, Budapest, 37–41.
- Szuhay Péter 2006: Az egzotikus vadembertől a hatalom önnön legitimalásáig – a magyarországi cigányokról készített fotók típusai. In *A Roma Kultúra Virtuális Háza. Multimediális DVD-ROM*. Főszerk. Fleck Gábor – Suhay Péter. Program az Összetartó Társadalomért Phare Projekt keretében, Budapest.
- Szuhay Péter 2010: *Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző és fotóművészetben*. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 367–391.
- Szuhay Péter – Barati Antónia 1993: *„A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy.” Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Szűgyi Jerne 2008: Numerus nullus. Szegregáció és deszegregáció a magyar közoktatásban. *Beszélő*, 9. sz. 84–95.
- Szűgyi Jerne 2009: Labirintuspróba. A fogyatékosná nyilvánítás útvesztői. *Beszélő*, 3. sz. 48–60.
- Tauber István 1979: A cigányok által elkövetett bűncselekmények kriminológiai kutatása. *Belügyi Szemle*, 5. sz. 49–57.
- Tauber István 1986: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra*. ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dr. Tauszik Nagyzezsda – Tóth György 1987: A hazai cigányság és a nem cigány lakosság dermatoglyphiai tulajdonságai közötti különbségek. *Belügyi Szemle*, június, 111–115.
- Taylor, Charles 1997: Az elismerés politikája. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus. Osiris – Láthatatlan Kollégium*, Budapest, 124–152.
- Tenigl Takács László 2010: Korunk mantrái. *Mozgó Világ*, 2. sz. 70–78.
- Tolkien, J. R. R. 1992: *A Babó*. Ford. Szobotka Tibor. Ciceró, Budapest.
- Tolkien, J. R. R. 2008: *A Gyűrűk Ura*. Ford. Göncz Árpád. Európa, Budapest.
- Tóth Gábor Attila 2011: *Justitia bekötött szeme*. www.szuveren.hu/jog/justitia-bekotott-szeme
- T. Pataki László 1978: Haza a Hajnal-völgyben. *Nógrád*, április 6., 5.
- Valuch Tibor 2010: „Szegény ember vízzel főz...” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. Század második felében. In *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor. Argumentum, Budapest, 269–281.
- Váradai János 2009: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio*, 4. sz. 60–81.

- Váradí Monika Mária 2007: Szegénység, kirekesztettség. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest.
- Varró Szilvia 2009: *Céltalanul – Az MSZP–SZDSZ kormányok romapolitikája 2002 óta*. <http://oknyomozo.hu/node/22>
- Vekerdi József 1982: *A magyarországi cigánykutatások története*, Debrecen.
- Verdery, Katherine 2004: „Nemzet” és „nacionalizmus”: merre tovább? In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel, Budapest, 379–386.
- Vermeersch, Peter 2006: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. Berghahn Books, New York – Oxford.
- Vidra Zsuzsa 2006: Cigányság a magyar sajtóban, 1945–2000. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 249–287.
- Vidra Zsuzsa 2008: De l’invisibilité à la visibilité. Politiques d’intégration et stratégies identitaires des Tsiganes de Hongrie dans une ville (post)-industrielle. PhD értekezés, kézirat.
- Vigh József – Tauber István – Madácsi Imre 1988: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata*. BM Könyvkiadó, Budapest.
- Virág Tünde 2009: Hátrányos helyzetű cigány fiatalok középfokú oktatási intézményei és lehetőségei. *Iskolakultúra*, 12. sz. 102–115.
- Virág Tünde 2010a: *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai, Budapest.
- Virág Tünde 2010b: Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 254–266.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. Szociológiai alapfogalmak*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- White, Hayden 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- White, Hayden 1996: A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás. Ford. Novák György. In *Tes-tes könyv*. Szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor S. K. – Odorics Ferenc. (Dekon-könyvek.) JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 333–355.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Ford. Berényi Gábor et. al. Osiris, Budapest.
- Wingfield, Nancy M. 2004: The Problem with the „Backwardness”: Ivan T. Berend’s Central and Eastern Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *European History Quarterly*, 34. sz. 535–551.
- Witte, Bruno, de 2000: *Politics versus Law in the EU’s Approach to Ethnic Minorities*. European University Institute Working Paper, Robert Schuman Centre for Advanced Studies. 4. köt. Badia Fiesolana, San Domenico, Firenze.
- Wizner Balázs 2005: Osztok, keverek. Cigány programok és roma szervezetek finanszírozása a rendszerváltás után. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 430–457.

- Zolnay János 2008: Vákuumfalvak, vákuumiskolák. Kistélepülések, kisiskolák, közoktatási kirekesztés. *Beszélő*, 6. sz. 70–88.
- Zsigó Jenő 2005a: Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Új Mandátum, Budapest, 7–41.
- Zsigó Jenő 2005b: Diplomácia a Roma Parlamentben. *Amaro Drom*, október <http://www.amarodrom.hu>.

KÉPJEGYZÉK

Rövidítések:

EKCM = Erdős Kamill Cigánymúzeum, Pécs.

Fortepan = Fortepan on-line Privátfotó Gyűjtemény.

OSA MRF = OSA Archívum, Magyar Rendőr Fotóarchívum.

HU-OSA 356 = OSA Archívum, 356. fond, Schiffer Pál-gyűjtemény.

Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből = Szuhay Péter – Barati Antónia (szerk.) 1993: „A világ létra, melyen az egyik fel, a másik le megy”. *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Néprajzi Múzeum, Budapest.

A roma kultúra virtuális háza = Fleck Gábor – Szuhay Péter (szerk.) 2006: *A roma kultúra virtuális háza*. Interaktív DVD-ROM.

Borítón: Munkás magasház építésén. 1970 körül. Magántulajdon.

16. oldal: Faragó Gizella családi fotómontázsa. Kétegyháza, 1990-es évek. A roma kultúra virtuális háza.

24. oldal: Schiffer Pál terepen. 1970 körül. HU-OSA 356.

25. oldal: Felvétel a *Faluszéli házak* című film forgatásán. 1972. Féner Tamás felvétele. HU-OSA 356.

30. oldal: Lakodalom. Szolnok környéke, 1983. Horváth Dávid felvétele. A kép készítőjének tulajdona.

34. oldal: Holokauszt túlélők családi fényképpel. 2000 körül. Magántulajdon.

36. oldal: Bukovits Rudolf a Sió-csatorna építésén. 1947. A roma kultúra virtuális háza.

38. oldal: Családi fénykép. Ozora, 1960 körül. A roma kultúra virtuális háza.

39. oldal: Cigánytelep. 1950 körül. László Mária hagyatéka. A roma kultúra virtuális háza.

41. oldal: Kasornyát kötő cigányasszony. Rozsály, 1957. Béres András felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 94/198.

43. oldal: Cigánytelep. 1950-es évek vége. László Mária hagyatéka. A roma kultúra virtuális háza.

46. oldal: A Mecsek Bányaiipari Tröszt épülete. Komló, 1955 körül. Fortepan.
48. oldal: Idős Vajda Pál, cigány „vajda”. Zalaegerszeg, 1961. Magántulajdon.
49. oldal: Lenin-képet szemlélő rendőrök. 1957. OSA MRF.
51. oldal: Cigánykaraván. 1950. OSA MRF.
52. oldal: Lovas rendőrök. Balatonlelle, 1957. Németh István felvétele. OSA MRF.
58. oldal: Rendőrök salgótarjáni építkezésén. Salgótarján, 1952. Pál Miklós felvétele. OSA MRF.
60. oldal: Erdei telep a *Faluszéli házak* című filmből. Északkelet-Magyarország, 1972. Féner Tamás felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 182/396.; HU-OSA 356.
62. oldal: A Kaposvári Vasgyár Öntöde munkása. Kaposvár, 1986. Csonka Béla felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 145/316.
63. oldal: Tatabányai erőmű. Tatabánya, 1975 körül. Fortepan.
64. oldal: A Pfeifer család cellővöldéje. Ozora, 1970 körül. A roma kultúra virtuális háza.
65. oldal: Megérkezett a kosár utánpótlás. Buzsák, 1978. Ruzsonyi Gábor felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 133/288.
66. oldal: Vilovits István, nyugdíjas kőműves segít a Rontó család lakásának építkezésénél. Felsőzsolca, 1963. Birgés Árpád felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 171/377.
67. oldal: Építkezés. Eperjeske, 1992. Gózon Francisco felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 177/389.
69. oldal: Viskó a télben. Pest megye, 1980 körül. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 180/392.
70. oldal: Cigánytelep. 1969. Magántulajdon.
71. oldal: A rozsályi cigányoknak önálló zenekaruk és tánccsoportjuk van. Rózsály, 1977. Petrovits László felvétele. A roma kultúra virtuális háza.
72. oldal: Fiatal menyecske tálalja az ebédet. Bogyiszló, 1968. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 158/ 343.
73. oldal: Fent: Házaspár portréja. Ozora, 1970 körül. A roma kultúra virtuális háza. Lent: Telep határában gitározó fiú. 1970 körül. Kresz Albert felvétele. A roma kultúra virtuális háza.
75. oldal: Fent: Kislány iskolában. 1970. körül. Magántulajdon. Lent: Cigányiskola Sükösdön. Sükösd, 1960. Bojár Sándor felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 162/353.
77. oldal: Leány otthonában. 1974. Féner Tamás felvétele. A kép a *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* című film forgatásán készült. HU-OSA 356.
79. oldal: Erdei telep. Északkelet-Magyarország, 1970 körül. Féner Tamás felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 401/183.
80. oldal: A *Mit csinálnak a cigánygyerekek?* című film plakátja. 1973.

81. oldal: Részletek a *Cséplő Gyuri* című filmből. 1978. (Korabeli reklámanyag.) A szerzők tulajdona.
83. oldal: A *Fekete vonat* című film bemutatója. Budapest, 1970. HU-OSA 356.
84. oldal: Üttörőtábori jelmezverseny: fiatal leány cigánynak öltözve. Csillebérc, 1959. Magántulajdon.
- 86-87. oldal: A Takarékszövetkezetet Bernát cigány elrettentő példájával reklámozó diafilm. 1970 körül.
89. oldal: Rendőri igazoltatás a vásár bejáratánál. 1959. Erdős Kamill felvétele. A roma kultúra virtuális háza.
93. oldal: Búcsú Csatkán, 1975. Ruzsonyi Gábor felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 285/635.
97. oldal: Autodidakta Cigány Képzőművészek I. Országos Kiállításának plakátja. 1979.
98. oldal: Pintér Sándor: Roma Művészek Arcképcsarnoka. 2000. Péli Tamás, Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József. A roma kultúra virtuális háza.
- 100-101. oldal: Péli Tamás: *Születés*. Pannó. Tiszadob, Gyermekváros, 1983.
103. oldal: Motorkerékpár-tulajdonosok. Boldog, 1985. Szabó Sándor felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 252/560.
104. oldal: Gyermekek munka közben. Becsked, 1992. Szuhay Péter felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 195/431.
105. oldal: Ház oroszlános kerítéssel. Sárkeresztúr, 2009. Szuhay Péter felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
109. oldal: Nő hagyományos viseletben. Chachipe Fotópályázat képe. 2006.
111. oldal: Téglavetők. Karcsa-Becsked, 1992. Szuhay Péter felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 80/164.
112. oldal: Elakadt támogatások. Autó kátyúban. Chachipe Fotópályázat képe. 2008.
114. oldal: Elektorok szavaznak. Budapest, 1995. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
117. oldal: A multikulturalizmus felé. Gyermekek a mezőn. Chachipe Fotópályázat képe. 2008.
119. oldal: Multikulturalizmus Magyarországon. Három lobogó. 2000 körül. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
120. oldal: Fent: Szavazó urna előtt. Budapest, 2007. Szuhay Péter felvétele. A kép készítőjének tulajdona. Középen: A Lungo Drom választási plakátja. Lent: Kolompár Orbán, Göncz Kinga, Teleki László. Budapest, 2004. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
122. oldal: Gargya László rendőrtörzsőrmester. Budapest, 2003. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
126. oldal: Orbán Viktor és Farkas Flórián. Budapest, 1998. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
127. oldal: Kolompár Orbán beszédet tart. Margitszigeti nagyszínpad. Budapest, 2007. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.

129. oldal: Fent: Zsigó Jenő, rendszerváltó roma politikus, a Roma Parlament vezetője. Budapest, 2007. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona. Lent: Horváth Aladár, rendszerváltó roma politikus, Budapest, 2009. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
131. oldal: Fent: A Roma Képzőművészek III. Országos Kiállításának plakátja. 2000. Lent: A 100 Tagú Cigányzenekar fellépése, Budapest, 2010. Nyári Gyula felvétele.
132. oldal: Oláh Mara: Cigányország. Roma kultúra virtuális háza.
133. oldal: Oláh Mara: Kifehéredve. Roma kultúra virtuális háza.
134. oldal: Fenyvesi József: Drótos család. EKCM.
137. oldal: Indián kép: Vári Zsolt festőművész tolldiszbén. Budapest, 2005. Chachipe Fotópályázat képe.
141. oldal: Derdák Tibor franciául tanítja az iskola magyar és cigány tanulóit. Magyarmecseke, 1989. Bartos Gyula felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 167/361.
146. oldal: Kecse falusi portán. Besence, 1996. Virág Tünde felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
147. oldal: Bódvarákói bezárt bánya. Bódvarákó, 2004. Virág Tünde felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
150. oldal: Gyékényfonás. Köröm, 1992. Szuhay Péter felvétele. Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből. 103/225.
152. oldal: Gyermek VIII. kerületi bérház udvarán. Budapest, 1995. Virág Tünde felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
153. oldal: Lányok ünneplőbe öltözve. Putnok, 1992. Horváth M. Judit felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
164. oldal: „A világ létre, melyen az egyik fel, a másik le megy” című fotókiállítás (1993) 1995-ös berlini bemutatójának plakátja. 1995.
168. oldal: Vajdák ideje? Kállai Csabát a magyar cigányok országos vajdájává avatják az FTC népligeti kézilabdacsarnokában. Budapest, 2006. Szuhay Gergely felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
169. oldal: Roma gyermekek a Parlamentben. Budapest, 2005. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
172. oldal: Úton München felé. Dinók Henrietta jogász az Alaptörvény első kommentárját olvassa. Budapest–München nemzetközi vonat, 2012. Czizler Dezső Tamás felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
177. oldal: Rendőri igazoltatás. Baross utca. Budapest, 2000. Nyári Gyula felvétele. A kép készítőjének tulajdona.
178. oldal: Az *utolsó bejegyzés és becsukjuk az ajtót* címmel a kisebbségi ombudsman archivált honlapjáról. Budapest, 2011. forrás:
<http://www.kisebbségiombudsman.hu/>
179. oldal: Konička djeca [Koniki gyerekek], Chachipe Fotópályázat képe 2008.

A cigányok magyarországi történelme az elnyomás és a kirekesztés története. Egységes történelem ez, történetek nélkül, amelyet sokáig az államhatalom, a többség szemszögéből láttunk. Az újabb kutatások ebbe az egyoldalú elbeszélésbe emelik be a romák saját történeteit, rámutatva a történelmi igazságtalanságokra. Megjeleníthetők-e másoknak is a szempontjai, vagy csak a mindenkori hatalomé?

Majtényi Balázs és Majtényi György könyve 1945-től a 2010-es kormányváltásig követi nyomon az egymást váltó rendszerek és korszakok cigánypolitikáját. Elemzi a cigányságról szóló diskurzust: megmutatja a folyamatosságot és a változást. Nyomasztó képekben peregnek le előttünk az események: igazságtalanok a hivatalos dokumentumok és szomorúak a személyes emlékek. A szerzők szerint azonban ez a kép nem teljes, és végleges sem lehet. Megérthető és megváltoztatható-e a közös történelem? Lehetséges-e másik emlékezet? És végül, hová vezet az út?

Majtényi Balázs alkotmányjogász, fő kutatási területe az emberi jogok védelme. Majtényi György történész, Magyarország 20. századi kultúra- és társadalomtörténetével foglalkozik. Ez az első közös kötetük.

